

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2020 рік
Випуск 23

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Гоцуляк В. В. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Дубінка-Гуца С. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Землюліна Н. І. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Карєв Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В. І. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор. іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресніт О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габілітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габілітований, професор (Польща);
Сінкевич Є. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Черевко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2018: 73.75
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 5 від 13.02.2020 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2020
© Черкаський національний університет, 2020
© Автори статей, 2020

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2020 year Issue 23

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

V. V. Hotsuliak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
L. O. Dubinka-Guschcha, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Ihnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemziulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchytsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O.H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, associate professor (Ukraine);
O.P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A.I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A.Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O.V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Šmigel, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2018: 73.75
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association "Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district", the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko

and the leaders of "Dnipro" corporation

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoryi Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine – 2011. – №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 5 from 13.02.2020).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX – XX ст.

<i>Бойко-Гагарін А. С.</i> Селянство та фальшивомонетництво в Російській та Австро-угорській імперіях у XIX-XX ст.....	5
<i>Земзюліна Н. І.</i> Польська кооперація в першій третині XX ст.: становлення, особливості розвитку.....	13
<i>Kornovenko S.</i> Influence of the peasant factor on the economic policy of the bolsheviks in the Ukrainian countryside (1919 - 1921).....	18
<i>Морозов А. Г., Савченко А. В.</i> Базарна торгівля як складова матеріально-економічного функціонування селянського двору в роки «відлиги».....	30
<i>Пасічник Н. О., Ріжняк Р. Я.</i> Аграрне питання в теорії та практиці управлінської діяльності М. Бунге: фінансово-правовий аспект.....	35
<i>Танасюк В. Л.</i> Голодомор і «Торгзін»: джерела доходу торговельної мережі 1932–1933 рр.....	42
<i>Тацієнко В. С., Тацієнко Н. Л.</i> Роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової освіти (XIX – початок XX ст.).....	47

Аграрна історія в іменах

<i>Лозовий В. С.</i> Аграрний аспект суспільно-політичної діяльності подільського губернського старости Сергія Кисельова (1918 р.).....	54
<i>Присяжнюк Ю. П. М.</i> Драгоманов і селянське питання: досвід публічної історії.....	58
<i>Федьков О. М., Глушковецький А. Л.</i> Пантелеймон Блонський – український соціал-демократ із Поділля та селянство на початку XX ст.....	62

Методологія та історіографія аграрної історії

<i>Іващенко В. А., Тараненко О. М.</i> Податкова політика національних урядів в українському селі у 1917 – 1921 рр. у працях зарубіжних українців.....	69
<i>Наконечний В. М.</i> Селянський часопис «Лемко»: ідеологія, рубрикація, проблематика.....	73
<i>Telvak V., Zhuravlev S.</i> Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception.....	78
<i>Янишин Б. М.</i> Соціально-економічна модернізація габсбурзької Галичини: історіографія вибраних аспектів.....	82

Рецензії

<i>Куций І. П.</i> «Ткаченко В. Феномен українського писанкарства кінця XIX – початку XXI ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ : Міленіум, 2020. 420 с.».....	91
<i>Січкаренко Г. Г.</i> «Петрова І. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: етапи упорядкування документів. Вінниця : Вид-во: ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 490 с.».....	92

CONTENTS

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic transformations and socio-political upheavals of the second half of the 19th – the 20th century

<i>Boiko-Gagarin A.</i> Peasantry and money counterfeiting in the Russian and Austro-hungarian empires in the XIX and XX centuries.....	5
<i>Zemzulina N.</i> Polish cooperation in the first third of the XX century: formation, features of development.....	13
<i>Kornovenko S.</i> Influence of the peasant factor on the economic policy of the bolsheviks in the Ukrainian countryside (1919 - 1921).....	18
<i>Savchenko A., Morozov A.</i> The bazaar trade as a component of material and economic functioning of the peasants' household during the years of khrushchov's «thaw».....	30
<i>Pasichnyk N., Rizhniak R.</i> The agrarian question in the theory and practice of management activities of M. Bunge: financial and legal aspects.....	35
<i>Tanasiuk V.</i> Famine and torgsin: income sources of the trade network between 1932 and 1933.....	42
<i>Tatsiyenko V., Tatsiyenko N.</i> The role of the orthodox rural clergy of Uman district in providing primary education (19 th - early 20 th century).....	47

Agrarian history in names

<i>Lozovyi V.</i> Agricultural aspect of social and political activity of podilsk provincial age Sergiy Kiselyov (1918).....	54
<i>Prysiazhniuk Y. M.</i> Drahomanow and rural issues: practice of public history.....	58
<i>Fedkov O., Hlushkovetsky A.</i> Panteleimon Blonskyi – Ukrainian Social Democrat from Podillia and the peasantry in the early twentieth century.....	62

Methodology and historiography of agrarian history

<i>Ivashchenko V., Taranenko O.</i> Tax policy of national governments in the ukrainian village in 1917-1921 in the works of foreign ukrainians.....	69
<i>Nakonechnyj V.</i> Peasant periodical «Lemko»: ideology, headings, issues.....	73
<i>Telvak V., Zhuravlev S.</i> Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception.....	78
<i>Yanyshyn B.</i> Socio-economic modernization of the habsburg Galicia: historiography of selected aspects.....	82

Reviews

<i>Kutsyi I.</i> «Tkachenko V. The phenomenon of Ukrainian Easter eggs of the late XIX - early XXI centuries (historiographical and source section). Kyiv: Milenium. 2020. 420 p.».....	91
<i>Sichkarenko G.</i> «Petrova I. V. Descriptive and statistical sources on the history of Ukraine in the last quarter of the 18th - first half of the 19th century: stages of organizing documents. Vinnytsia : Publisher: FOP Kushnir Yu.V., 2020. 490 p.».....	92

Селянство України за умов соціально-економічних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь другої половини XIX – XX ст.

The peasantry of Ukraine under the conditions of socio-economic transformations and socio-political upheavals of the second half of the nineteenth – twentieth century

УДК: 069=161.2 (477)“1796-1917”–058.52
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-5-13

А. С. Бойко-Гагарін

кандидат історичних наук, завідувач сектором проблем фондової роботи Національного музею історії України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

СЕЛЯНСТВО ТА ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО В РОСІЙСЬКІЙ ТА АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ У XIX-XX СТ.

У всі часи фальшивомонетниками були представники найрізноманітніших професій, національностей та соціальних верств. Не є винятком і селяни. Про виготовлення селянами фальшивих грошей писали газети у XIX ст. В архівних джерелах знаходимо низку прикладів виявлення підробок серед сплачених сум податків, адже селянство було менш захищеним перед збутом фальшивих грошей. Будучи переважно неграмотними, селяни радились між собою для забезпечення від підробки. Часто через неможливість розпізнання підроблені гроші могли довго обертатися між селянами.

Сільське місцевість була привабливою можливістю непомітно виготовляти грошові фальсифікати. Відомі факти викриття селян-виробників фальшивих монет, використання ними саморобних пресів та ливарних форм, намальованих вручну паперових грошей.

До скасування кріпацтва в Російській імперії частим об'єктом фальсифікації були документи для втікачів від поміщиків. Із початком Першої світової війни з'явилися також і кардинально інші види підробок, ставши новою загрозою для селянства.

Ключові слова: підробка грошей, фальсифікація монет, імперська доба, українські губернії, оподаткування, архівні джерела, газетні публікації, технології виготовлення, Перша світова війна.

Постановка проблеми. У всі часи до лав фальшивомонетників притягувало представників найрізноманітніших професій [1, 69-77], національностей [2, 14-29] та соціальних верств. Відомі фальшивомонетники також серед селян, виявлення фальшивих грошей було поширеним явищем. У сучасній українській історіографії проблема фальшування та побутування підроблених грошей в

Російській та Австро-Угорській імперії детально не вивчені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці фальшування грошей в Російській імперії в дорадянський час присвячені праці В. Сокольського [3] та В. Данилевича [4]. Вивчення історії грошового обігу Російської імперії, зокрема фальшивомонетництва, не набирає популярності в СРСР. Лише Е. Стефановським [5] введено у науковий обіг зразок підробленого кредитного білету із карної справи з фондів Харківського історичного архіву. Сьогодні тематика фальшування грошей у добу імперіалізму розглянута в фокусі найрізноманітніших аспектів у працях: В. Коцура [6], С. Орлик [7; 8], І. Колобової [9], Я. Адріанова [10] та Л. Квізківчуса [11]. Питанню фальсифікації грошей в Австро-Угорській імперії присвячено ряд праць О. Огуя [12; 13; 14]. Окремі питання вказаної теми висвітлено у дослідженнях А. Бойко-Гагаріна [15; 16].

Основні проблеми [17, 224-239] та стан фінансів в Російській імперії встановлено професором В. Орликом [18, 96-108], досліджено органи фінансового управління [19, 66-73], а також визначено джерела дослідження [20, 171-177; 21, 98-110; 22]. Увагу вченого акцентовано на фіскальній політиці уряду Російської імперії, розглянуто регіональні особливості оподаткування українських губерній [23, 281-283] та окремих національних менших [24, 157-163], механізм збирання податків [25, 205-210; 26, 120-124] та їх обсяги [27, 118-120], а також оподаткування сільського населення [28; 29, 83-86].

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити участь селянства у процесах, пов'язаних із підробкою та збутом фальшивих грошей, спираючись на раніше неопубліковані архівні джерела та дані повідомлень тогочасних газет.

Методологія дослідження. Методологічні підходи дослідження фінансової історії Російської імперії першої половини XIX ст. розроблено В. Орликом [30, 59-64]. У нашому дослідженні використано загальноісторичні методи: критичний, хронологічний, типологічний, аналітичний та синтетичний. Під час наукового вивчення фальсифікації

грошей у Російській імперії нами застосовано структурно-хронологічний підхід. Питання участі селянства у фальшуванні грошей та пов'язаних із цим процесах розглянуто в комплексі окремих структурних частин (фінансові злочини селян, оподаткування сільського населення та виявлення підроблених грошей, масові виявлення підроблених грошей серед селян, технології фальсифікації грошей у сільській місцевості, підробка документів та цінних паперів, особливості фальшування грошей під час Першої світової війни), кожна з яких викладена за хронологічним принципом.

Виклад основного матеріалу. У статті проаналізовано особливості проблеми фальшивомонетництва та її зв'язок із верствою селян від часу третього поділу Польщі та приєднання українських земель під владу Російської, Австрійської і згодом Австро-Угорської імперій до часу їх розпаду, визначаючи географічні межі дослідження сучасною територією України, що в зазначений період входила до складу імперії Романових та Габсбургів.

Фальсифікація грошей та фінансові злочини селян. Отримати необхідні для фальсифікації грошей навички могли різні соціальні верстви, наприклад селяни, яких залучали до багатоетапного ланцюгу виготовлення монет. Так, М. Деммені описав кадровий склад монетного двору у м. Єкатеринбурзі: «/.../ при Монетному Дворі мала працювати величезна кількість осіб. У 1750-х рр. було не менше 400, потім ця кількість досягає 2000 домогосподарств у 1850-х рр., у 1860-х рр. вся ця маса вербувалась з гірничих заводських селян, зобов'язаних своєю працею Казні, від цієї праці не звільнялись навіть малолітні /.../» [31, 76].

На сторінках газет XIX ст. знаходимо свідчення про випадки причетності селян до виготовлення фальшивих грошей [32, 132-149]. У квітні 1895 р. у м. Тернополі затримано підозрюваних у фальшивомонетництві мешканців с. Лановець – Михайла Стшемена та Луку Міхлера, переданих до місцевої в'язниці [33, 3]. Цікавий випадок із затриманням фальшивомонетника стався у вересні 1892 р. у м. Сопів неподалік Коломиї. 17-літній селянин на прізвище Хрущ вдався до підробки срібних 5 гульденових монет. Згодом юний фальшивомонетник сам збув власні підробки на ринку, купивши масла, але після виявлення підлогу був затриманий. У суді під час розгляду справи винний стверджував, що став жертвою свого зухвальства, а збут фальшивої монети це лише жарг. Невдалого фальшивомонетника засудили до 4 денного ув'язнення [34, 3]. Тобто це свідчить про доступність для мешканців сільської місцевості всіх необхідних засобів та можливості оволодіння необхідними навичками для виготовлення підробок грошей.

Переплавлення старих мідних монет у зливки в періоди коливання ринкової ціни на мідь було, відомим злочином серед населення. Він був більше характерний для сільського населення, для якого були доступними ковальські приміщення плавлення металів. 13 лютого 1820 р. євреї Юся Аврамський та

Ігнат Зайченко Ісоцький, маючи неприязнь до селянки Ганни Звоннікової за буцімто крадіжку нею у них горілки, звинуватили її у переплавленні старих мідних монет. Згодом слідство виявило причетність самих Аврамського та Ісоцького до цього виду незаконної діяльності у котлярних майстернях [35, 18-18 зв.].

Оподаткування сільського населення та виявлення підроблених грошей. Найбільш часті згадки щодо причетності селян до фальшування монет у Російській імперії в архівних джерелах знаходимо у справах щодо виявлення підробок серед сплачених сум податків та зборів [36, 55-75]. Проаналізувавши дані державних історичних архівів, ми дійшли висновку, що основним шляхом виявлення фальшивих асигнацій були сплачені селянами, міщанами [37, 1] та козаками суми грошей, про що зазвичай повідомлялося збирачами податків [38, 1-3]. 17 квітня 1812 р. у прикажчика Василя Герасименко, який служив поміщику Петру Борздну, у с. Медведов у Стародубському повіті, було виявлено одну фальшиву асигнацію номіналом 25 руб. зразка 1811 р. з № 387476. Підробку розпізнали серед сплачених коштів подушних зборів за селян. На вимогу суду прикажчик повідомив, що отримав гроші від свого поміщика, на що Петро Борздна надав детальні пояснення та завірив суд у власній необізнаності щодо фальшивості переданих грошей, адже не міг помітити та відрізнити підробку асигнації серед інших численних банківських білетів [39, 2]. Фальшиву асигнацію було виявлено серед сплачених грошей подушного збору у козака с. Слоут [40, 1], а також у селянина Шереметьєва, затриманого у м. Глухові [41, 1-2]. У січні 1908 р. у Змієвському повіті Харківської губернії було затримано селянина Філіпа Ільїна Дурнева, який сплатив збирачу податків Микиті Філіпову Черкасову 10 руб., що виявилися фальшивими. Слідством було встановлено, що Філіп Дурнев отримав загалом 5 таких кредитних білетів у розрахунок за постачання кам'яного вугілля і 4 білети вже зміг витратити, не підозрюючи, що вони фальшиві. Останній п'ятий кредитний білет номіналом 10 руб. із серією Л.А.Х. та № 842706 зразка 1898 р. залишив на сплату податків [42, 2-2 зв.].

Таким чином, селянство було найменш захищеною верствою перед фальшивомонетниками, найбільше підпадало під загрозу отримання підроблених грошей та понесення збитків. 25 січня 1911 р. керівнику Катеринославського губернського жандармського управління було надіслано повідомлення агентурної розвідки, що у м. Єнакієве має прибути із м. Нахичевані громадянин на прізвище Кононенко, який планував збут підробок на ярмарках серед місцевих селян. Його було затримано, виявивши у підкладці на грудях в піджаку фальшиві 10 руб. та дві срібні 1 руб. монети [43, 1-1 зв.].

Будучи тривалий час переважно неграмотними, селяни радились між собою під час здійснення операцій з купівлі-продажу та збору податків для забезпечення від підробки. Мешканець с. Руссо-Крикльвиця Ольгопільського повіту Андрій Подолян, збираючи податки, показав отримані ним підозрілі

25 руб. дяку місцевої церкви та сільському старості, які в час здачі ним суми зібраних грошей були в канцелярії. Оглянутий кредитний білет охарактеризували так: «/.../ що він, здається, добрий та його можна брати /.../» [44, 18]. Часто через неможливість розпізнавання, підроблені гроші могли довго обертатися між селянами. Відомі випадки тривалих епізодів обігу підробок до моменту виявлення. 4 травня 1828 р. Київський цивільний губернатор повідомив військовому губернатору П. Желтухіну про отримання ним від Радомишльського нижнього земського суду зразка фальшивого рубля, виявленого у селянина Овруцького повіту Івана Геля. Той отримав підробку від селянина с. Раковичі Савви Бобра при розміні у м. Радомишлі, який своєю чергою отримав його від Зимовського за продане угіддя, який отримав зазначений рубль в обмін на полтинники сріблом та мідні гроші за продану корову від селянина Сквирського повіту Івана Рапаюка. Радомишльський нижній земський суд не визнав нікого з селян винними [45, 1-1 зв.].

Масові виявлення підроблених грошей серед селян. Сплеск виявлення фальшивих кредитних білетів відбувся у 1880-ті роки на Поділлі, коли у селян із околиць містечок Дунаївці, Летичів, Деражня, Бар та Хмільник регулярно виявлялися підробки. Значна кількість підроблених 3 руб. кредитних білетів настільки вплинула на свідомість подолян, що змусила купців та промислових виробників, які мали справи з готівкою, самостійно оволодіти навичками розпізнавання фальшивих банкнот. Пошуки подільських фальшивомонетників завершилися розкриттям банди виробників підробок, спираючись на свідчення селянина з м. Новоград-Волинського повіту Модеста Магнушевського. Останній повідомив, що отримав вигідну пропозицію дешево придбати жито у Бродзевича Гельгарда на 1000 руб. та вирушив у м. Тростянець. Там йому було запропоновано придбати підроблені кредитні білети на цю ж суму у м. Житомирі. Прибувши у місто, Б. Гельгард одягнув на очі М. Магнушевському темні окуляри і, посадивши у карету, відвіз у місце виготовлення підробок. Це був двоповерховий будинок, в якому, спускаючись угору та вниз, через всі приміщення було чути звуки працюючого пресу. Погодившись підготувати потрібну суму, М. Магнушевський пообіцяв повернутися для здійснення незаконної угоди на наступний день, повідомивши про все поліції. Однак точних координат місця виготовлення підробок він не знав. Він також підозрював, що вказані особи швидше за все планували видати йому замість партії підробок пачку нарізаного під розмір кредитних білетів чистого паперу, лише зверху та знизу підклавши справжні грошові знаки [46, 21-23]. Враховуючи той факт, що у більшості зафіксованих на Поділлі у зазначений період випадків виявлення серед селян фальшивих грошей (Рис. 1) неможливо було встановити винних у виготовленні та збуті, справи закривалися після проведення формального слідства як такі, за якими недостатньо доказів та не було виявлено винних [47, 31].

Рис. 1. Фальшиві 5 руб. зразка 1880 р., виявлені у Вільгельма Маринга у м. Дунаївці [48]

Технології фальсифікації грошей у сільській місцевості. Сільське населення не лише було привабливим для збувальників фальшивих грошей. Авантюристів вабила також можливість бути непоміченими в малозаселених районах. У тасмно організованих поза містами майстернях виготовлення фальшивих грошей зменшувався ризик виявлення та підозри виготовлення монет, адже організувати виробництво підроблених монет у містах було значно важче зробити непоміченим. Тому в архівних джерелах ми знаходимо також свідчення про факти викриття селян як виробників фальшивих монет. Часто для нанесення на поле заготовки зображення фальшивої монети фальшивомонетниками використовувалися саморобні преси. Виготовлені за допомогою карбування олов'яні 11 шт. підроблених монет номіналом 15 коп., 5 монет номіналом 10 коп. та олов'яні заготовки було виявлено у помешканні Прокофія Голуба у с. Сторожове Полтавської губ. Жінка господаря Олександра Голубова, а також селянин того ж села Діомид Бузина також займалися фальшивомонетництвом [49, 2]. У січні 1913 р. Харківським жандармським управлінням було порушено кримінальну справу проти селянина Марка Трофимовича Фісака, у будинку якого на хуторі Камішеватуму Люботинського повіту окрім форм для лиття фальшивих 1 руб. монет зразка 1896 р. також виявлено спеціальні пристрої для лиття половин вибухових пристроїв різного розміру [50, 1-1 зв.].

Процес підробки монет частіше зводився до використання техніки лиття металу у форму для отримання заготовки [51, 57-68; 52, 68-72, 53, 15-17]. Процес підробки паперових грошових знаків був значно складніший, вимагав виготовлення спеціального друкарського кліше [54, 66-77], був менш характерним для фальшивомонетників у сільській

місцевості. Характерним для селян було явище підробки банкнот шляхом їх малювання вручну на простому папері. Про малювані тушшю асигнації 25 руб. номіналу 20 роду підробки повідомляє у 1833 р. в спеціальному інформаційному бюлетені Департамент зовнішньої торгівлі [55, 8 зв.]. За виготовлення фальшивих 3 руб. малюванням вручну під мікроскопом селянин Іван Філіпов Васильченко був осуджений від 29 серпня 1890 р. Київським окружним судом на позбавлення всіх прав та заслання до Сибіру [56, 2].

Підробка документів і цінних паперів. Підробці підлягали найрізноманітніші фінансові документи та цінні папери, що могли полегшити життя чи надати прибуток окремим особам. До скасування кріпацтва частим видом фальсифікації були випадки підробки документів для кріпаків-втікачів від поміщиків. У 1843 р. харківського купця 2 гільдії Савви Морозова втік кріпак на прізвище Почтарьов, який зміг придбати фальшиві документи про причетність його до спілки міщан м. Кишинєва [57, 1-1 зв.]. 16 грудня 1852 р. Острозькому міському правлінню доставлено свідчення про місцевого мешканця Павла Крупицького, сина острозького обер-офіцера, наче той зберігає в себе 100 руб. банківий депозитний білет. Звинувачуваний заявив буцімто отримав його, вигравши у преферанс у невідомих офіцерів під час пікніку в селі на околиці м. Луцька. Місцевим правлінням було вирішено надіслати банківий білет у Київську контору Державного банку для засвідчення, адже на білеті його номер був нанесений вручну, а не літографським способом, та й сам білет був з минулим терміном отримання грошей. У лютому 1853 р. із Київської контори Державного банку надійшла відповідь, що зазначені депозитні білети не вимагають наявності підпису чи номеру, але мають бути вилучені у зв'язку з закінченням терміну використання [58, 19].

Перша світова та нові тенденції фальшивомонетництва. Велика війна створила нові реалії в грошовому обігові, спричинивши ріст цін і продовольчі проблеми [58, 114-133], монетний голод [59], а також державні позики на потреби війни [60, 29-38]. Російська влада в окупованій російськими військами території Галичини проводила політику примусового впровадження російських грошей із заниженням курсу австро-угорських корон, а також збільшення податкового тягара для населення [61; 62, 27-33]. У відповідь відбулася фінансова диверсія Австро-Угорщини шляхом упровадження у грошовий обіг фальшивих російських грошей [63, 51-54]. Появу під час Першої світової війни в обігу Російської імперії грошей нового зразка – «розмінних марок» [64, 141-148] також не оминули фальшивомонетники [65, 143-164]. Про це свідчать київські «Вечерня Газета» та «Кієвлянин»: «*Фальшиві марки.* В Дарниці отримали широкого поширення серед селян фальшиві марки 20-ти копійчаного номіналу. Сьогодні про це зроблено повідомлення у місцеву поліцію» [66, 3]. «*Фабрика фальшивих марок.* Одеса, 10 квітня. Останнім часом в обігу з'явилися багато підроблених марок. Розшуковій поліції вдалось виявити у м. Калараш, Орґеївського повіту, гарно обладнану типографію, що постачала

на весь район фальшиві марки. Заарештовано 14 осіб. Знайдено декілька десятків тисяч марок (П.Т.А.)» [67, 4].

Висновки. У всі часи до лав фальшивомонетників притягувало представників найрізноманітніших професій, національностей, а також соціальних верств. Відомі фальшивомонетники також серед селян. Отримати необхідні для фальсифікації грошей навички могли широкі кола селян. У публікаціях газет XIX ст. знаходимо свідчення про випадки причетності селян до виготовлення фальшивих грошей. Для першої половини XIX ст. через подорожчання міді популярним видом злочину проти грошової маси стало переплавлення обігових монет у зливки. Цей процес був більше характерним для сільської місцевості та переслідувався державою. Найбільш часті згадки в архівних джерелах щодо сільського населення, що брало участь у фальшуванні грошей в Україні в імперську добу, знаходимо у справах щодо виявлення підробок серед сплачених сум податків. Селянство було найменш захищеним перед фальшивомонетниками, а тому зазнавало збитків. Будучи переважно неграмотними та здійснюючи операції з купівлі-продажу, збираючи та сплачуючи податки, селяни радились також між собою для забезпечення від підробки. Часто через неможливість розпізнати підроблені гроші могли довго обертатися між селянами. Відомі випадки тривалих епізодів обігу підробок до моменту виявлення.

Сплеск виявлення фальшивих кредитних білетів відбувся у 1880-ті роки на Поділлі, коли у селян регулярно виявляли підробки. У більшості випадків зафіксованих на Поділлі, неможливо було встановити винних у виготовленні та збуті фальшивих грошей. Зважаючи на це, справи закривалися після проведення формального слідства за недостатністю доказів.

Сільське населення було не лише привабливим для збувальників фальшивих грошей. Авантюристів приваблювала можливість бути непоміченими в малозаселених районах, в організованих таємних майстернях поза містами зменшувався ризик виявлення та підозри виготовлення монет, адже виробництво підроблених монет у містах було значно важче зробити непоміченим. Тому в архівних джерелах ми знаходимо також свідчення про факти викриття селян-виробників фальшивих монет. Виробниками фальшивої монети використовувалися саморобні преси та ливарні форми. Фактів налагодження якісних підробок банкнот ми не знаходимо для сільської місцевості в зазначений період, окрім випадків виявлення паперових грошових знаків, намальованих селянами вручну.

Підробці підлягали найрізноманітніші документи та цінні папери, що могли полегшити життя чи надати прибуток окремим особам. До скасування кріпацтва частим видом фальсифікації були випадки підробки документів, що мали попит серед селян втікачів від поміщиків. Із початком Першої світової війни грошова система кардинально змінилась, з'явилися також і кардинально інші види підробок, ставши новою загрозою для селянства.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бойко-Гагарін А. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Вип. 41. Київ, 2020. С. 69-77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9
2. Бойко-Гагарін А. Національна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії. Соціум. Документ. Комунікація. Спецвипуск. № 8/2. Переяслав-Хмельницький, 2020. С. 14-29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29.
3. Сокольский В. О нарушениях уставов монетных. Историко-юридическое исследование. Киев : Университетская типография, 1873. 210 с.
4. Данилевич В. Случайные заметки в области новейшей русской нумизматики. Юрьев : Тип. К. Маттисена в Юрьеве, 1898. С. 1-2.
5. Стефановский Е. Фальсификация некоторых кредитных билетов России конца XIX века. *Советский коллекционер*. № 15. Москва, 1977. С. 160-163.
6. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniproianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. 2019. Iss. 11. S. 66-77.
7. Орлик С. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). Біла Церква : Вид. Пшонківський О. В., 2018. 716 с.
8. Орлик С. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік*. 2018. №2. С. 51-54.
9. Колобова И. О подделке «российско-польской» монеты Варшавского монетного двора. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. 2016. № 1. S. 94-96.
10. Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог. Пермь, 2016.
11. Квизикявичус Л. Подделка билетов в Виленской губернии в 19 – втором десятилетии 20 в. Тезисы докладов. *Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс*. (26-28 апреля 2008 г.). Вильнюс, 2008. С. 235.
12. Огуй О.Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. *Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»*. (22-23 травня 2004 р.). Ч. 2. Вишніця: Черемош, 2004.
13. Огуй О. Фальшиві монети в конвенційному обігу на Буковині (1774-1857). Етнокультура у контексті світової історії: *матеріали VI міжнародного наукового семінару «Черезовські читання»*. (20 березня 2004). Чернівці : Прут, 2004. С. 62.
14. Огуй О. Фальшиві паперові гроші на Буковині XIX – XX ст. – Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Т. 1 (17). Чернівці-Прут, 2004.
15. Бойко-Гагарін А. Подделки денежных знаков XIX-XX века в собрании Национального исторического музея Республики Беларусь. *Банковский вестник*. 2019. № 12 (677). С. 53-55.
16. Бойко-Гагарін А. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*. 2016. № 1. S. 103-109.
17. Орлик В. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII – початку XX ст. в «аграрній» історіографії. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. 2004. Вип. 27. С. 224-239.
18. Орлик В. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. 2011. Вип. 30. С. 96-108.
19. Орлик В. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. 2003. №2 (449). С. 66–73.
20. Орлик В. Проблема достовірності статистичних даних у дослідженнях проблем історії економічної політики уряду Російської імперії. *Єлисавет. Історичні науки*. 2012. Вип. 1. С. 171-177.
21. Орлик В. Фонди міністерства фінансів у Російському державному історичному архіві. *Студії з документознавства, архівознавства та спеціальних галузей історичної науки*. 2011. Вип. 1. С. 98-110.
22. Орлик В. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. No 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf
23. Орлик В. Регіональні особливості податкової політики уряду Російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження. *Гуржійські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 281-283.
24. Орлик В. Кримські татари в податковій політиці Російської імперії у дореформений період. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 157-163.
25. Орлик В., Годунова Л. До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії. *Наукові записки з української історії*. 2012. Вип. 32. С. 205–210.
26. Орлик В. Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 182. С.120-124.
27. Орлик В. До питання введення Російської податкової системи оподаткування у Слобожанщині та Лівобережній Україні. *Етнічна історія народів Європи*. 2009. Вип. 29. С. 118-121.
28. Гуржій О., Орлик В. Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст. Біла Церква : Пшонківський О. В., 2012. 278 с.
29. Орлик В. Селянство України в фіскальній політиці імперії Романових і Габсбургів. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2007. Вип. 13. С. 83-86.
30. Орлик В. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. С. 59-64.
31. Деммени М. К истории Екатеринбургского монетного двора. Труды Московского нумизматического общества. Москва : Типография и Словолитня О.О. Гербека, 1898. Т. 1. С. 76.
32. Бойко-Гагарін А. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX століття. *Український нумизматичний щорічник*. 2018. № 2. С. 132-149.
33. Фальшовники грошей. *Діло*. Ч. 80. середа, 13 (25) червня. Львів, 1895. С. 3.
34. Поддельщик монет. *Галицкая Русь*. № 210, пятница 18 (30) сентября. Львов, 1892. С. 3.
35. Державний архів Київської області. Ф. 185. Васильківський міський магістрат. Оп. 1. Спр. 315. Справа про міщанина Аврамського, підозрюваного у виготовленні мідної монети. Рік 1820. Арк. 18-18 зв.
36. Бойко-Гагарін А. Характеристика джерел вивчення фальшивих монет та банкнот в грошовому обігу України в імперську добу (1795-1917). *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки*. 2019. №. 8. С. 55-75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75.
37. Державний архів Чернігівської області. Ф. 239. Оп. 2. Спр. 3926. Рапорт про міщанина, переданого суду з фальшивою асигнацією. Арк. 1.
38. Державний архів Чернігівської області. Ф. 239. Оп. 2. Спр. 3670. Про виявлення у збирача податків Остерського повіту фальшивої асигнації. Рік 1812. Арк. 1-71.
39. Державний архів Чернігівської області. Ф. 128. Чернігівський громадський губернатор. Оп. 1. Спр. 13836.

Про виявлення у прикажчика поміщика Стародубського уїзду, Бороздни Герасименко фальшивої асигнації. Рік 1812. Арк. 2.

40. Державний архів Чернігівської області. Ф. 128. Чернігівський громадський губернатор. Оп. 2-6. Спр. 9. Переписка з Ніжинським земським судом про фальшиву асигнацію виявлену у козака с. Слоута при оплаті подушного збору. Арк. 1.

41. Державний архів Чернігівської області. Ф. 239. Оп. 2. Спр. 3675. Про виявлення у Глухові у селянина графа Шелеметьєва фальшивої асигнації. Арк. 1-110.

42. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Оп. 1. Спр. 3028. Поширення селянином с. Охочої Харківської губернії фальшивого кредитного білету. Рік 1907. Арк. 2-2 зв.

43. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав. Оп. 2. Спр. 2580. Повідомлення пристава Петрівських заводів про збут фальшивих грошей у Бахмуті. Рік 1911. Арк. 1-1 зв.

44. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 1029. Про звинувачення збирача податків з селян с. Крикливці у Сомнішика Т. фальшивих трьох рублів за № 613647 та двадцяти п'яти за № 21180 рублевих кредитних білетів. рік 1883. Арк. 18.

45. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 533. Київський військовий губернатор, м. Київ. Оп. 2. Спр. 104. Справа про виявлення у місті Радомишлі Київської губернії у селянина Геля фальшивого рубля. Рік 1828. Арк. 1-1 зв.

46. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 1553. Про звинувачення міщанина м. Тростянець у Магнушева та прусського підданого Гельгарда у замаху на збут фальшивих кредитних білетів. Рік 1885. Арк. 21-23.

47. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 151. Про виявлення в повітовому казначействі фальшивого двадцяти п'яти рублевого кредитного білету. Рік 1880-1881. Арк. 31.

48. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. Оп. 1. Спр. 934. Справа про збут фальшивого 5 рублевого кредитного білету прусським підданним, проживаючим у м. Дунаївці. Рік 1883. Арк. б/н.

49. Обнаружение фабрики фальшивых монет. *Полтавские Ведомости*. 1909. № 367. 8 апреля. С. 2.

50. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління, м. Харків. Оп. 1. Спр. 3985. Справа № 35 по секретній частині з перепискою про селянина Марка Трофімова Фісака, звинувачуваному у виготовленні бомб та фальшивих монет. Арк. 1-1 зв.

51. Бойко-Гагарин А. Половина матриці фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банковский вестник*. 2017. №12(653). С. 57-68.

52. Бойко-Гагарин А. Половина матриці для підробки 1 копійки Російської імперії кін. XIX – початку XX ст. *Конотопські читання*. 2019. №10. С. 68-72.

53. Бойко-Гагарин А. Інструменти для підробки монет Австро-Угорщини. Нумізматики і фалеристика. 2020. № 1. С. 15-17.

54. Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. 2019. Iss. 11. S. 66-77.

55. Державний архів Херсонської області. Ф. 7. Херсонська митна застава. Оп. 2. Спр. 24. Циркулярні керівника Одеського митного округу про посилення суворості нагляду на кордоні. Рік 1833. Арк. 8 зв.

56. Державний архів Київської області. Ф. 7. Київське

тюремне відділення. Оп. 1. Спр. 22. Про винесення вироку Київським окружним судом над Іваном Васильченком (звинувачуваним у підробці грошей). Рік 1890. Арк. 2.

57. Державний архів Рівненської області. Ф. 370. Дубенський повітовий суд. Оп. 3. Спр. 717. Справа про виявлення підложного депозитного білету вартістю в 100 рублів у сина обер офіцера Крупицького. Рік 1852-1862. Арк. 19.

58. Орлик С. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. *Проблеми української історії*. 2015. Вип. 23. С. 114-133.

59. Орлик С. Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914-1917 рр.). Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2018. 716 с.

60. Орлик С. Українське суспільство і державна лотерея 1914 р. у Російській імперії: соціально-економічний вимір. *Nova Ukraina*. 2015. № 15. С. 29-38.

61. Орлик С. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02. Київ, 2018. 35 с.

62. Орлик С. Військовий податок в Наддніпрянській Україні в роки Першої світової війни. *Часопис української історії*. 2016. Вип. 33. С. 27-33.

63. Орлик С. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік*. 2018. №2. С. 51-54.

64. Орлик С. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Число 26–27. С. 141-148.

65. Орлик С., Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. 2017. № 1. С. 143-164.

66. *Вечерняя Газета*. № 966. 3 февраля. Киев, 1916. С. 3.

67. *Киевлянин*. № 106. воскресенье, 17-го апреля. Киев, 1916. С. 4.

References:

1. Boiko-Haharin, A. S. (2020) *Profesiina prynalezhnist falshyvomonetykiv v ser. XIX – poch. XX st.* [The professional identity of the money counterfeiters in the middle of the XIX cent. - the beginning of the XX cent.]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. (41). 69-77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [in Ukrainian].
2. Boiko-Haharin, A. S. (2020) *Natsionalna prynalezhnist falshyvomonetykiv v ser. XIX – poch. XX st. v Rosiiskii imperii*. [Nationality of counterfeiters in the mid. XIX – beginning of XX century in Russian Empire]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia*. Spetsvypusk. 8/2. 14-29. DOI: 10.31470/2518-7600-2020-8/2-14-29. [in Ukrainian].
3. Sokol'skij, V. (1873) *On narushenijah ustavov monetyh. Istoriko-juridicheskoe issledovanie*. [About violations of monetary charters. Historical and legal research]. Kiev: *Universitetskaja tipografija*. [in Russian].
4. Danilevich, V. E. (1898) *Sluchajnye zametki v oblasti novejshej russkoj numizmatiki*. [Random notes in the modern Russian numismatics]. *Jur'ev: Tip. K. Mattisena v Jur'eve*. [in Russian].
5. Stefanovsky, E. (1977). Falsifikatsiya nekotoryh kreditnyh biletov Rossii kontsa XIX veka. [Falsification of some credit notes in Russia at the end of the 19th century]. *Soviet collector*, 15, 160-163. [in Russian].
6. Kotsur, V. P., Boiko-Gagarin, A. S. (2019) *Napoleon russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land)*. *East European historical bulletin*. (11). 66-77. [in English].
7. Orlyk, S. V. (2018) *Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914-1917 rr.)*. [Financial Policy of the Russian Government in the Occupied Territories of Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)].

- Bila Tserkva: *Pshonkivskiy O. V.*, 716. [in Ukrainian].
8. Orlyk, S. V. (2018) *Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoy mirovoj vojny* [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War]. *Bankauski Vesnik*, 2, 51-54. [in Russian].
9. Kolobova, I. N. (2016) *O poddelke «rossijsko-pol'skoj» monety Varshavskogo monetnogo dvora*. [About the fake of the «Russian-Polish» coin of the Warsaw Mint]. Abstract of papers. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. (1). 94-96. [in Russian].
10. Adrianov, Ja. (2016) *Fal'shivye monety treh poslednih stoletij v zhizni i v numizmatike. Rossijskaja imperija. RSFSR. SSSR. Al'bom-Katalog* [Fake coins of the last three centuries in life and in numismatics. Russian empire. The RSFSR. THE USSR. Album-Catalog...]. Perm' [in Russian].
11. Kvizikjavichus, L. (2008) *Poddelka biletov v Vilenskoj gubernii v 19 – vtorom desjatiletii 20 v.* [The counterfeiting of the credit bills in Vilno province in XIX – the second decade of XX cent.]. Abstract of Papers. *Mezhdunarodnaja numizmaticheskaja konferencija, posvjashhennaja 150-letiju Nacional'nogo muzeja Litvy* [International Numismatic Conference dedicated to the 150th anniversary of the National Museum of Lithuania]. pp. 235. [in Russian].
12. Ohui, O. (2004). *Falshuvannia monet u period Avstrijskoi ta Zolotoi koronovoi valiut na Bukovyni (na arkhivnomu materiali)*. R.F. Kaendl i ukrainska istorichna nauka. [Counterfeiting of coins in the period of Austrian and Golden Crown currencies in Bukovina (on archival material). R.F. Kindl and Ukrainian historical science]. *Proceedings of the International Scientific Seminar "Kindle Readings"*. (May 22-23, 2004), 2. Vyzhnytsia: Cheremosh. [in Ukrainian].
13. Ohui, O. (2004) *Falshyvi monety v konventsionomu obihu na Bukovyni (1774-1857)*. [Counterfeit Coins in Conventional Circulation in Bukovina (1774-1857)]. *Etnokultura u konteksti svitovoi istorii*: Abstract of papers: *Cherezovski chytannia*, Chernivtsi, 20 bereznia 2004. pp. 62. [in Ukrainian].
14. Ohui, O. D. (2004) *Falshyvi paperovi hroshi na Bukovyni XIX – XX st.* [Counterfeit paper money in Bukovina in the 19th - 20th centuries.]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhеологii y etnologii*. T. 1 (17). [in Ukrainian].
15. Bojko-Gagarin, A. (2019) *Poddelki denezhnykh znakov XIX-XX veka v sobranii Nacional'nogo istoricheskogo muzeja Respubliki Belarus'*. [Money counterfeits of the 19th-20th centuries in the collection of the National Historical Museum of the Republic of Belarus]. *Bankovskij vestnik*. 12 (677). 53-55. [in Russian].
16. Bojko-Gagarin, A. (2016) *Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 based on materials from Ukrainian newspaper periodicals. Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice»*, 1, 103-109. [in Russian].
17. Orlyk, V. M. (2004) *Problemy istorii podatkovoi polityky Rosiiskoi imperii v ukrainskomu seli kintsia XVIII – pochatku XX st. v "ahrarnii" istoriografii*. [The problems of the history of the tax policy of the Russian empire in the Ukrainian suburb in the end of the XVIII – the beginning of the XX cent in the “agricultural” historiography]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. [The history of Ukraine. Unknown names, events and facts]. (27). 224-239. [in Ukrainian].
18. Orlyk, V. M. (2011). *Derzhavni finansy Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st.: stan ta osnovni tendentsii*. [The state finances of the Russian Empire in the first half of the XIX century: the condition and main tendencies]. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, (30), 96-108. [in Ukrainian].
19. Orlyk, V.M. (2003). *Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnya Rosiys'koy imperiyi v kintsia XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyiv's'koyi guberniyi)* [State chambers in the system of financial management of the Russian Empire at the end of XVIII – in the XIX century (on materials of the Kiev province)]. *Ukrayins'kyi istorichnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 66 –73 [in Ukrainian].
20. Orlyk, V. M. (2012) *Problema dostovirnosti statystychnykh danykh u doslidzhenniakh problem istorii ekonomichnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii* [The problem of reliability of statistics in studies of problems of economic policy history of the Government of the Russian Empire]. *Yelysavet. Istorychni nauky*. 1. 171-177. [in Ukrainian].
21. Orlyk, V. M. (2011) *Fondy ministerstva finansiv u Rosiiskomu derzhavnomu istorichnomu arkhivi*. [The funds of the Ministry of Finance in the Russian state historical archives]. *Studii z dokumentoznavstva, arkhivoznavstva ta spetsialnykh haluzei istorichnoi nauky*. [The documentological, archival studies and the special branches of the historian science]. (1). 98-110. [in Ukrainian].
22. Orlyk, V. M. (2010). *Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzhерelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st.* [The Prerevolutionary financial and legal literature as a source for studying the problems of the financial policy of the government of the Russian Empire in the late18th early 20th century]. *Istoriia nauky i biohrafistyka* [History of Science and Biografistica]. 2. Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].
23. Orlyk, V.M. (2011) *Rehionalni osoblyvosti podatkovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii v doreformeniyi period: problemy metodolohii doslidzhennia*. [Regional features of the tax policy of the Government of the Russian Empire in the pre-reform period: problems of research methodology]. *Hurzhiivski istorichni chytannia*. 4. 281-283. [in Ukrainian].
24. Orlyk, V. M. (2008) *Krymski tatarsy v podatkovii politytsi Rosiiskoi imperii u doreformeniyi period* [Crimean Tatars in the tax policy of the Russian Empire in the pre-reform period] *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 14. 157-163. [in Ukrainian].
25. Orlyk, V.& Godunova, L. (2012) *Do pytannia stvorennia ta diialnosti instytutu podatnykh inspektoriv v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii*. [On the question of establishing and operating an institute of tax inspectors in Ukrainian provinces of the Russian empire]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. 32. 205–210. [in Ukrainian].
26. Orlyk, V. M. (2010) *Podatkovii funktsii selianskykh samovriadnykh instytutsii v Rosiiskii imperii (kinets XVIII – seredyna XIX st.)* [Tax functions of peasant self-governing institutions in the Russian Empire (end of the eighteenth to the middle of the nineteenth century)] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*. 182. 120-124. [in Ukrainian].
27. Orlyk, V. M. (2009) *Do pytannia vvedennia Rosiiskoi podushnoi systemy opodatkuvannia u Slobozhanshchyni ta Livoberezhnii Ukraini* [On the introduction of the Russian polluting tax system in Slobozhanshchina and Left Bank Ukraine] *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 29. 118-121. [in Ukrainian].
28. Hurzhii, O. I. & Orlyk, V. M. (2012) *Seliany Ukrainy ta yikh opodatkuvannia v XVII – seredyni XIX st.* [The peasants of Ukraine and their taxation in the XVII - the middle of the XIX century.]. Bila Tserkva: *Pshonkivskiy O. V.* [in Ukrainian].
29. Orlyk, V. M. (2007). *Selyanstvo Ukrayiny v fiskal'nykh politytsi imperiy Romanovykh i Habsburhiv* [The peasantry of Ukraine in the fiscal policy of the Romanov and Habsburg empires]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX-pochatku XX st. - Problems of the History of Ukraine of XIX – beginning XX cc.*, 13, 83-86 [in Ukrainian].
30. Orlyk, V. M. (2011). *Do pytannia metodolohii doslidzen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii* [On the question of the methodology of research on the problems of the economic history of the Russian Empire]. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.* [The problems of the History of Ukraine of the 19th and early 20th centuries]. 18. 59–64. [in Ukrainian].
31. Demmeni, M. G. (1898) *K istorii Ekaterinburgskogo monetnogo dvora*. [To the history of the Yekaterinburg Mint]. *Trudy Moskovskogo numizmaticheskogo obshhestva*. Vol. 1.

- Moskva: Tipografija i Slovolitnja O. O. Gerbeka, Chernyshevskij per., 5. [in Russian].
32. Boiko-Haharin, A. S. (2018) *Hazetna periodyka yak dzherelo vyvchennia protsesiv falshuvannia monet ta banknot v kintsi XIX – pochatku XX stolittia*. [The newspapers periodicals as the source of study of the process of counterfeiting coins and banknotes during the late XIX – the early XX centuries]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*. 2. 132-149. [in Ukrainian].
33. Falshovnyky hroshei. [Counterfeiters of money]. (1985). Work, 80. Wednesday, April 13 (25), 3. [in Ukrainian].
34. Poddelschik monet. [Counterfeiter of coins]. (1982). *Galician Russia*, 210, Friday 18 (30) September, 3.
35. DAKO, F. 185. Op. 1. Spr. 315. Ark. 18-18 зв.
36. Boiko-Haharin, A. S. (2019) *Kharakterystyka dzherel vyvchennia falshyvykh monet ta banknot v hroshovomu obihu Ukrainy v impersku dobu (1795-1917)*. [The characteristics of the sources of study of the counterfeit coins and banknotes in the monetary circulation of Ukraine during the imperial era (1795-1917)]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Seriia: Istorychni nauky*. 8. 55-75. DOI: 10.31470/2518-7600-2019-8-55-75. [in Ukrainian].
37. DACHO, F. 1239. Op. 2. Spr. 3926. Ark. 1.
38. DACHO, F. 239. Op. 2. Spr. 3670. Ark. 1-71.
39. DACHO, F. 128. Op. 1. Spr. 13836. Ark. 2/
40. DACHO, F. 128. Op. 2-6. Spr. 9. Ark. 1.
41. DACHO, F. 239. Op. 2. Spr. 3675. Ark. 1-110.
42. TsDIAK Ukrainy, F. 336. Op. 1. Spr. 3028. Ark. 2-2 зв.
43. TsDIAK Ukrainy, F. 313. Op. 2. Spr. 2580. Ark. 1-1 зв
44. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 1029. Ark. 18.
45. TsDIAK Ukrainy, F. 533. Op. 2. Spr. 104. Ark. 1-1 зв
46. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 1553. Ark. 21-23.
47. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 151. Ark. 31.
48. DERZHARKHIV KhMO, F. 281. Op. 1. Spr. 934.
49. Obnaruzhenie fabriki falshyvykh monet. [Fake coin factory detection]. (1909). *Poltava Vedomosti*, 367, April 8, 2.
50. TsDIAK Ukrainy, F. 336. Op. 1. Spr. 3985. Ark. 1-1 зв
51. Boyko-Gagarin, A. S. (2017). *Polovina matrytsy falshivomonetchika dlya poddelki rublya Nikolaya II Romanova* [Half of the counterfeiter's mold to fake the ruble of Nikolai II Romanov]. *Bankovskiy vestnik* [The Banking Bulletin]. Minsk, 12(653), 57-68 [in Russian].
52. Boiko-Haharyn, A. S. (2019). *Polovyna matrytsi dlia pidrobky 1 kopiiky Rosiiskoi imperii kin. XIX – pochatku XX st.* [Half of the matrix for fake 1 kopeck of the Russian Empire. XIX – early XX centuries]. *Konotopski chytannia – Konotop reading*, 10, 68-72 [in Ukrainian].
53. Boiko-Haharin, A. S. (2020). *Instrumenty dlia pidrobky monet Avstro-Uhorskhyny*. [The tools for counterfeiting of Austria-Hungary coins]. *Numizmatyka i falerystyka*. 1. 15-17. [in Ukrainian].
54. Kotsur, V. & Boiko-Gagarin, A. (2019). Napoleon russion forged assignations in Naddnyprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66-77.
55. DAHO, F. 7. Op. 2. Spr. 24. Ark. 8 зв.
56. DAKO, F. 7. Op. 1. Spr. 22. Ark. 2.
57. State Archives of Rivne Region, F. 370. Op. 3. Spr. 717. Ark. 19.
58. Orlyk, S. (2015) *Ukrains'ke povitove misto i velyka vijna: prodovol'chi problemy ta rist tsin* [Ukrainian county town and the great war: the food problems and the rise of prices]. *Problemy ukrains'koi istorii*. (23), 114-133. Kyiv. [in Ukrainian].
59. Orlyk, S. (2018) *Finansova polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. [Financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)]. (Extended abstract of Doctors thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
60. Orlyk, S. V. (2015) *Ukrains'ke povitove misto i velyka vijna: prodovol'chi problemy ta rist tsin* [Ukrainian county town and the great war: the food problems and the rise of prices]. *Problemy ukrains'koi istorii*. (23), 114-133. Kyiv. [in Ukrainian].
61. Orlyk, S. V. (2018) *Finansova polityka rosiiskoho okupatsiinoho rezhymu v Halychyni ta Bukovyni v roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. [Financial policy of the Russian occupation regime in Galicia and Bukovina during the First World War (1914-1917)]. (Extended abstract of Doctors thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
62. Orlyk, S. V. (2016) *Vijs'kovyj podatok v Naddnyprians'kij Ukraini v roky Pershoi svitovoi vijny* [The military tax in Dnieper region of Ukraine during the WWI]. *Chasopys ukrains'koi istorii*. (33), 27-33. Kyiv. [in Ukrainian].
63. Orlik, S. (2018) *Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v roky Pervoj mirovoj vojny* [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War]. *Bankauski Vesnik*, 2, 51-54. [in Russian].
64. Orlyk, S. V. (2017) *Rozminni marky ta kaznacheiski znaky u hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi svitovoi viiny*. [Currency Stamps and Treasury Marks in Ukraine during the First World War]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. (26–27), pp. 141-148. [in Ukrainian].
65. Orlyk, S. & Boiko-Haharin, A. (2017) *Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny* [Money counterfeiting in Ukraine during the WWI]. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk* [The Ukrainian Numismatic Annual], (1), 143-164. [in Ukrainian].
66. (1916). *Evening Newspaper*, 966. 3 February, 3.
67. (1916). *Kievlyanin*, 106 Sunday, April 17th, 4

A. Boiko-Gagarin

PEASANTRY AND MONEY COUNTERFEITING IN THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRES IN THE XIX AND XX CENTURIES

Introduction. At all times, the ranks of counterfeiters were attracted by representatives of various professions, nationalities, and social classes. There are also known counterfeiters from among the peasants.

Purpose. The purpose of the study is to determine the role of the peasantry in the processes associated with the forgery and sale of counterfeit money, based on previously unpublished archival sources and newspapers.

Originality. The peculiarity of this research is the use of comparative and critical analysis of the previously unpublished archival documents as the main source of the study.

Conclusion. In the publications of newspapers of the XIX century we have find evidence of peasants' involvement in the production of the counterfeit money. For the first half of the XIX century, due to the rise in price of copper, a popular form of crime against the money supply was the melting conversion of circulating coins into ingots. This process was more typical of the countryside and persecuted by the state. The most frequent references in archival sources to the rural population in the focus of the problem of counterfeiting money in Ukraine in the imperial era are in cases of detecting counterfeits among the paid taxes. The peasantry was less protected and was in danger of receiving counterfeit money and suffering losses. For a long time, they were mostly illiterate and engaged in buying and selling, collecting and paying taxes, the

peasants also consulted among themselves for the protection of counterfeiting. Often, because of the inability to spot counterfeit money, it was possible to rotate between peasants for a long time. There are known cases of long episodes of counterfeiting until the moment of detection.

The rural population was not only attractive to counterfeiters for sailing the frauds. Adventurers were attracted by the possibility of being uncovered in sparsely populated areas, in organized secret workshops outside the cities, the risk of detection and suspicion of coin production was reduced. It was much more difficult to make it unnoticed to organize the production of counterfeit coins in cities. As the subjects of the counterfeit have become also a variety of different documents and securities that could make life easier or make a profit for individuals. Prior to the abolition of serfdom, cases of falsification of documents that were in demand among the peasants of fugitive landlords were a common form of falsification.

Since the beginning of the World War I, the monetary system has changed completely and other types of counterfeiting have also emerged, becoming a new threat for the peasantry.

Key words: pennies, falsification of coins, *imperska doba*, Ukrainian provinces, information, archives *dzherela*, newspaper publications, technologies of preparation, *Persha svitova viyna*.

УДК 94(438):334.73]«19»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-13-18

Н. І. Земзюліна

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>

ПОЛЬСЬКА КООПЕРАЦІЯ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТ.: СТАНОВЛЕННЯ, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ*

У статті розкрито загальні тенденції кооперативного руху Європи в першій третині XX ст. Виокремлено польську кооперацію та з'ясовано особливості її регіонального розвитку. Вказано на позитивну роль кооперації в економічному та громадському житті поляків різних станів та статей.

Ключові слова: МКА, Райффайзен, польські кооператори, самогмансипація, «Сполем».

Постановка проблеми. Розвиток капіталізму в європейських країнах сприяв руйнації традиційних форм організації суспільства, котрі існували впродовж попередніх століть. Промислова революція, накопичення капіталу та синхронне погіршення життєвих умов широких верств населення європейських країн спровокували потужні революційні потрясіння на початку XX ст. Загострення суперечностей між окремими

соціальними групами європейського соціуму та пошук шляхів його можливого вирішення опинились у центрі уваги громадських та політичних діячів того часу.

Актуальність обраної нами для вивчення теми зумовлена тим, що кооперація й кооперативний рух відіграють особливо важливу роль у перехідні епохи, у періоди так званих транзитних економік і становлення громадянського суспільства. Міжнародний досвід економічної самоорганізації населення надзвичайно актуальний для сучасної України. Насамперед, коли йдеться про найближчих сусідів і події, що безпосередньо мали місце на теренах нашої держави.

Мета статті полягає у тому, щоб на прикладі функціонування польських кооперативів вивчити, як національні кооперативи, об'єднуючи різні суспільні верстви, сприяли згуртуванню нації її економічному та громадянському зростанню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія зародження та розвитку європейської кооперації активно аналізувалася наприкінці XIX – у першій чверті XX ст. Тогочас вийшли праці, автори яких були активними учасниками європейського кооперативного руху. Серед них ґрунтовні роботи та аналітичні розвідки С. Бородаєвського, В. Тотоміанца, М. Туган-Барановського та ін. З-поміж дослідників періоду лібералізації, можемо назвати праці Л. Файна, В. Кабанова тощо. Відзначимо напрацювання сучасних українських науковців С. Гелея, М. Журби, О. Крамара, М. Міненка, О. Крапівіна, Г. Голуба та інших. Серед зарубіжних науковців, питаннями міжнародної і безпосередньо польської кооперації займаються Р. Родригеш (очільник МКА в 2000-х рр.), польські дослідники М. Папержинська-Турек, Й. Томашевський, Р. Тожецький, Й. Волошиновський, Б. Багінський, інші. Водночас не всі питання, що стосуються впливу польської кооперації на реформування польської політичної нації у першій третині XX ст. розкрито повною мірою. Цим і зумовлено вибір автором теми для вивчення.

Виклад основного матеріалу. До кінця XIX – початку XX ст. країнами Європи поширилися різні форми міської та сільської кооперації: споживча, кредитна, інтегральна сільськогосподарська, житлова тощо. Світова спільнота намагалася знайти рівновагу в новій глобальній реальності й відповідно міжнародний кооперативний рух отримав новий позитивний стимул для подальшого розвитку. Великого значення набуває кооперативний рух у перебудові міжнародних економічних відносин. Тема створення сприятливих умов для генерування кооперативних організацій нового типу та нового міжнародного економічного ладу неодноразово обговорювалася на різних міжнародних конгресах.

Кооперація на польських землях Німецької імперії мала свої особливості. Ініціатива поширення сільськогосподарської кооперації у провінції Познань належала місцевому польському духовенству та великим землевласникам, котрі розглядали її як потужний інструмент у відродженні національної свідомості селянства, його економічного зміцнення. З цієї метою з 1856 р. в регіоні поширення набирають

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

«землеробські гуртки», створені у вигляді відгалужень сільськогосподарських товариств великих землевласників. Саме під впливом розгорнутої ними пропаганди, опираючись на їх організаційну підтримку, на польських землях Пруссії почали виникати перші кредитні каси [1, 15]. Під патронатом католицької церкви у 1860 р. у Познані було створено Спілку прибуткових та господарчих товариств, котра виконувала інструктивні функції. У 1867 р. спілкою було утворено кооперативний банк, що перетворився з часом на провідну фінансову інституцію регіону, що забезпечувала матеріальне підґрунтя для успішного розвитку польського кооперативного кредиту в Німецькій імперії [1, 16]. Показовим було створення в 1894 р. Теофілем Кормошем кредитного кооперативу «Віра» в Перемишлі, чим було започатковано розвиток, цього типу кооперативів у регіоні.

Станом на 1909 р. із 248 товариств, що належали до Спілки польських кооперативів, у Познані кредитні становили 180, збуто-постачальницькі – 43, для закупівлі землі – 15, у споживчих – лише 4. Як і у сусідній Чехії, домінуючою формою кредитних товариств були «сільські каси», створені за принципами Райффайзена (75%), решту становили народні банки Шульце-Деліча [2, 45 – 48].

У переважно етнічно польській провінції Познані кооперація стала знярядом протистояння двох національних спільнот та головним чинником збереження польського селянства. У 1909 р. у Німеччині було ухвалено закон про коло-нізацію польських земель, що мала здійснюватися за допомогою колонізаційних кооперативів. «Спілка німецьких кооперативів» Познані перетворилася на потужного оператора, що мав підтримати онімечення польського села. Натомість їй протидіяла познанська «Польська спілка кооперативів». Незважаючи на меншу заможність польського населення провінції, за складних умов боротьби за виживання, селянство регіону змогло консолідуватися. Якщо німецька спілка залучила у 1912 р. 9,1 млн. марок, то польська – 177,3. Важливим фактором, що сприяв розвитку польської кредитної кооперації, було вливання коштів великим торговельно-промисловим капіталом. Так, із 40,2 млн. марок оборотного капіталу 20,7 млн. становили вклади купців та промисловців і лише 8,5 млн. – самих кооперативів [3, 21 – 22].

Більша частина Центральної Європи до початку Першої світової війни входила до складу Австро-Угорської імперії. До неї належали території сучасних Австрії, Чехії, Словаччини, Угорщини, Хорватії, Словенії, Боснії та Герцеговини (з 1878 р.), значна частина сучасних Польщі, Румунії, Сербії. Кооперативний рух в Австро-Угорщині поширився з 1850-х років. Проте тривалий час кредитні товариства розвивалися тут виключно на правах торговельних підприємств, оскільки спеціальний кооперативний закон було ухвалено лише у 1873 р. Бурхливий розвиток селянської кооперації розпочався на цих землях лише після визнання урядовими колами сприятливого впливу на соціально-економічне становище широких дрібновласницьких верств німецького досвіду кооперування [2, 2]. Законодавче сприяння та державна підтримка кооперації у коронних землях імперії (Австрія, Чехія, Галичина та ін.) сприяли швидкому розвитку руху. Чисельність товариств

різного типу досягла 16,5 тис. уже в 1911 р. Близько 2/3 становили кредитні кооперативи (в основному райффайзена – 70%), 1,36 тис. – споживчі товариства, 943 – ремісничих та 212 – будівельних, 2884 – інших сільськогосподарських товариств (збутові, закупівельні, пере-робні тощо) [2, 2]. Кредитні товариства об'єднувалися в 11 федерацій із 25 центральними банками. На території австрійської частини імперії (Ціслеїтанії) у 1872 р. кредитні кооперативи об'єдналися у «Загальну спілку австрійських позичково-ощадних кооперативів». У 1897 р. була створена загальноімперська «Загальна спілка сільськогосподарських кооперативів Австрії», до складу якої увійшли 19 обласних спілок, кожна з яких мала свою власну центральну касу [4, 44].

Станом на початок 1905 р. в австрійській частині імперії (Ціслеїтанії) із 6 977 кредитних товариств: австрійських та німецьких налічувалось – 3 306; чеських – 1918; польських – 878; українських – 223; словенських – 220; сербохорватських – 90; румунських – 100 та італійських – 212. Решта були так звані змішані [5, 179]. Найбільш поширеною формою кооперування ненімецького селянства виявились замкнуті кооперативи, побудовані за принципами райффайзена. Станом на 1908 р. понад 75% товариств належали саме до цього типу та передбачали необмежену відповідальність своїх членів [5, 180 – 181]. У Львові була створена Спілка прибуткових та господарчих товариств (за принципами Шульце-Деліча). Більшість їх членів становили поляки, а керівництво щиро дотримувалось принципів кооперації. Натомість польське селянство регіону залишалось мало кооперованим до кінця XIX ст. Це пояснювалось одноосібним характером селян.

Перші товариства, створені за принципами райффайзена у 1880-х роках з ініціативи місцевої інтелігенції, розвивалися досить повільно [1, 17]. У Галичині специфіка кооперації полягала в активному сприянні з боку польського керівництва краю етнічно близькій частині населення. З метою поширення кооперування польських селян у 1899 р. було створено Патронат при крайовому уряді. За 10 років своєї діяльності він підтримав 880 «сільських кас» Райффайзена, котрим надав кредитів на 4,22 млн. крон. На те, що формально створений для сприяння всім етнічним групам, Патронат підтримував насамперед польське населення, свідчить той факт, що 80% допомоги отримали саме польські кооперативи. Окрім того, функціонували Патронат Хліборобських Спілок – 1486 кооперативів та Патронат Ремісничих Спілок – 39 кооперативів відповідно [2, 28 – 29].

У цей період країни Центральної Європи залишалися переважно аграрними із домінуванням дрібновласницьких верств населення не лише у соціальній структурі села, а й міста. Так, в Угорщині на початку 1920-х років із 7,5 млн. жителів країни сільське населення становило абсолютну більшість – 4,2 млн. осіб. У містах мешкало лише 3,3 млн. [6, 61]. Кількість найманих працівників та службовців хоч і зросла у 1920 – 1930 рр. з 465 до 660 тис. відповідно, проте більшість із них і надалі залишалася зайнятою у дрібновласницькому (кустарному) виробництві [7, 35]. Серед селянства чітко виокремилась група середньо-заможних та заможних господарів, що

володіли ділянками від 5 до 50 га землі. Охоплюючи понад 26 % усіх селян, вони обробляли 37,5 % земельних угідь країни [6, 61, 65]. Ще більш характерними ці особливості були для країн Південно-Східної Європи. Наприклад, у містах Болгарії на початку 1920-х років проживало менше 1 млн. осіб, це менше 20% населення [8, 31 – 32]. Найвпливовішою групою селянства в Болгарії були власники 5-30 га землі (52% усіх господарств та понад 70% землі), які поділялись на групу середньозаможних (близько 35 % господарств та 35% землі, у середньому по 7,3 га) та середнього (близько 17% господарств та 34% землі, в середньому по 15 га) [8, 52]. Саме вони становили абсолютну більшість серед членів сільськогосподарської кооперації країни. У Польщі частка найманих робітників та службовців також зростала дуже повільно (з 27 % у 1921 р. до 30 % у 1938 р.). Серед них традиційно домінували робітники дрібновласницьких (кустарних) підприємств та сільськогосподарських робітники. Лише 12 % усіх найманих працівників країни становили робітники великих підприємств, а це близько 3% населення країни. Місцями їх концентрації були лише три промислових райони: Лодзинський, Варшавський та Домбровський [9, 38].

Відповідна специфіка позначилася на кооперативному русі. В усіх країнах регіону серед його членів домінували селяни. Серед членів споживчого руху Польщі (понад 0,8 млн. осіб) частка селян, хоч і поступалася міщанам, проте була значною [10, 13]. Зокрема, у найбільшій у країні Польській спілці споживчої кооперації «Сполем», станом на 1923 р. фіксувалося майже паритетне співвідношення членів сільських та міських кооперативів (180 та 152 тис. відповідно). Схоже співвідношення спостерігалась і у Спілці споживчої кооперації Познані [11, 50 – 51].

На території Російської імперії, зокрема на Правобережжі, розвиток кооперації мав свої особливості й тривав у тісному контакті з земськими установами. Співробітництво земств і кооперативів було взаємовигідним. Земські заходи були результативнішими, якщо вони проводилися на базі товариств. Водночас, малограмотним і недосвідченим кооператорам необхідною була практична й теоретична допомога кваліфікованих земських працівників. Разом із тим, земській роботі були притаманні певні недоліки: безсистемність у проведенні кооперативних заходів, брак коштів на їх реалізацію тощо. Давалася взнаки становість земських установ. Зокрема, траплялися випадки, коли при наданні грошової допомоги земства віддавали перевагу одноосібним господарствам, а не кооперативам. Іноді надмірна опіка земськими установами товариств загрожувала останнім втратою самодіяльності.

Кооперативні установи зробили внесок у піднесення національної свідомості. Щоправда, ідеї національної кооперації більше обстоювали освічені інтелігенти, а селяни цікавилися здебільшого соціальними питаннями і були далекими від національних ідей. Разом із тим, кооперативи формували в селян навички самоврядування, пробуджували інтерес до громадського життя.

Окремі селянські партії Центральної та Південно-Східної Європи отримали можливість для реалізації власної програми суспільної модернізації. Її

складовою мало стати використання потенціалу різних видів кооперації. На відміну від них, залежні від центральних структур Комінтерну, функціонери комуністичних партій країн Європи активно розвивали ідеї утилізації потенціалу кооперативного руху у контексті розшарування дрібновласницького селянства, розколу кооперативних організацій. Так, один із лідерів болгарських комуністів В. Коларов застерігав: «Сільськогосподарську кооперацію в жодному разі не можна ігнорувати... комуністи мають найактивніше зацікавитись цим інструментом і спробувати паралізувати його вплив на маси» [12, 11]. Водночас, за умов ігнорування інтересів селянства представниками двох найбільш впливових ідеологій того часу – лібералів та соціал-демократів – на межі XIX–XX ст. країнами Центральної та Східної Європи поширились ідеї аграризму. Їх прихильники вважали повернення суспільства до пріоритетності сільськогосподарського виробництва панацеєю від кризових явищ промислового перевиробництва, безробіття та породжуваних ними соціальних катаклізмів. Доктрина аграризму спочатку з'явилася на тому терені, де водночас поєднувались і аграрне питання, і досить високий рівень розвитку політичної теорії, – у прусській частині Німеччини. Там, наприкінці XIX ст., виникли перші паростки аграризму – теорії Г. Руланда (1894) та А. Шефле (автора терміну). На початку XX ст. вона набула популярності і в Франції, де селянство становило значну частку населення. Саме французький політичний діяч (був прем'єр-міністром, міністром сільського господарства) Ж. Мелін став одним із апологетів західноєвропейського аграризму, впродовж 30 років очолював Європейську аграрну комісію [13, 57 – 58].

Політизація кооперативів позначалася негативно на їхній діяльності. По-перше, вона посилювала недовірливе ставлення з боку влади. По-друге, партійні кооперативи зазвичай були нежиттєздатними, оскільки вони насаджувалися штучно, служили не економічним, а політичним цілям, що призводило до порушення демократичних кооперативних принципів. Тому самі кооператори виступали за незалежність об'єднань від різних політичних сил [14].

Один з лідерів польської кооперації Йоаким Волошиновський писав, що кооперативи – це вираження загальнолюдського солідаризму, яке ґрунтується на загальній, а не ексклюзивній спільності життєвих потреб. Він переконував, що це справа аполітична і понадетнічна, а в окремо взятих споживчих кооперативах потрібно користуватися мовою більшості членів. До речі, він був обраний секретарем Всеросійського Кооперативного Конгресу в Києві. І це про нього волинський воевода Генрик Юзефський, який проводив активну політику асиміляції українців на Волині, говорив: «Через «вибух України» зрусифікована місцева інтелігенція почала швидко українізуватися» [15].

Польський національний уряд, розуміючи всю значущість кооперації, в 1920 р. прийняв один із найбільш демократичних кооперативних законів в Європі. У наступному році при Сеймі була створена державна Кооперативна Рада, до якої, окрім представників від кожного міністерства, входили 14 представників від ревізійних союзів [16]. У зв'язку з грошовою реформою 1923 р., були внесені часткові

зміни до кооперативного законодавства. Пріоритет надавався саме кооперативним союзам як економічно потужним господарським об'єднанням.

Таким чином, констатуємо, що у першій половині 1920-х років кооперативне законодавство було ліберальним і дозволяло товариствам вільно розвиватися згідно з міжнародними кооперативними принципами того часу. Втручання державних органів у господарські справи було мінімальним, що сприяло розвитку різних галузей виробництва країни.

Говорячи про кооперацію, ми не можемо не звернутись до її соціальної функції. На цей час по всій Європі були створені та активно працювали жіночі кооперативні гільдії. Австрійська гільдія, утворена на початку ХХ ст., вирізнялась з-поміж інших надзвичайною активністю не лише у розбудові кооперативних організацій, а у просуванні жінок до управління кооперацією. У січні 1928 р. жінки в Віденській кооперації брали дієву участь на таких посадах: 5 жінок в Наглядовій Раді, 4 – члени правління, 5 – членів районних правлінь, 37 – заступники голів правлінь, 89 – за заст. голови правління, 99 секретарів філій і декілька сотень жінок працює по крамницях.

Відокремлені (національні) жіночі кооперативи (Львів та інші міста), що облаштовували крамниці, виробничі майстерні та курси хатнього господарства, існували по всій території Австро-Угорщини. Це було наслідком тих демократичних реформ, що мали місце в країні. За статутом ці кооперативи прагнули економічного та політичного розвитку жінок, створені для поліпшення економічного, культурного становища домогосподарки тощо [17].

Порівнюючи роботу, яку жінки-кооператори виконували у різних країнах Європи, констатуємо, що в окреслений період всі вони борються за свої економічні, соціальні та громадянські права. Кооперація стала тим інститутом, що давав їм простір для самоемансипації, можливо їм не вистачало освіти, певного досвіду роботи, але те, що це був стрімкий рух вперед – безперечно. Як приклад зведена інформація про діяльність кооперованих жінок, що була подана до засідання МЖКГ у 1927 р. у Стокгольмі (див. Табл. 1).

Таблиця 1

Діяльність кооперованих жінок

Англія	Є 1164 жіночих секцій з 53700 осіб. Секції засідають 2-4 рази в місяць і більше членських внесків отримують субсидію від кооперативів.
Швеція	Жіночі кооперативні секції існують з 1906 р. і представляють з себе незалежні від кооперації організації. Є 103 секції з 3.588 членів. Секції збираються щомісячно. Вони відраховують частину членських внесків Центральному Бюро, а останні 50 % своїх засобів виділяють у фонд для оплати участі жінок в конгресах. У 50 секціях організовані курси з такою програмою: ораторське мистецтво, сприяння поширенню кооперативних газет, роль жінки у попередженні війни.
Шотландія	У 341 секціях 28138 осіб, деякі секції не функціонували через відсутність засобів і приміщення. Жінки беруть участь у правліннях, у культурних заходах, у зібраннях уповноважених.
Голландія	Секції організують збір пожертвувань для допомоги хворим жінкам, обмін міських і сільських дітей на час канікул, курси крою і шиття.
Франція	Жіночі кооперативні секції називаються «кооперативною дружбою». Вони організують курси за такою програмою: реформа домашнього господарства, збільшення мереж кооперативних крамниць, кооперативне просвітництво.
Швейцарія	В окремих кооперативах є жіночі секції. Вони влаштовують курси, де готуються доповіді за таких напрямів: права і обов'язки члена кооперативу, міжнародний день кооперації та домогосподарка. В Лозанні організуються жіночі чергування для обслуговування літніх пайщиків.
Чехословаччина	У Празі німецькі кооперативи залучають домогосподарок в кооперативи; є Центральне бюро з кооперативної роботи серед жінок.
Німеччина	Серед ряду кооперативів є жіночі секції, які організують доповіді про кооперативи з світловими картинками і фільмами, які зображують Німецьке товариство закупівель і його власні виробництва. На острові Норденрей на жіночому зібранні відбувається безкоштовна видача товарів. В Тюрінгії постановлено кожній сім'ї по 1 паю надавати 2 голоси: 1 – чоловікові і 2-й – дружині. У Грауденберзі був організований спеціальний жіночий кооперативний день, до якого була приурочена виставка.
Бельгія	У Турні на кооперативному конгресі за ініціативою жінок делегаток було поставлено питання про організацію кооперативної пральні. У Лютиху проведено постанову, яка давала право дружині пайщика при внеску 1/4 паю користуватися правом голосу.
Австро-Угорщина	На курсах, організованих у Відні, ставилися такі питання: про ціни на предмети першої необхідності, про ціни на газ та електрику. Організовані жінбюро при багатьох кооперативах.

Складено за: Report of the Proceedings of the Eleventh Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1-th to 7-th September, 1924. – London. [18]

Жінки намагалися за допомогою кооперативів вирішити свої матеріальні, соціальні та освітні проблеми. Основний напрям діяльності жіночих кооперативів – це культосвітня робота серед жінок, курси хатнього господарства, турбота про самотніх матерів та дітей, агітація за нові закони про шлюб, страхування, за поліпшення комунальної політики, особиста безпека [19]. Утворення жіночої організації економічного спрямування було значним кроком в процесі самоствердження жінок, та вимагало великих зусиль по забезпеченню її функціонування.

Висновки. Отже, в першій третині XX ст. в Європі поширення кооперації розглядалось як засіб економічного та національно-культурного відродження. Останній фактор зумовив підвищений інтерес до кооперативної форми самоорганізації населення з боку інтелігенції імперських держав. З іншого боку, самі органи влади країн регіону, реагуючи на успішність розвитку кооперативного руху в сусідніх країнах, розраховували на його позитивний внесок у піднесення переважно аграрної економіки своїх держав та стабілізацію соціальних відносин. Загалом аграрна Європа перетворювалася на індустріальну і кооперація, як форма пом'якшення соціальних конфліктів, то ставала предметом дослідження, то випадала як така, що конкурує з ідеологією державних партій.

До участі в кооперативному русі активно долучилися всі верстви населення, особливо селянство, яке в багатьох випадках ставало ініціатором створення товариств. Незважаючи на різноманітні недоліки (неосвіченість членів, брак досвіду роботи, зловживання з боку керівників тощо), вони відігравали важливу роль у покращенні економічного становища населення: істотно знижували ціни на товари широкого вжитку, надавали необхідні кошти та знання для вдосконалення господарства, допомагали організувати виробництво та збут продукції, сприяли підвищенню рівня культури сільського господарювання.

Загалом кооперація була важливим елементом не лише економічного добробуту. Сприяючи піднесенню рівня грамотності, піклуючись про поліпшення добробуту населення, вони поступово перетворювалися на вагомий елемент громадського життя. Особливо яскраво це видно на прикладах діяльності жіночих кооперативів. Саме завдяки їм жінки отримали шанс мати економічну, а пізніше і політичну незалежність.

Список використаної літератури та джерел:

1. Иванов В. Возникновение и современное положение кооперативного движения в Польше. *Международная кооперация*. 1926. № 7. С. 15-23.
2. Бородаевский С. Кооперация среди славян. Санкт-Петербург, 1912. 80 с.
3. Тотомьянц В. Кооперативная жизнь за границей. *Кооперативная жизнь*. 1913. № 5–6. С. 16-34.
4. Глазков В., Хвостов Б. Кредитная кооперация. Москва : Центросоюз, 1974. 224 с.
5. Вольф Г. Народные банки. Москва : Типография Сытина, 1915. 436 с.
6. Хевеши А. Проблема венгерского крестьянства (земельный вопрос). *Крестьянский интернационал*. 1924. № 1. С. 61.

7. Ляцко М. Обострение внутренних противоречий социальной структуры в Венгрии (1919–1941). Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1987. С. 29–37.
8. Булацель А. Очерки социально-политической жизни современной Болгарии. Москва : ГИЗ, 1925. 136 с.
9. Межецкий В. К вопросу о политической позиции рабочего класса Польши в межвоенный период. Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1987. С. 3-49.
10. Махлин Б. Положение и перспективы потребительского кооперативного движения. *Международная кооперация*. 1925. № 9. С. 12–23.
11. Махлин Б. Кооперативное движение в Польше. *Международная кооперация*. 1925. № 3–4. С. 47–55.
12. Коларов В. Сельскохозяйственная кооперация и задачи коммунистов. *Аграрные проблемы*. 1932. Кн. 7. С. 6-16.
13. Мелин Ж. Назад к земле. Москва : Труд, 1914. 190 с.
14. Айненкель А. Крестьянство и крестьянские партии в политической системе II Речи Посполитой. Социальная структура и политические движения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1987. С. 79-91.
15. Program wyborczy UNKW – Medrzecki Wlodzimierz: «Wojewodztwo wolynskie 1921 – 1939». Wroclaw, 1988. S. 90–91
16. Baginski Bronislaw. Spoldzielczosc na Wolyniu. Luck, 1927, S. 16, 58, 77.
17. Watkins W. International Cooperative Alliance 1895-1970. London, 1970. 387 p.
18. Report of the Proceedings of the Eleventh Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1-th to 7-th September, 1924. – London. URL: <http://www.wisc.edu/uwcc/icie/issues/priii/21cent/declar.html>.
19. Sharp E. Buyers and builders: a Jubilee sketch of the Women's Cooperative Guild 1893-1933. 1933. 407 p.

References:

1. Ivanyuk, V. (1926). The emergence and current situation of the cooperative movement in Poland. *Mizhnarodna kooperatsiia (International Cooperation)*, 7, 15-23. (in Russ.)
2. Borodayevskiy, S. (1912). Cooperation among the Slavs. Saint Petersburg. (in Russ.)
3. Totomianz, V. (1913). Cooperative life abroad. *Kooperativnaya zhizn (Cooperative Life)*, 5-6, 16-34. (in Russ.)
4. Glazkov, V. (1974). Credit Cooperation. Moscow. Tsentrosouz, 224 (in Russ.)
5. Wolf, H. (1915). People's banks. Moscow. *Tipografiya Sytina (Sytin Printing House)*. (in Russ.)
6. Kheveshi, A. (1924). The problem of the Hungarian peasantry (land issue). *Krestyanskiy internatsional (Peasant International)*, 1, 61. (in Russ.)
7. Latsko, M. (1987). Aggravation of internal contradictions of the social structure in Hungary (1919–1941). *Sotsialnaya struktura i politicheskiye dvizheniya v stranakh Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropy (Social structure and political movements in Central and Southeast Europe)*. Moscow, 29–37. (in Russ.)
8. Mezhetkiy, V. (1987). On the political position of the working class of Poland in the interwar period. *Sotsialnaya struktura i politicheskiye dvizheniya v stranakh Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropy (Social structure and political movements in Central and Southeast Europe)*. Moscow, 3-49. (in Russ.)
9. Bulatsel, A. (1925). Essays on the socio-political life of modern Bulgaria. Moscow, 136. (in Russ.)
10. Makhlin, B. (1925). The situation and prospects of the consumer cooperative movement. *Mezhdunarodnaya kooperatsiya (International Cooperation)*, 9, 12–23. (in Russ.)
11. Makhlin, B. (1925). Cooperative movement in Poland. *Mezhdunarodnaya kooperatsiya (International Cooperation)*, 3–4, 47–55. (in Russ.)

12. Kolarov, V. (1932). Agricultural cooperation and the tasks of the communists. *Agrarniye problem (Agricultural Problems)*, 6-16. (in Russ.)
13. Melin, Zh. (1914). Back to earth. Moscow. Trud, 190 p. (in Russ.)
14. Aynenkel, A. (1987). Peasants and peasant parties in the political system of The Second Rzeczpospolita. *Sotsialnaya struktura i politicheskiye dvizheniya v stranakh Tsentralnoy i Yugo-Vostochnoy Yevropy (Social structure and political movements in Central and Southeast Europe)*, 79-91. (in Russ.)
15. Program wyborczy UNKW – Medrzecki Włodzimierz: «Wojewodztwo wołyńskie 1921 – 1939». (1988). Wrocław, 90–91 (in Poland)
16. Baginski Bronislaw. *Spoldzielczosc na Wolyniu*. Luck (1927). 16, 58, 77. (in Poland)
17. Watkins, W. (1970). *International Cooperative Alliance 1895-1970*. London. (in Eng.)
18. Report of the Proceedings of the Eleventh Congress of the International Cooperative Alliance held at Ghent 1-st to 7-th September, 1924. London. Retrieved from: <http://www.wisc.edu/uwcc/icie/issues/priii/21cent/declar.html>. (in Eng.)
19. Sharp, E. (1933). Buyers and builders: a Jubilee sketch of the Women's Cooperative Guild 1893-1933. (in Eng.)

N. Zemzyulina

POLISH COOPERATION IN THE FIRST THIRD OF THE XX CENTURY: FORMATION, FEATURES OF DEVELOPMENT

Introduction. Cooperation and the cooperative movement play a particularly important role in transition periods, in the periods of so-called transit economies and the formation of civil society. Today, the international experience of economic self-organization of the society is extremely relevant for Ukraine.

The methodology of the research is based on the principles of historical knowledge, such as science, historicism, objectivity, systematic analysis, etc., as well as use of general scientific, special historical and special source methods.

The scientific novelty is that a comprehensive study of the formation and development of national cooperation in Poland has been conducted. All-European tendencies of development of cooperative movement were specified. It turned out that the peculiarity of Polish cooperation was that the Poles did not have their own state and were under the influence of the legislation and the level of the economy of various European states. The Polish intelligentsia, large national capital, and general democratic tendencies formed under the influence of wars and revolutions, played an important role in the development of the national cooperative movement.

Conclusions. Thus, in the early twentieth century in Europe, the spread of cooperation was seen as means of economic and national-cultural revival. The latter factor led to increased interest in the cooperative form of self-organization of the population by the intelligentsia of the imperial states. On the other hand, the authorities of the region, responding to the success of the development of the cooperative movement in neighboring countries, hoped for its positive contribution to the rise of the predominantly agrarian economy of their countries and the stabilization of social

relations. In general, agrarian Europe was becoming industrial and cooperation, as a form of mitigating social conflicts, either became the subject of research, or fell out as one that was competing with the ideology of state parties.

All segments of the population actively participated in the cooperative movement; especially the peasantry, which in many cases initiated the creation of societies. Despite various shortcomings (ignorance of members, lack of work experience, abuse by managers, etc.), they played an important role in improving the economic situation of the population: significantly reduced prices for consumer goods, provided the necessary funds and knowledge to improve the economy, helped organize production and sales of products, contributed to raising the level of agricultural culture.

In general, cooperation was an important element not only of economic prosperity. Contributing to raising the level of literacy, caring for the well-being of the population, they gradually became an important element of public life. This is especially evident in the examples of women's cooperatives. The formation of a women's economic organization was a significant step in the process of women's self-affirmation, and required great efforts to ensure its functioning. It was through cooperation that women were given a chance to have economic and later political independence.

Key words: ICA, Raiffeisen, Polish cooperators, self-emancipation, Społem.

**UDC 94(477):338.22]«1919/1921»
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-28-30**

S. Kornovenko

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

INFLUENCE OF THE PEASANT FACTOR ON THE ECONOMIC POLICY OF THE BOLSHEVIKS IN THE UKRAINIAN COUNTRYSIDE (1919 - 1921)*

As a result of the study, the thesis that the revolutionary activity of the peasantry was conditioned by the Bolshevik revision of the doctrinal principles of the policy of "war communism", and subsequently the rejection of the policy of "war communism", the introduction of the NEP were substantiated. The policy of "war communism" - the policy of "communist assault", "socialist front in the countryside", curtailment of commodity-money relations.

Key words: Bolshevik economic policy, policy of "war communism", new economic policy, Ukrainian peasantry, Ukrainian revolution.

Problem statement. The beginning of the XX century in the history of Ukrainian nation-building is marked by radical shifts caused by the Ukrainian Revolution of 1917-1921. Given this, the scientific interest in socio-political shocks and socio-economic transformations of 1917-1921

* The article is written in accordance with the state budget theme "Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor" (state registration number 0118U003864).

is intensified and constant both from domestic and foreign historians [1; 2]. It is quite natural, given the scale, radicalism of the changes caused by this socio-cultural phenomenon. The interest of scientists and the phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, as the economic policy of the Bolsheviks in the Ukrainian countryside during 1919 - 1921, were not lost [3].

According to the authors, the understanding of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 is new as a multidimensional, holistic historical and socio-cultural phenomenon. Among all its components the most prominent was the peasant [4]. Accordingly, the peasantry was an active subject of the Ukrainian Revolution of 1917 - 1921. This gives us reason to speak about the peasant nature of the Ukrainian revolution. At the same time, this does not contradict the fact that the Ukrainian revolution is national democratic.

One of the proofs that the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 had a peasant nature is that the way in which one or another authority would solve an agrarian question, determined its political future. The nature of the peasantry's relations with any government largely determined the constructive or destructive orientation of the socio-political activity of the peasantry, which, along with the course of events on the fronts, ultimately determined the final of the Ukrainian Revolution. In fact, the failures and defeats of the Central Council, the Hetmanate, the Directorate of the UPR, the Armed Forces of the South of Russia, and Soviet power were largely due to the peasant factor.

The purpose of the paper is to investigate the influence of the peasant factor on the evolution of the Bolshevik economic policies in the Ukrainian countryside during 1919-1921. The basis of the analysis is the policy of “war communism” implemented by the Bolsheviks in the Ukrainian countryside, the influence of the peasant factor on its transformation, and subsequently its rejection. The study of these examples clarifies the role of the peasant factor in the changes in the economic policy of the Bolsheviks in the Ukrainian countryside during 1919-1921.

The methodological basis of the study was the concept of the “Great Peasant Revolution”, proposed in the scientific work of V. Danilova, T. Shanin. Its main provisions were further developed in the latest achievements of N. Kovaleva, I. Faraniy, S. Kornovenko and other scholars. Peasant revolution of the early twentieth century was the deep foundation of all the revolutionary transformations experienced by Ukraine in the first decades of the twentieth century. It was against the backdrop of the peasant revolution that other revolutions - social, political, etc. - unfolded. For the core methodological benchmark of our study, we identified a socio-cultural approach. One of the signs of the socio-cultural paradigm is a certain universalism, which makes it possible to study cultural, political, economic and other elements of the social whole, as well as society as a unity of culture and sociality. Against this backdrop, the peasantry at the beginning of the twentieth century appears as a socio-cultural phenomenon – a way of organization of life, in which the ground, the work on it, the peasant on his own closely interconnected; peasantry - the conservative basis of

civilization as a form of culture, statehood as a way of socio-cultural organization. Peasant economy as a socio-cultural phenomenon, object and subject of agrarian policy, firstly, occupies a certain place in the social division of labor; and secondly, a peculiar micro-socium; and thirdly, the structural component of the Ukrainian revolutionary society of that time.

The statement of the basic material.

REPRESENTATION OF THE BOLSHEVIKS ABOUT THE PEASANTS

The attitude of the Bolsheviks towards the peasantry, in general, and the Ukrainian one, was formed under the influence of the sociopolitical practice of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, the basic principles of Marxism. They also, for their doctrinal principles, used the idea of peasant inferiority, taking it on their arsenal [5]. Bolshevik leaders, in their understanding of the peasantry, were captured by class-revolutionary utopias. They developed the concept of peasantry as an ally of the proletariat in the struggle for a bright future. However, the proletariat proclaimed the hegemon, which supposedly had nothing to lose except its own chains [6]. That approach cannot be considered as justified. The peasant, in accordance with the Marxist interpretation, was seen as a subject with “dual psychology”. V. Lenin wrote: “A peasant is a worker because he then extracts his bread with his blood, it is exploited by the landowners, capitalists, merchants. The peasant is a speculator, because he sells bread, an object of necessity, an item that, when there aren't it, is worth giving all the property for it. Hunger is not the aunt; for a bread they give a thousand rubles and as much as they can, even though all the property” [7, 82], and not to the proletariat - the bearer of power and statehood.

“Culturally, politically,” the peasantry, on the conviction of the Bolshevik leaders, was different from the proletariat, more backward, more archaic. It was on the path to a bright future, modeled by Marxist-Leninist, who needed a guide in the face of the Bolshevik Party and the proletariat as an ally “on the road to communism”. In this regard, V. Lenin clearly stated: “We need – in accordance with our outlook, our revolutionary experience for decades, the lessons of our revolution - to ask the question directly: the interests of these two classes are different, the small farmer does not want what the worker wants. We know that only an agreement with the peasantry can save the socialist revolution in Russia until the revolution in other countries has come” [8, 82].

The leaders of the RCP (b), as noted by the Ukrainian communists, in their understanding of Ukrainian realities, took into account only two points: the theoretical system of Bolshevism and Russian reality. For them, the Ukrainian SSR seemed to be an economically backward region, frankly kulak [8]. “Ukraine is an agricultural country with a weakly developed industrial proletariat ... The social composition of the Ukrainian countryside is marked by the presence of two opposite poles: the poor and the kulaks. The middle peasant, in the sense, as he is understood in Russia, is extremely close to the kulak, he merges with him. This explains the kulak nature of the entire regions of Ukraine” [9]. The Bolsheviks saw the difference between the Russian and Ukrainian countryside in the fact that in the last “top” - a “strong,

firmly united stratum” that forms around itself, organizes other layers of the peasantry [10]. From this, a “conclusion” was made that in Ukraine, the revolution, given the “kulak dominance”, is impossible, and therefore “assistance” of the Russian proletariat is needed [11].

In practice, that was recognized by such well-known at that time Ukrainian communists as P. Popov, Y. Larin, and O. Zorin, which was reduced to an unbreakable colonial policy of Russia towards Ukraine, aimed at pumping out material resources from the region. The Russian Bolsheviks did not count on the peculiarities of the class struggle in the republic [11]. The foreign “support” of the revolution in Ukraine, - the leaders of the RCP (b) have been thinking, - are doomed to a fiasco unless it will have strong support among the poor and middle-prosperous peasantry. In this regard, Ukrainian colleagues strongly recommended to implement two measures: 1) to diversify the property differentiation of the peasantry in every possible way, “as a condition for the approval of the power of the Soviets”; 2) mass creation of communes, party cells in the countryside in order to combine efforts of the rural poor and agricultural producers in their struggle for a “bright future” [12].

However, the peasant is a practitioner, - the Bolsheviks reasonably think, - and therefore it is necessary to carry out such an economic policy, which will allow to establish Soviet power in the Ukrainian countryside in reality. Above, the Soviet leadership considered it worthwhile to focus the peasantry on purely economic aspects, diverting from political [13]. For example, M. Skrypyk in one conversation directly spoke about the fact that, on the one hand, the peasants of the Kyiv region were a dark mass, and on the other hand, a suitable ground for the bright ideas of communism [14]. For this, it is necessary to strengthen and deepen the material differentiation among the peasantry of the Right Bank, combining the rural proletariat, the poor, involving the middle peasants, and all of them together to oppose the kulaks.

In this system of manipulation a prominent place was given to economic policy [15]. Through its implementation it was intended to strengthen the Bolshevik position in the Ukrainian countryside. In fact, using the slogan popular among farmers, declaring war to landlordism, Russian revolutionaries fanned the flames of confrontation between peasant strata, imperceptibly confirming their own power [16].

At the same time, from the high tribunes, in particular at the VIII Congress of the RCP (b), a thrifty, especially kind attitude to the peasantry was proclaimed [17]. For example, Lenin at the aforementioned meeting urged party members not to abuse the peasants not command them, and to adapt to the conditions of life, to work towards their welfare arrangement [18].

For the organs of Soviet power on the ground, it was required strictly to adhere to the decisions of the leaders of the republic, in particular, to prevent the spread of “rumors” that the Bolsheviks introduced the communes in the countryside [19]. They were encouraged to make advances to the peasantry, not to introduce without their consent the collective farms, state

farms, but to give preference to the rural proletariat, to deprive the “soil” of the ground [20].

According to the analysis of the source material, the Soviet authorities in the countryside specifically understood what the center demanded of them, responding in their own way to circulars from above. For example, in the Novomoskovsk district of Katerynoslav guberniya peasants complained that none of their appeals to Soviet authorities was not satisfied. They were told that they could not prevent anything by sending them to the district or guberniya. The authorities found complete inaction even in providing assistance to firefighters. Its actions were “substantiated” by its representatives by the fact that “nothing depends on them” [21]. In Radomyśl district Kombids, performing administrative functions, did not do anything, did not even distribute among the peasants of the landlord land, having neglected all estates [22]. The similar situation took place in Pryluky, Konotop districts in the Poltava guberniya [23].

Thus, for the Bolsheviks, the peasantry, in general, and Ukrainian in particular, seemed to be an inert, conservative mass, incapable, without the leading role of the party and the urban proletariat, in being an active subject of the revolution. In such an interpretation of the peasantry, the Bolshevik leaders were not original. In essence, they duplicated a similar understanding of the peasantry by representatives of the tsarist establishment. The formation of a new peasant of time of the revolution – an active subject of history – took place out of their sight.

THE CONTENT OF THE POLICY OF “WAR COMMUNISM” AND THE ATTITUDE OF THE PEASANTRY TO IT

According to some researchers, before the beginning of the revolution, the socialist view of the new system was abstract. The main thing, in their conviction, was the seizure of power. Menshevik B. Nikolayevsky wrote: “Despite the almost overthrow of socialism by the Russian intelligentsia at the end of the past and the beginning of this century”, we were almost not studying the theory of socialism. The task of destroying the old order so powerfully dominated our consciousness that the great problems of socialism were of little interest to us” [24].

We defend the thesis that the Bolsheviks had an idea of the future system. It was based on the development of this topic by Marx and F. Engels. Another thing is that the adherents of doctrinal Marxism did not count on the realities of life, aiming for the fastest realization of their “faithful” plans.

One of the tools for the spread, establishment and strengthening of Soviet power in the Ukrainian countryside was the policy of “war communism”. The authors agree with D. Mykhailychenko’s thesis that the policy of “war communism” is the core of Bolshevik politics in the countryside in general and in Ukrainian in particular. It was not due to objective circumstances [25]. To a greater extent, it corresponded to the Bolshevik notions of a “bright future”, the builders of which they believed themselves.

An important component of the policy of “war communism” in the Ukrainian countryside was the

prodrazvyorstka, introduced on January 11, 1919. According to it, the Bolsheviks required the peasants to hand over bread to the state at solid prices. Article 1 of the decree “On the overturn between the producing guberniyas of grain breads and forage, which are subject to alienation in the disposal of the state” laid down the basic principle of taxation of the countryside: “All the breads, grain forage”, necessary to meet state needs, is being developed for the alienation of the population among the producers provinces”. Subsequently it was extended to other crops: potatoes, flax, fur, leather, meat, dairy products, etc. In practice, this meant that the prodrazvyorstka actually replaced the tax and procurement system. The only purchaser of bread was declared by the state in the person of its body - the People’s Commissariat. The state assumed the role of food supplier to the population. In fact, private trade was prohibited in the country, although legally the RNC decision of January 21, 1919 “On the procurement of food products” obliged the Soviet authorities to ensure that the free supply of goods to the market (except for bread, sugar, tea, salt, meat and fats) and their sale “no obstacles or complications to anyone; to bring the perpetrators to justice to the Revolutionary Tribunal” [26].

The state established precise obligations on the delivery of agricultural products for the province, counties, townships, villages and individual peasant farms. Prodrazvyorstka was implemented as a natural conscription with forced alienation of the quantity of products required for the state. Its introduction meant the abandonment of the previous accounting of surplus. The official documents of that time were reported: “... the prodrazvyorstka received by the authorities is already by itself the definition of surplus” [27]. Therefore, the peasant removed everything, even seed funds. In addition, the document did not set the amount of prodrazvyorstkas for one economic year.

As noted above, the state assumed the functions of distribution of food among the population. On the one hand, it corresponded to the “Program of the Communists (Bolsheviks)”: “Forward to the precise, systematic distribution of products by workers’ organizations, this should be the calling of conscious workers. For a more successful implementation of such a plan, it is needed to strive for the forced unification of the population in the consumer communes” [28]. On the other hand, by monopolizing the sphere of food distribution, the Bolsheviks achieved a complete dependence on them of the population. In this way the party achieved: 1. economic dictatorship; 2. political dictatorship; 3. control over the national economy, in particular over the forms of consumption; 4. the totalitarian nature of power in the state.

It would be a mistake to assert that such a system of distribution was arranged only by the party authorities. Equally, it arranged millions of workers who had a great opportunity to get rationed products at half price or free. The mutual interest of the masses and the authorities was an important factor in the introduction of “new” forms of distribution. For the exchange of industrial products for peasant production it was necessary to have the necessary stock of resources, obtained as a result of

carefully thought out and conducted a balanced fiscal policy. However, as history shows, it turned out to be bad for the Bolsheviks. Prodrazvyorstka as the main source of resource formation contributed to the decline of agriculture. The same resources that the state managed to accumulate were spent on the maintenance of the army, the Cheka, and the party workers.

Consequently, the replacement of the trade in state distribution was an attractive theory, which in practice was difficult or impossible to implement. In fact, in order to provide the population with food, the state resorted to the forced requisition of food from the peasants. Even the use of such coercive measures did not give the Bolshevik desired effect. The state did not succeed in meeting the minimum needs of the proletarian population in food.

Prior to the implementation of the prodrazvyorstka, strong farms were involved, in the second place - farms of average prosperity. It is so paradoxical for the authorities that protect the interests of the poor, but poor households were involved in the implementation of the prodrazvyorstka too. Although their participation was masked by the verbal curtain [29].

However, the bread in the countryside was not so much, as the Bolsheviks imagined. Not rare were cases when the product-units, arriving in the village, found that the landlord’s farmsteads, the rich peasants did not have bread. It was either taken away by the Hetman’s government in 1918, or sold to wealthy peasants before the Bolshevik offensive. The state of bread Katerynoslav’s “Izvestia” in 1919 was described as follows: “In the farmsteads and estates of the landlords there is almost no bread, the owners, taking into account the fragility of the Hetman and Petliurian authorities, at one time liquidated them. Sometimes the reserves left looted by the peasants or taken by military units. In many estates, there is no bread even for food for workers. With seed material the situation in the guberniya is catastrophic: there is no seed” [30]. From Bogodukhivsky and Lebedinsky districts of the Kharkiv guberniya received the same message: “The layout as a whole cannot be fulfilled, because most of the kulaks had their bread sold” [30]. Similar information came from other regions of the Ukrainian SSR. At the same time, it was noted that the bread is among the poor and middle peasants. They also had the whole burden of implementing a prodrazvyorstka in the Ukrainian countryside.

A characteristic feature and a serious disadvantage of prodrazvyorstka for the peasantry was the conditionality of its progressive taxation. In practice, it was impossible to correlate the amount seized with the fact what really had the household. There were many reasons for that. One of them is that in order to survive, the peasants hid some of the food available on the farm. For the authorities, this gave additional grounds for accusing the “counterrevolution” of the middle-wealthy strata of the Ukrainian peasantry of the time, stirring up the flames of the peasant confrontation.

Negative from a prodrazvyorstka was also exacerbated by the fact that it did not exhaust the peasantry’s obligations to the state. For example, as in previous years, in the late 1919 and early 1920, peasants had to carry out additional labor duties. At the same

time, the Bolsheviks introduced general-civilian natural duties: labor, and guardsmen. They provided for the clearance of railways from snow, harvesting and transportation of firewood, foodstuffs obtained by *prodrazvyorstka*, etc. They aimed, as it were, to overcome the fuel and transport crises [31]. Sometimes the party, which subjected anathema to exploitation, used it to realize its own strategic goal – the construction of communism.

The policy of “war communism” in the Ukrainian countryside was implemented by the Soviet authorities on the ground. Particular role in this belonged to the committees of the poor. Combids were a kind of outpost of the Bolshevik Party in the countryside; their activity largely determined the capacity of Soviet power, the attitude of the peasantry to it, and so on. Their personnel contributed to the activity or inaction of the combids not only in solving the actual socio-economic needs of the peasants, but also in the implementation of the *prodrazvyorstka* and other components of the economic policy of Soviet power in the Ukrainian countryside.

Not the least role in the inactivity of combids was played by their personnel. In one of the reports from the seats to the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, it was frankly said that in most cases they consisted of “upstarts, idlers and drunkards who had drunk their land because they did not want to process it”. In view of this, it is not surprising that it was more profitable to be poor in the countryside than to be wealthy, demanding from the authorities: “Let me eat, because I am poor” [32]. In Bila Tserkva in the Soviet institutions, according to one of the commissars, the majority consisted of servants who favored S. Petliura, and “the Cheka was a gang engaged in requisitions, drunkenness, beatings of prisoners” [33].

The shortage of personnel was felt in other bodies of Soviet power in the countryside. In particular, there was a pressing need for trained instructors, who would clearly understand the basic provisions of Bolshevism, and could explain them in accessible form to the peasants. For example, the report of the mobile-political commission said that the peasants have nobody to explain the essence of the cases, so they agree on any resolutions without understanding them, but they are confident that they will not be implemented in the near future [34].

The lack of workers and the relevant propaganda literature negatively affected both the attitude of the peasants to the representatives of the Soviet government and the solution pressing problems of peasant life by them [35]. Frequently there were cases when commissars in the village behaved like autocrat, forcibly imposing their authority. A typical situation in this regard was at the Vasilkiv Revolutionary Committee. Its managerial staff included godfathers, acquaintances, “own brothers”, settled down in a landlord’s house that was not looted, in which he organized the commune in the proper sense of this institution: “They got the cow, every day recaptured from the peasants 3-4 thousand eggs for solid prices for their needs. They brought two cooks, lived with a chanting. All of them were dressed in leather suits, boots, caps” [36].

The real situation in the countryside contrasted sharply with the pathos of speeches made by Soviet

leaders at congresses, conferences etc. Objectively, as shown by the analysis of that time sources, the Soviet authorities in the countryside were distanced from the peasant community. The situation fully corresponded to the well-known thesis of V. Lenin, however, in relation to another subject, “how far they are far from the people”. So, for example, in Podillia, the executive committees existed isolately, without any influence on the course of rural life [37]. In the Fastiv land, no work was done at all by the Soviet authorities [38].

No less numerous were the cases of abuse of official status by Soviet workers. In particular, in Pryluky, the chairman of the executive committee forced the social victim to give his father, allegedly suffered from the counter-revolution, 24 thousand rubles. According to the resolution of the same executive committee, its employees on Easter and the Trinity annually received alcoholic beverages, clothes for laundry, etc. In Bogodukhiv district in the Kharkiv region, the Communists simply robbed the confiscated monastic property [39].

A careful study of the source material makes it possible to state that the biggest disadvantage in the work of the Soviet apparatus on the ground was drunkenness. The abuse of alcohol by representatives of Soviet power on the ground negatively affected both the attitude of peasants towards them and the “people’s power” that they presented in the Ukrainian countryside. In Myrhorod, Poltava province, for this purpose, the heads of the executive committee, the land and housing department, the Cheka were removed. The latter, moreover, was also accused of excessive brutality against the peasants and their mass executions [40]. In Konotop, the commandant of the city in a drunken state shot the hotel manager. Verifying among the staff of the apparatus was recorded also massive drunkenness [41].

Such an active “revolutionary work” of the Soviet apparatus among the peasantry formed the between the last the relevant stereotypes of its perception, as well as the ideas propagated by it. Given this, the position of Soviet power in the Ukrainian countryside was uncertain. For the most part, the peasants treated it skeptically, with distrust: “It is worse than in times of tsar has become, we are not allowed to speak, the emergency police takes arrests often without clarifying the circumstances” [42]. In practice, the critical mass of peasant negativity in the attitude toward the Bolsheviks has steadily increased.

Some interest among the peasantry was caused by the communes. However, according to an analysis of the time sources, it was of a purely cognitive nature. For example, in Vasilkiv district, according to a report by the head of the five organizing committee on the construction of Soviet power, the peasants were questioned about the communes, but they were not in a hurry to organize them [43]. In the village of Mikhailivka in Chernigiv region, as in other regions of the republic, the peasantry was voted “for” the power of the councils in their understanding - without communes and communists [44]. In this context, A. Arosyev’s message, which he made on the basis of a real event, is interesting. In one of the villages, product organs distributed the skin to peasants. On the day after the peasants appealed to the local authorities to accept it back. They motivated their

request that “they do not want to join the commune, where they will be given half a pound of bread and not more” [45]. For such conclusions, the peasants had enough grounds.

However, the Bolsheviks to create communes were treated differently than peasants. According to D. Mykhailychenko’s observation, in March-April 1919 the most consistent attempt was made to introduce key milestones in the policy of “war communism” in Ukraine. In particular, in the defined chronological period, there is the creation of the largest number of communes and artels, the beginning of the activities of “food expeditions” in the South, and the activation of production units throughout the territory of the Ukrainian SSR [46]. This approach of the Bolsheviks to the creation of communes radically contradicts the attitude of the peasants to the communes. He only aggravated the peasant-Bolshevik confrontation.

Dissatisfaction, anger in the peasantry caused permanent requisitions that were purely predatory; they were carried out not only by the authorities, but also by the Red Army, the Chekists [47]. In 1919, in some districts of the republic, the peasants starved, in particular, in Gorodanka district. All this led to their hostile attitude to the “nationwide” power of the Soviets [48]. Such a negative attitude of the peasants to the ideas offered by the Bolsheviks was a reason for the anti-Soviet uprisings. The slogans of the rebels were as follows: “For Soviet rule, out of the Bolsheviks and Jews!” [49], “Down with the Commune!”, “Beat the Jews and the Communists!” [50]. In their minds, the Communist was synonymous with the Jew, and anti-Semitic sentiments were marked by radicalism. For example, in Sumy, peasants, taking part in the massacre over the communists, shouted: “Ah, you, the Jewish face!”. In Radomyśl and Fastiv, the peasants refused to take part in councils, explaining their reluctance to work with Jewish communists [51].

Thus, the dialogue between the Bolsheviks / Soviet government and the peasantry was based on the principles of “war communism”, “communist assault”, and “socialist front in the countryside”. It did not have a complimentary nature. The violence from the authorities regarding the peasantry dominated in it. The peasantry of Ukraine did not tolerate the policy of “war communism”. It corresponded to the reciprocity of such an attitude on the part of Soviet power - the peasant anti-Soviet resistance movement.

We share the opinion of domestic historians that 1919 was the time of radicalization of peasants’ dissatisfaction with the Soviet authorities, the transition of peasants to the active phase of anti-Soviet resistance, to armed forms and methods of struggle. In this sense, V. Masnenko’s judgment regarding the fact that in 1919 there was a peak in the development of a peasant anti-Soviet rebel movement is appropriate in this sense. The power and strength of the rebels is reasoned by the researcher, based on its mass and totality. At this time, M. Omeljanovich-Pavlenko drew more attention. The general wrote: “There was no village in Ukraine that did not have its own “headquarters”, somewhere in the secret beams or near the giant oak “Mazepa”, where the rebels had a gathering place. There was discharged the energy accumulated in the house, where the chieftains

instilled a mass of common opinion and will and waving the apparatus of struggle” [52].

According to D. Mykhailychenko, in April 1919 the situation in the Kyiv region, the Poltava region, and the Chernihiv region was the most menacing for Soviet power [46]. During the first two decades of July 1919, in Ukraine were registered 207 armed peasant uprisings against Soviet power. 111 of them took place in the Kyiv region, 37 - in Poltava, 20 - in Volyn, 14 - in the Kherson region, 12 in Chernihiv region and Podillya [53].

In our opinion, the geography and the number of peasant anti-Soviet armed demonstrations, slogans of the peasant struggle, unequivocally showed that the Ukrainian peasants did not accept the policy of “war communism,” an economic experiment of the Bolsheviks. They massively did not perceive Soviet power. Similar views were also expressed by the immediate participants in those events, in particular, the Commander-in-Chief of the Armed Forces of the South of Russia - A. Denikin. Analyzing the reasons that forced the peasantry to turn away from the Bolsheviks, the general reasoned that the Soviet power was supposed to be the first. Reinforced in the summer of 1918 at the expense of the countryside, the Bolsheviks realized the danger that was encountered in two phenomena of peasant life: 1) the extraordinary growth of the owner’s institution, which threatened the peasantry’s withdrawal from the ideals of communism; 2) in stopping the exchange of goods between the city and the countryside, which inevitably led to the famine of the proletariat and the Red Guard - the only, though not entirely reliable, basis for its existence [54]. Therefore, with the first danger, which, according to Soviet figures, was embodied by the average peasantry - “kulaks”, the Bolsheviks fought by planting by force the committees of the poor. The activities of the latter, as we know, were so-called equalizing: economically strong farms were plundered, and their property, cattle, food stocks were distributed “evenly among the peasant’s poor” [55]. The second danger was eliminated by even more radical measures - with the help of armed product units, who went to the village for “surplus”.

A.P. Denikin called the food policy of the Bolsheviks in Ukraine predatory. “The Council of Commissioners”, he writes, “due to the complete failure of all measures taken by her and announced a food dictatorship shortly before coming to the Volunteers area due to a catastrophe” [54]. The peasantry reacted quickly and uncompromisingly: “Massacre with the Bolshevik authorities was extremely cruel” [54].

Thus, the peasant factor became the determining factor in the defeat of Soviet power in Ukraine in the summer of 1919. The peasantry opposed the communist assault imposed on it by the Bolsheviks during the implementation of the policy of “war communism”. Having lost the social base - the Ukrainian peasantry, the Bolsheviks got rid of political power in Ukraine.

THE INFLUENCE OF THE PEASANT FACTOR ON THE ESSENCE OF THE TRANSFORMATIONS OF CERTAIN PRINCIPLES OF THE POLICY OF “WAR COMMUNISM”

The peasant factor has become crucial in transforming the economic policy of the Bolsheviks in

the Ukrainian countryside with the restoration of Soviet power in Ukraine at the end of 1919. Bolshevik leaders, mindful of the end of the approval of their authorities in the spring of summer of 1919, changed the tactics of their struggle for the Ukrainian peasantry. In fact, after the victories over A. Denikin in 1919, the Soviet authorities were in a situation in which the Whites were before. They did not have enough forces to control the peasant element. At the same time, there was an urgent need for a stable rear for deploying successes at the front, which automatically raised the issue of the need for an agreement with the peasantry. In connection with this, there arose another problem: with which peasants to go to the union, albeit temporary. Thus, for example, T. Rysakov in a report on the state of affairs in the Ostroh Party organization proposed to conclude an agreement with the middle peasantry. In favor of his thesis, he put forward the following arguments: "... since he can become an ally of the kulaks, ... our rows are small, which also justifies the necessity of this agreement" [56].

However, there was no consensus on this issue among the highest party and state leadership. According to the materials of the VIII All-Russian Party Conference, a sharp discussion arose between V. Lenin and H. Rakovsky. Its content concerned the extent to which the agrarian policy of the Bolsheviks in Ukraine in the spring - in the summer of 1919 was correct and which it should be in the future under the new conditions. Why, at that time, the Soviet government had fierce armed resistance, thus protesting against the foundations of its economic policy. In this regard, H. Rakovsky acted as a lawyer of the previous Soviet economic policy. He argued that its unchanged can be implemented in the conditions that formed after the defeat of the Volunteer Army. V. Lenin adhered to the opposite view: "Regarding the speech by T. Rakovsky, I have to say that when he declared that Soviet farms should be the basis of our communist construction, which is not right. In no way can we put this case ... otherwise we will not have a block with the peasantry, but we need this block" [57]. S. Kulchytsky's thesis that the tactical tasks of establishing an alliance with the middle peasantry have become more priority than strategic, party affairs is quite right. According to the historian's rightful thought, the communist assault went back to the background of the concern for the preservation of power [58]. In our view, the reorientation of the Bolsheviks in relation to the peasantry in general and the middle peasants in particular was due to the fact that, under the conditions of the peasant nature of the Ukrainian revolution, the peasantry became an active subject of history. Its revolutionary nature has unequivocally demonstrated that its neglect is the reason for the defeat of any government that has tried to establish itself in Ukraine.

The Soviet leadership, under the influence of the peasantry, declared the main task of economic policy in the Ukrainian countryside to improve the economic well-being of the peasantry (the poor and the middle peasants) by increasing the size of its land security at the expense of the so-called unplanned land tenure. As party leaders of various ranks have repeatedly emphasized, all labor farms, without distinction of categories of the population and forms of land tenure, could freely use their land

without any restrictions [59]. According to the new circulars and orders of Soviet power, the middle peasants were involved in the implementation of the new agricultural legislation. In particular, they took part in the work of local land commissions [59].

The Bolsheviks, frantically saying that former Cossacks, peasant owners, state peasants, individual settlers, farmers will remain unchanged and continue to use their land parcels, in an attempt to extinguish the fire of the confrontations between the peasants and between the peasants and the Soviet power, which was blown up by their previous policy. The increase in the land plots of the few landless peasants will be carried out through the nationalization and distribution of the landed estates between these categories of peasants. A new mechanism for the realization of this extremely delicate and complicated case was proposed: new forms of land use will not be determined by state authorities, but by peasants who are much better informed about the local specifics of this issue [60].

Also, in front of the agitators, the Soviet authorities in the field, taking into account the transformation of the party's general line in economic policy, put forward fundamentally new tasks: to nationalize and distribute landlord land tenure on the basis of acceptable to the peasantry, to facilitate the transition of middle peasants to the side of Soviet power [60]. A careful analysis of the time documents convinces that the Bolsheviks, sharply turning their faces to the middle peasants, quickly forgot their slogans of the previous period in which middle peasants and kulaks were synonymous words. In connection with new moments in economic policy, the Soviet leaders have developed a new vision of middle peasants. According to its content, differentiated and opposed now to each other categories of peasantry, which were previously identified with the Bolshevik ideology. In particular, it is said that "not all individual settlers are the kulaks, among them, conditionally, there are many middle peasants" [61]. The Soviet leadership believed necessary, combining poor and middle peasants, to treat the latter with care [62]. An interesting and original condition was put forward that this association did not cause the middle peasants to associate with the Soviet authorities [63].

"We must," said one summary, "to conduct an agrarian policy in the countryside in such a way that the average citizen would feel that, through compromises, he would be able to recognize Soviet power as completely acceptable to him that he would choose a neutral position in our struggle against the kulaks" [64]. For this purpose, it was recommended that the middle peasant should not be picked up during the grain procurement, not requiring him to repair, use all the resources of the kulaks at first, and, with the average, establish a commodity exchange [65].

At the same time, comparing the situation in the Russian and Ukrainian countryside, the Soviet leaders have already distinguished between "two different worlds" for, at first glance, a certain similarity. Therefore, if the agrarian policy in the Russian countryside was proclaimed a "bet on the middle peasant", then in Ukrainian the "organization of the poor and the neutralization of the middle peasant" [66].

The purpose of the Bolshevik economic policy also was changed, at least its official formulation. In the marked chronological period, Soviet leaders proclaimed that their goal was to improve the material well-being of the poor and middle peasants by increasing their land use at the expense of so-called nonworking farms and improvement of management [67]. The stated purpose was to achieve the following tasks: 1) the expansion of social and public cultivation of land; 2) supply of peasants with seed funds; 3) provision of peasant farms with a tax and equipment; 4) saturation of peasant households with “agricultural machines” [68]. If, on the eve of the offensive of the Armed Forces of the South of Russia in Ukraine, the Bolsheviks gave the sovkhozes and communes the advantage of providing equipment, machines, and seedlings, then under the new circumstances the priority belonged to the peasant farms of the poor and the middle peasants. It is clear that at that time, the complex socio-economic and socio-political conditions of the revolution did not have the necessary means to implement the above-mentioned tasks from the Bolsheviks. In view of this, the Soviet authorities in the field were obliged to implement them through redistribution. From them, the central authorities demanded the transfer of live and dead inventory so-called. Unemployed households are primarily at the disposal of the poor and middle peasants, and only then - exemplary farms [69]. In addition, the state took over the costs of repairing agricultural machinery, harvesting sown seeds, controlling the sowing campaign, requiring maximum sowing of areas [70].

Thus, at the end of 1919, under the influence of the Ukrainian peasantry, of its revolutionary character and of the anti-Soviet resistance movement, the Bolsheviks substantially revised certain principles of the policy of “war communism”. First, they began to clearly distinguish the Ukrainian peasantry from Russia. Secondly, they refused to interpret the middle-class peasantry as a class enemy, choosing the tactic of a deal with him. Thirdly, the state took over the solution of a part of the socio-economic problems of the peasantry in relation to the seed fund, repair of equipment and repairs, and so on. Fourth, under the influence of the peasant factor, the Bolsheviks in the spring of 1920 adopted the land law. As J. Malyk [30] rightly observes, this document was a deliberate tactical step by the Soviet authorities towards the Ukrainian peasantry. In particular, H. Rakovsky, explaining to the delegates of the Fourth All-Ukrainian Congress of Soviets in May 1920 the purpose of his adoption, did not conceal that this was done in order to “rip out in the counter-revolution one of the means of campaigning against us” [71].

THE ROLE OF THE PEASANT FACTOR IN THE REFUSAL OF THE BOLSHEVIKS FROM THE POLICY OF “WAR COMMUNISM” AND THE INTRODUCTION OF THE NEW ECONOMIC POLICY

Yet the main question for Soviet power in Ukraine at the end of 1919 - 1920 was the question of the peasantry, the search for an economic alliance with him. The review of the individual fundamentals of the policy of “war communism” did not concern the essence of this policy. The basic principle - the displacement of commodity-

money relations from the economy in general and agriculture in particular - remained intact. First of all, it concerned the food sector, a monopoly in which the ruling party took over. Accordingly, the Soviet food policy continued to be implemented on an old basis. The latter was frankly consumer and aggressive. The Ukrainian countryside was dissatisfied with the requisition of food, the prohibition of trade after the elimination of the fronts. The peasant masses did not tolerate the policy of “war communism” and as a form of its implementation in the village - by *prodrazvyorstka*. Despite the obvious miscalculations in the food sector, the supply of the city with agricultural products, the central leadership since the second half of 1920 increased pressure on the free market. On July 15, 1920, the RSFSR CPC issues a decree “On settlement operations”, and soon it came into force in Ukraine. It proclaimed that all state, public institutions, enterprises, organizations in need of anything are obliged to apply to the relevant distribution organizations. Buying in a free market is prohibited. Settlements could be made only in non-cash form [72]. In this way, the original purpose of the Bolsheviks was achieved: the state economy was separated from market economic relations.

Tax pressure on peasant farms gradually, and sometimes rapidly expanding. In the 1920-1921 economic year, tax pressures accounted for 25.1% of contingent income [73]. Lenin pointed out: “The settlement in the village prevented the rise of production forces and became the main cause of the deep economic and political crisis that we faced in the spring of 1921” [74]. Consequently, the state’s economic policy towards the peasantry continued to have a clearly expressed consumer character. The peasant lost interest in managing, reducing the crop area. An interesting parallel: in the areas of active implementation of the supermarket, the largest reduction in the area under cultivation occurred. First of all, it concerns the Chernihiv, Kharkiv, Poltava guberniyas. “The peasant was not only poor, but also did not want to be rich” [75]. Pumping the bread from the countryside to the cities, while simultaneously reducing the industrial production, exacerbated the unequal exchange between the city and the countryside. The state of agriculture of Ukraine was extremely negatively affected by the 1920 *prodrazvyorstka*. According to many researchers, in particular S.V. Kulchytsky, P.P. Panchenko, N. Vert, it became a catalyst for the post-war crisis in the agricultural sector. In view of the increase in requisites in agriculture in 1920, the number of cattle, pigs, and sheep dropped sharply. However, the Bolsheviks continued to export food from Ukraine to the industrial centers of Russia. The harvested produce was extremely difficult to supply to the inhabitants of cities. The fact is that the transport did not cope with the traffic. The reasons for this were diverse: 1. lack of fuel; 2. damage to railways; 3. repair of locomotives, etc. In 1920 the cargo turnover of transport was 23% of the level of 1913.

The catastrophic state of the economy led to dissatisfaction with the Bolshevik policy that resulted in strikes of industrial workers, peasant uprisings, which in the 1920s and early 1921 captured Ukraine. The Soviet government lost its support even among the poorest strata of the Ukrainian countryside. The territory of

Soviet Ukraine was littered with the bonfires of anti-Bolshevik peasant armed rebellions [76]. In our opinion, there was a paradoxical and tragic situation. At this time, Soviet power in Ukraine fought for the people's power with its own people. The Soviet leadership stubbornly ignored the obvious things. It's about the fact that agriculture is the economy of small owners, small producers, which is connected with the market by an infinite number of connections. In view of this, having declared war on the market, the Bolsheviks began it primarily with the countryside, the main source of productive revenues to the state.

The economic short-sightedness of the Bolshevik leaders led to another wave of armed peasant anti-Soviet confrontation. The peasant anti-Soviet armed resistance movement did not stop in the 1920 - early 1921. Objectively, the current situation in the republic with the completion of large-scale military operations illustrates documents that have long been inaccessible to researchers.

Thus, for example, a special department of the Southwest Front, making a brief review of the situation in Ukraine in June 1920, reported: "Ukraine is facing another wave of uprisings. The uprisings in the Kharkiv, Donetsk and Chernihiv guberniyas are carried over from the neighboring Kursk, Yekaterinoslav and Kyiv guberniyas, where the uprising is well-organized. Cradle revolt is the Kiev and Ekaterinoslav guberniyas. These outbreaks have grounds for the false actions of the ramps" [77].

The secret department of the Cheka deputies informed in its informational constitution June 16-30, 1920: "Kharkiv guberniya. In Akhtyrka district, in connection with the decisive means for the pumping of bread, the mood of the peasantry has changed for the worse. The party is weak and the peasantry has little or no understanding of the tasks of Soviet power" [78].

V. Antonov-Ovsienko reported: "At the beginning of June, the mood of the peasants of Katerynoslavia in general and in general was not in the interests of Soviet power. According to the June data, 226 districts (total in the guberniya of 278 volosts) were: covered by the uprising - 6, hit by ... banditry - 64, hostile, but not active - 91, loyal and kulak - 63, openly Soviet - 3. The transition of the poor in the gang should be considered, firstly, as a reflection of the spontaneous process of stratification of the countryside, and secondly, as an error that consists in the fact that we did not take into account the moment and did not provide the poor with the appropriate form of organization. As for the middle peasant, it can be a great material for use under conditions if we: 1) are interested in robbery of a fist; 2) We really will carry out our policy of translation of the main burden on the kulaks" [79].

Ekaterinoslav gubcheka, reporting on its activities from 15 July to 1 August 1920, informed: "Among farmers planned to strengthen hostility to Soviet power, in connection with the use repressive means to implement the surplus. There are cases of dissolution of councils and appointment of elders in their place as a result of a number of surplus repression performance progressed but banditry is still considerable dimensions, including

its impact those strata of the peasantry, who were passive" [80].

From the information summary for August 1-15, 1920: "Kyiv guberniya. The mood of the population is good and cheerful. In the counties that were not occupied by the Polish-Petliurian troops, the mood of the Petliurian peasants and the kulaks set the peasants against the Soviet authorities. Poltava guberniya. The attitude of the peasantry towards the Communist Party is hostile. Kherson guberniya. The mood of the population of the Aleksander district is Petlyurian. Residents hide weapons, even machine guns. The uprising can be expected" [81].

From a two-week information summary of the secret department of the Cheka for September 15-30, 1920: "Katerynoslav guberniya. The province is an unfavorable ground for Soviet construction. The mood of all sectors of the population is unsatisfactory. The peasantry is set up hostile. Podillya guberniya. In the Vinnytsia district, the Pikiv and Lupinka volosts completely refused to perform the overdraft. The situation has become so threatening that the pro-workers refused to work without the support of the detachment. Donetsk guberniya. The peasantry has absolutely no idea of the Soviet power and the Communist Party" [82].

The secret department of the Cheka, analyzing the situation in the regions subject to the Bolsheviks of Ukraine, testified: "Kherson, Nikolaev guberniyas. Soviet institutions are poisoned by anti-Semitism. Uprodcms are completely idle, even the working population and working county cities obtain absolutely nothing for cards. On a free market bread costs 300 rubles. In volost and village councils there are open-minded counterrevolutionaries, there is no one to replace them. There is a flurry, lack of discipline in Soviet institutions" [83].

The report a secret department of Cheka of the insurgency as of November 1920 contains the following information: "Recent experience of war with Vrangl proved that Ukrainian kulaks and all peasantry allegedly remained loyal, but it does not mean that prosperous element of peasantry smoothly joined the Soviet power. A peasant - a rich man, is afraid of the stick of a landowner, a whip of a policeman and a heavy tribute to the governor, but he is also afraid of the proletarian sequence in the construction of communism. The Ukrainian kulaks want to become the "owners" of the village itself, not to depend on the city and the worker. During the three years of the revolution, so much power has prevailed in Ukraine, that "powerlessness" seems to Ukrainian "bread maker" somehow "ideal" curable from all evil [84].

Gradually, by the spring of 1921, the negative attitude of the peasantry towards a prodrazvyorstka was realized completely. It was simply impossible not to see this happen. A. Tsyurupa reported in connection with this: "Around the demoralization, disorganization and extermination of our apparatus. Only at the Ukrainian food front killed 1,700 purchasers" [85]. We pay tribute to the Bolshevik leader, his ability to objectively assess reality. V. Lenin stated: "The peasantry is dissatisfied by the form of relations that we have formed, it does not want this form of relations, and it will not continue to

exist. This is indisputable. This will expressed unambiguously. This is the will of the social masses of the working people” [85].

The peak of the crisis was March 1921. The country was shocked by the news of the rebellion in Kronstadt. It was raised by sailors, most of whom were peasants, dissatisfied with the policy of “war communism”. The Bolsheviks faced a real threat of losing power. “The economy of spring 1921 turned into politics: “Kronstadt” [86]. Under the pressure of the anti-Bolshevik position of the peasantry on February 4, 1921, in a speech at the Moscow Metalworkers Conference, V. Lenin put forward a general party task - to reconsider the relations of the workers and peasants. In this regard, he wrote that it is necessary to satisfy the peasantry’s desire to replace the surplus (as the extraction of surpluses) by the grain tax [87]. Thus, in the early 1920s, the dissatisfaction of the Ukrainian peasantry by the Soviet authorities, as evidenced by the mass and scale of peasant performances in Ukraine during this period, in fact forced the state party leadership to revise the economic theory and practice of Marxism. Without the introduction of the NEP, the Bolsheviks would not be able to hold power in their hands. In this regard, they under the pressure of the peasantry opened the door to commodity-money relations, economic incentives for production, primarily in agriculture. The rejection of the policy of “war communism” meant a revival of the market economy, mainly for peasants.

The conclusions. Thus, the Bolsheviks, for their doctrinal principles, used the idea of peasant inferiority, taking it on their arsenal. They were captured by class-revolutionary utopias. They developed the concept of peasantry as an ally of the proletariat in the struggle for a bright future. However, the proletariat, which supposedly had nothing to lose except its own chains, was proclaimed the hegemon. The peasant, in accordance with Marxist interpretation, was regarded as a subject with “dual psychology”. “Culturally, politically” the peasantry, on the conviction of the Bolshevik leaders, was different from the proletariat, more backward, more archaic. It was on the path to a bright future, modeled by Marxist-Leninist, who needed a guide in the face of the Bolshevik Party and the proletariat as an ally “on the road to communism”.

The leadership of the RCP (b), as noted by the Ukrainian Communists, in its understanding of Ukrainian realities proceeded from two points: the theoretical system of Bolshevism and Russian reality. Therefore, for them, the Ukrainian SSR seemed economically backward region, frankly kulak. Such views of the Bolsheviks were presented and embodied in the economic policy of the Bolsheviks in the Ukrainian countryside. The policy of “war communism” - the policy of “communist assault”, “socialist front in the countryside”, curtailment of commodity-money relations in the economy as a whole, and in agriculture in particular. However, agriculture is the economy of small owners, small producers, which is connected with the market by an infinite number of links. Not surprisingly, having declared war on the market, the Bolsheviks began it first with the peasantry – the main source of productive

revenues to the state, an active subject of the Ukrainian Revolution.

The peasantry of Ukraine did not tolerate the policy of “war communism”. It corresponded to the reciprocity of such an attitude on the part of Soviet power - the peasant anti-Soviet resistance movement. The result of the peasant-Bolshevik confrontation was the loss of power by the Bolsheviks in Ukraine in the summer of 1919. This course of events was an impetus for the revision by the leadership of the RCP (b) of the doctrinal principles of the policy of “war communism”. First of all, the attitude towards Soviet power towards the middle peasantry, which was the majority in the then-time structure of the Ukrainian peasantry of the time, was revised. The Soviet leadership, in an attempt to extinguish the blown up by their own flame policy among peasant confrontations, frankly said that former Cossacks, peasant owners, state peasants, cuttings, farmers would remain unchanged and continue to use their land holdings. The increase in the land plots of the few landless peasants will be carried out through the nationalization and distribution of these categories of peasants in the landed estates. The proposed mechanism for the implementation of this extremely delicate and complicated case was proposed: new forms of land use will not be determined by state authorities, but by the peasants themselves who are much better aware of the local specifics of this problem.

The purpose of the agrarian policy of the Bolsheviks was changed, at least its official formulation. In the marked chronological period, Soviet leaders declared that their goal was to improve the material well-being of the poor and middle peasants by increasing their land use at the expense of the so-called nonworking farmsteads and improvement of management.

However, during the late 1919 and 1920, the Bolsheviks did not change anything in food policy in the Ukrainian countryside. The latter was frankly predatory nature. Its consequences were negative for Soviet power. It lost its support even among the poorest strata of the Ukrainian countryside. The territory of Soviet Ukraine was littered with the hearths of anti-Bolshevik peasant armed uprisings.

Under the influence of the revolutionary activity of the peasantry, taking into account the previous experience of the loss of power, in the spring of 1921 the Bolsheviks abandoned the policy of “war communism”. In Soviet Ukraine, a new economic policy was introduced based on market mechanisms of regulation of the economy. The resumption of commodity-money relations in the countryside corresponded to the sentiments of the Ukrainian peasantry – an active subject of that time history.

Bibliography:

1. Реєнт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії. Київ: Школа, 2004, 544 с.
2. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2012. №35 (248). С. 15–18.
3. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Київ: Оріяни, 2004, 800 с.
4. Корновенко С. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С.

- 142-146.
5. Ленин В. Объединительный съезд РСДРП. 10-25 апреля 1906 г. Полное собрание сочинений. Москва, 1979. Т. 12. С. 362–366.
6. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2012. №35 (248). С. 15 – 18.
7. Ленин В. Доклад о замене разверстки натуральным налогом 15 марта. Ленин В. О товарном производстве в период строительства социализма. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1958. 326 с.
8. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 15, Арк. 3.
9. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 20, Арк. 13.
10. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 8, Арк. 35.
11. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 15, Арк. 10.
12. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 20, Арк. 55.
13. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 20, Арк. 56; ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 9, Арк. 71.
14. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 18, Арк. 3.
15. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 8, Арк. 6.
16. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 11, Арк. 22.
17. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 11, Арк. 6.
18. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 340, Арк. 118.
19. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 9, Арк. 37.
20. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 8, Арк. 41.
21. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 16, Арк. 34.
22. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 17, Арк. 27.
23. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 19, Арк. 23; ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 46, Арк. 9.
24. Чернов В. Перед бурей. Нью-Йорк, 1953, С. 13.
25. Михайличенко Д. Політика «воєнного комунізму» і селянський повстанський рух 1919 р. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 роки*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 148 – 169.
26. *СУРСФСР*. 1919. №1. С. 13.
27. Известия ЦК РКП(б). 1920. №1. С. 3.
28. *Военные архивы России*. 1993. Вып. 1. С. 49.
29. *Бюллетень наркомпрод*. 1930. № 19. С. 1-5.
30. Малик Я. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.) : дис. док. іст. наук. Львів, 1997, 495 с.
31. Баевский М. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны, Москва, 1957, С. 182.
32. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 20, Арк. 40.
33. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 17, Арк. 35.
34. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 21, Арк. 52-53.
35. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 21, Арк. 7.
36. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 35, Арк. 119.
37. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 21, Арк. 18.
38. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 29, Арк. 219.
39. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 29, Арк. 216, 239.
40. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 30, Арк. 41.
41. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 35, Арк. 78.
42. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 16, Арк. 33-34.
43. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 17, Арк. 41.
44. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 19, Арк. 40.
45. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 21, Арк. 66.
46. Михайличенко Д. Політика «воєнного комунізму» і селянський повстанський рух 1919 р. *Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 роки*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017, С. 148–169.
47. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 17, Арк. 41.
48. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 19, Арк. 29.
49. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 31, Арк. 2.
50. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 35, Арк. 34, 89.
51. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 35, Арк. 22, 31.
52. Масненко В. Консервативна концепція історії революції 1917 – 1921 рр. в українській історіографії. *Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби*. Київ ; Черкаси, 2012. С. 68–79.
53. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917 – 1930 рр. Вінниця, 2008, 344 с.
54. Деникин А. *Очерки русской смуты*. Вопросы истории. 1992. №1. С. 107.
55. Мельничук О., Кузьмінець А. Політика більшовиків в українському селі у 1919-1920 рр. *Український селянин*. 2002. Вип. 6.
56. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 49.
57. Ленин В. Заключное слово в питанні про радянську владу на Україні 3 грудня. *Повне зібрання творів*. Київ, 1973. Т. 39. – червень-грудень 1919. С. 346–349.
58. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996, 306 с.
59. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 11.
60. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 8.
61. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 49, Арк. 8.
62. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 37, Арк. 39.
63. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 20, Арк. 55.
64. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 44, Арк. 34.
65. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 44, Арк. 36.
66. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 44, Арк. 35.
67. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 44, Арк. 22.
68. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 342, Арк. 3.
69. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 427, Арк. 9.
70. ЦДАГОУ, Ф. 57, Оп. 2, Спр. 427, Арк. 9-17; ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 20, Спр. 11, Арк. 10.
71. *Бюллетень IV Всеукраїнського съезда советов*. 1920. № 2. 18 мая.
72. ЦДАГОУ, Ф. 1, Оп. 1, Спр. 97.
73. Валенштайн А. *Обложение и платежи крестьянства в довоенное и революционное время*. Москва : Экономист, 1924. С. 120.
74. Ленин В. Повне зібрання творів: у 55 т. Київ : Видавництво політичної літератури, 1973. Т. 44. С. 159.
75. Литошенко Л. Кооперация, социализм и капитализм. Петроград, 1922. С. 198.
76. Наём и продажа земли. *Полтавский день*. 1919. №70. С. 276-323.
77. Краткий обзор положения на Украине (по сведениям особого отдела Юго-Западного фронта на 15 – 30 апреля). *Советская деревня ВЧК – ОГПУ - НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1918 – 1922 гг. С. 259.
78. Из информационной сводки секретного отдела ВЧК за 16 – 30 июня 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ - НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1918 – 1922. С. 268.
79. Из доклада народного комиссара внутренних дел Украины Антонова в ВЧК о политическом положении Екатеринославской губернии по его личным наблюдениям. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ - НКВД. Документы и материалы*. в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1918 – 1922. С. 277 – 278.
80. Из двухнедельной сводки Екатеринославской губчека за время с 15 июля по 1 августа 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ - НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1918 – 1922. С. 279.
81. Из информационной сводки за 1 – 15 августа 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ - НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1918 – 1922. С. 295.
82. Из двухнедельной информационной сводки секретного отдела ВЧК за 15 – 30 сентября 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1918 – 1922. С. 323.
83. Из двухнедельной информационной сводки секретного отдела ВЧК за 15 – 30 сентября 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1918 – 1922. С. 326.
84. Доклад секретного отдела ВЧК о повстанческом

движенні по состоянию на ноябрь 1920 г. *Советская деревня ВЧК – ГПУ – НКВД. Документы и материалы*: в 4 т. Москва : РОССПЭН, 1998. Т. 1. 1918 – 1922. С. 365.

85. Десятый съезд РКП(б). Март 1921 год. Стенографический отчет. Москва, 1963, 422 с.

86. Ленін В. Повне зібрання творів: у 55 т. Київ : Видавництво політичної літератури, 1974. Т. 43. 527 с.

87. Ленін В. Повне зібрання творів: у 55 т. Київ : Видавництво політичної літератури, 1973. Т.42. 608 с.

References:

1. Reyent, O. (2004). *Ukraine between World Wars (1914-1939). Events. People. Documents: essays on history*. Kyiv: Shkola, 544 p.
2. Safonov, D. (2012). Peasantry as the object and the subject of the process of modernization. *Visnik of the Cherkasy University. A series of historical sciences*, 35 (248), 15-18.
3. Kara-Murza, S. (2004). *Soviet civilization*. Kiev: Oriyani, 800 p.
4. Kornovenko, S. (2014). The Ukrainian Revolution of 1917–1921: the Peasant Component. *Ukrainian peasant*, 14, 142-146.
5. Lenin, V. (1979). Unifying congress of RSDRP. April 10-25, 1906. Complete collection of works. Moscow, 12, 362–366.
6. Safonov, D. (2012). Peasantry as the object and the subject of the process of modernization. *Visnik of the Cherkasy University. A series of historical sciences*, 35 (248), 15 – 18.
7. Lenin, V. (1958). Report on the replacement of the prodravzyorstka with a natural tax on March 15. Lenin V. On commodity production during the construction of socialism. Moscow: State publishing house of political literature, 326 p.
8. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 15. Ark. 3.
9. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 20. Ark. 13.
10. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 8. Ark. 35.
11. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 15. Ark.10.
12. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 20. Ark. 55.
13. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 20. Ark. 56.; TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 9. Ark. 71.
14. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 18. Ark. 3.
15. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 8. Ark. 6.
16. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 11. Ark. 22.
17. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 11. Ark. 6.
18. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 340. Ark. 118.
19. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 9. Ark. 37.
20. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 8. Ark. 41.
21. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 16. Ark. 34.
22. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 17. Ark. 27.
23. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 19. Ark. 23.; TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 46. Ark. 9
24. Chernov, V. (1953). *Before the storm*. New York, 13.
25. Mykhailychenko, D. (2017). The policy of “war communism” and the peasant rebel movement in 1919. *War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917 - 1921*. Kharkiv: Family Leisure Club, 148 - 169.
26. *SU of the RSFSR*. Moscow (1919), 1, 13.
27. *News of the Central Committee of the RCP (b)* (1920), 1, 3.
28. *The military armies of Russia*. (1993). Moscow, 1, 49.
29. *The bulletin of Narkomprod*. (1930), 19, 1-5.
30. Malik, J. (1997). The imposition of Soviet regime in Ukrainian countryside (October 1917 – 1920) : dissertation of doctor of historical sciences. Lviv,
31. Baevsky, M. (1957). *Essays on the history of economic building during the Civil War period*. Moscow, p. 182.
32. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 20. Ark. 40.
33. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 17. Ark. 35.
34. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 21. Ark. 52-53.
35. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 21. Ark. 7.
36. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 35. Ark. 119.
37. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 21. Ark. 18.
38. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 29. Ark. 219.
39. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 29. Ark. 216, 239.
40. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 30. Ark. 41.
41. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 35. Ark. 78.
42. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 16. Ark. 33-34.
43. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 17. Ark. 41.
44. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 19. Ark. 40.
45. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 19. Ark. 40.
46. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 21. Ark. 66.
47. Mykhailychenko, D. (2017). The policy of “war communism” and the peasant rebel movement in 1919. *War with the state or for the state? Peasant insurgent movement in Ukraine 1917 - 1921*. Kharkiv: Family Leisure Club, 148–169.
48. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 17. Ark. 41.
49. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 19. Ark. 29.
50. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 31. Ark. 2.
51. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 35. Ark. 34, 89.
52. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 35. Ark. 22, 31.
53. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 35. Ark. 22.
54. Masnenko, V. (2012). The conservative concept of the 1917-1921 revolution in Ukrainian historiography. *The latest trends in the study of current issues of the revolutionary era*. Kyiv ; Cherkasy, 68–79.
55. Zinchenko, A. (2008). The essays on history of the peasantry of Podillya: 1917-1930. Vinnytsia, 344 p.
56. Denikin, A. (1992). The essays on Russian distemper. *Questions of history*, 1, 107.
57. Melnychuk, O. & Kuzminets, A. (2002). The policy of the Bolsheviks in the Ukrainian countryside in 1919-1920. *Ukrainian peasant*, 6.
58. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 49.
59. Lenin, V. (1973). The final word on the issue of Soviet power in the Ukraine on December Complete collection of works. Kyiv, T. 39. - June-December 1919, 346–349.
60. Kulchytsky, S. (1996). *Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928)*. Kyiv: Osnovy, 306 p.
61. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 11.
62. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 8.
63. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 49. Ark. 8.
64. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 37. Ark. 39.
65. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 20. Ark. 55.
66. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 44. Ark. 34.
67. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 44. Ark. 36.
68. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 44. Ark. 35.
69. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 44. Ark. 22.
70. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 342. Ark. 3.
71. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 427. Ark. 9.
72. TSDAVO Ukrayiny, F. 57. Op. 2. Spr. 427. Ark. 9-17; TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 20. Spr. 11. Ark. 10.
73. *Bulletin of the IV All-Ukrainian Congress of Soviets*. (1920), 2. May 18..
74. TSDAVO Ukrayiny, F. 1. Op. 1. Spr. 97.
75. Wallenstein, A. (1924). *The taxation and payments of the peasantry in the prewar and revolutionary times*. Moscow: Economist, S. 120.
76. Lenin, V. (1973). *The complete collection of works: in 55 books*. Kyiv: Publishing House of Political Literature, 1973, 44, 159.
77. Litoshenko, L. (1922). *The cooperation, the socialism and the capitalism*. Petrograd, 1922, p. 198.
78. *Land rent and sale*. (1919). *Poltava day*, 70, 276-323.
79. A brief overview of the situation in the Ukraine (according to the special department of the south-western front on April 15-30). (1998). *Soviet village VChK - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes*. Moscow: ROSSPEN, Vol. 1918 - 1922.
80. From the informational summary of the secret department of VChK of July, 16-30, 1920. (1998). *Soviet village of the Cheka - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes*. Moscow: ROSSPEN, Vol. 1918 - 1922.

81. From the report of the People's Commissar of Internal Affairs of Ukraine Antonov to the Cheka on the political situation of the Yekaterinoslav guberniya on his personal observations. (1998) *Soviet village VChK - OGPU - NKVD. Documents and materials. in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, 1998. Vol. 1. 1918 – 1922.
82. From a two-week summary of the Yekaterinoslav GubChK during July 15 – August 1, 1920. (1998). *Soviet village VChK - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, Vol. 1. 1918 - 1922.
83. From the information summary for August 1 - 15, 1920. (1998). *Soviet village of the Cheka - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, Vol. 1. 1918 - 1922.
84. From the two-week informational summary of the secret department of the Cheka for September 15 - 30, 1920. (1998). *Soviet Soviet village VChK - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, 1998. Vol. 1. 1918 - 1922.
85. From the two-week informational summary of the secret department of the Cheka for September 15 - 30, 1920. (1998). *Soviet Soviet village VChK - OGPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, Vol. 1. 1918 - 1922.
86. Report of the secret department of the Cheka on the insurrectionary movement as of November 1920. (1998). *Soviet village VChK - GPU - NKVD. Documents and materials: in 4 volumes.* Moscow: ROSSPEN, Vol. 1. 1918 - 1922.
87. Tenth Congress of the RCP (b). March 1921. (1963). *Verbatim record.* Moscow, 422 p.
88. 86. Lenin, V. (1974). Complete collection of works: in 55 volumes. Kyiv: Publishing House of Political Literature, 43, 527 p.
89. Lenin, V. (1973). Complete collection of works: in 55 volumes. Kyiv: Publishing House of Political Literature, 42, 608 p.

С. Корновенко

ВПЛИВ СЕЛЯНСЬКОГО ФАКТОРА НА ЕКОНОМІЧНУ ПОЛІТИКУ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 – 1921 РР.)

Постановка проблеми. Початок ХХ ст. в історії українського націотворення позначений кардинальними зрушеннями, зумовленими Українською революцією 1917 – 1921 рр. Одним із доказів того, що Українська революція 1917 – 1921 рр. носила селянський характер є те, що саме від того, в який спосіб та чи інша влада вирішить аграрне питання, залежало її політичне майбуття. Характер взаємин селянства з будь-якою владою багато в чому визначав конструктивну чи деструктивну спрямованість суспільно-політичної активності селянства, яка, поряд із перебігом подій на фронтах, у кінцевому результаті й визначила фінал Української революції. Фактично невдачі та поразки Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР, Збройних сил Півдня Росії, радянської влади значною мірою були зумовлені селянським фактором.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити вплив селянського фактора на еволюцію економічної політики більшовиків в українському селі впродовж 1919-1921 рр.

Основні результати дослідження. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано те, що революційна активність селянства зумовила перегляд більшовиками доктринальних засад

політики «військового комунізму», а згодом відмову від політики «військового комунізму», запровадження непу. Політика «військового комунізму» - політика «комуністичного штурму», «соціалістичного фронту на селі», згорання товарно-грошових відносин.

Висновки. Оголосивши війну ринку, більшовики розпочали її насамперед з селянством – основним джерелом продуктивних надходжень до держави, активним суб'єктом Української революції. Селянство на таке ставлення до себе з боку радянської влади відповідало антирадянським рухом опору. Результатом селянсько-більшовицького протистояння стала втрата більшовиками влади влітку 1919 р. Такий перебіг подій став поштовхом до перегляду керівництвом РКП(б) доктринальних засад політики «військового комунізму». Однак упродовж кінця 1919 – 1920 рр. більшовики нічого не змінили у продовольчій політиці в українському селі. Радянська влада втратила прихильність навіть серед найбільш бідних прошарків українського села. Територія Радянської України була всяяна вогнищами антибільшовицьких селянських збройних повстань. Під впливом революційної активності селянства навесні 1921 р. у Радянській Україні було запроваджено нову економічну політику. Відновлення товарно-грошових відносин на селі відповідало настроям українського селянства – активного суб'єкта тогочасної історії.

Ключові слова: економічна політика більшовиків, політика «військового комунізму», нова економічна політика, українське селянство, Українська революція.

УДК 94(477-22):339.16.012.32]”1953/1964”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-30-34

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

А. В. Савченко

аспірант Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

БАЗАРНА ТОРГІВЛЯ ЯК СКЛАДОВА МАТЕРІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ДВОРУ В РОКИ «ВІДЛИГИ»

Висвітлено значення базарної торгівлі як важливого джерела доходів, які отримували українські селяни від реалізації продукції, вирощеної в особистому присадибному господарстві. На основі залучених матеріалів польових досліджень проаналізовано шляхи і способи реалізації продукції посередництвом базарної торгівлі. Охарактеризовано чинники, що визначили активність селян у базарній торгівлі. Доведено, що особиста підприємливість селянства сприяла покращенню матеріально-побутового забезпечення селянських родин.

Ключові слова: «відлига», колгоспне селянство, особисте присадибне господарство, селянський двір, матеріальний добробут, базарна торгівля.

Постановка проблеми. Особисте присадибне господарство українського селянства досить яскраво зберегло в собі віками притаманні селянину риси господаря власної землі, працелюбного, зацікавленого в результатах своєї праці. І саме це господарство в кризові моменти не лише годувало селян та давало можливість забезпечити хоча б необхідний добробут, а й досить часто ставало вагомим джерелом прибутків. Підприємницька ініціатива селян допомагала їм у реалізації власноруч вирощеної продукції як основного складника неформальної економіки селянського двору. Тому економічний потенціал та підприємницька ініціатива селян-господарів особистих присадибних господарств уроки «відлиги», пошук ними найефективніших шляхів для отримання додаткових джерел прибутків потребують детального аналізу й належного висвітлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічні реалії повсякденного життя сільського населення в 1953-1964 рр. з'ясовано такими українськими дослідниками, як В. Лисак [1], М. Кагальна [2], В. Кузьменко [3]. Проте, незважаючи на появу низки наукових розвідок, що стосуються прибутків української селянської родини в роки «відлиги», ролі в повсякденному житті селян торгівлі на колгоспних ринках, значення базарної торгівлі як важливого джерела прибутків ще не було предметом наукового пошуку в сучасних вітчизняних селянознавчих студіях. Для відтворення адекватної картини тогочасних подій нами було використано селянські розповіді, зібрані в результаті польових досліджень, ініційованих Науково-дослідним інститутом селянства. Спогади сучасників доби «відлиги» становлять джерельну базу нашої наукової розвідки.

Метою статті є вивчення джерел наповнення родинних бюджетів українського селянства, зокрема прибутків від базарної торгівлі як складника матеріально-економічного функціонування селянського двору в роки «відлиги».

Виклад основного матеріалу. Після смерті Й. Сталіна держава дещо послабила всеосяжний економічно-фінансовий тиск на селянина-колгоспника. В перші роки свого керівництва М. Хрущов змушений був, зважаючи на необхідність перемогти у внутрішньокремлівській боротьбі, вдавати вигляд, що особисті присадибні господарства мають право на місце в житті селян-колгоспників. Тому навіть мінімальне повернення держави обличчям до селянина та вже перші кроки, спрямовані на підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах своєї праці, швидко спрацювали. Завдяки особистій підприємливості селянства почалося покращення матеріального забезпечення селянських родин. Українські селяни активно розширили способи отримання додаткових доходів від особистого присадибного господарства. Ця практика дала відчутний результат, колгоспники доволі більше переймалися власними інтересами, власним господарством, досить часто лише імітуючи, а й іноді просто відверто ігноруючи працю в колективному господарстві [4, 476].

Серед джерел доходів, які отримували українські селяни від реалізації продукції, вирощеної в особистому присадибному господарстві, на чільному місці був її продаж на ринках, які офіційно в СРСР називали «колгоспними ринками» (серед населення побутувала й інша назва – «базари», «базарна торгівля») [3, 111]. Активізації саме такого шляху реалізації власної продукції сприяли і окремі законодавчо-нормативні акти, прийняті державою в контексті нового курсу аграрної політики, ініційованого М. Хрущовим. Так, 30 жовтня 1953 р. Радою Міністрів УРСР було прийнято постанову «Про заходи по поліпшенню колгоспної торгівлі на ринках УРСР». Документом визначалася конкретна мета: впровадити низку заходів задля покращення постачання населення міст і промислових центрів сільськогосподарськими продуктами [5, 315]. Зміст постанови розширював можливості українського селянства у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистому присадибному господарстві. Однак більшість представників радянсько-партійного керівництва не вважала таке отримання прибутків елементом соціалістичного укладу економіки.

Радянські дослідники хрущовського періоду, розглядаючи соціально-економічну природу торгівлі на колгоспних ринках, ідеологічно заангажовано і досить критично говорили про отримання прибутків не від колгоспного виробництва. Звичайно, вони не могли повністю відкидати її значення для піднесення матеріального добробуту саме виробників сільськогосподарської продукції. Однак досить часто вони трактували торгівлю на колгоспних ринках як таку, що відбирає час і можливість селян краще проявити себе в колективному господарстві, оскільки в особистих присадибних господарствах щороку було зайнято до 10 млн. осіб, а на колгоспних ринках України щоденно торгувало «в середньому 225-245 тисяч осіб, а по неділях до півмільйона осіб» [6, 26].

У повоєнний час, коли продовольча проблема стояла досить гостро і потребувала нагального її вирішення, колгоспні ринки були вагомим джерелом наповнення міст продуктами харчування. Вони офіційно були організовані й активно функціонували в селах, селищах, містечках, містах, при залізничних станціях. Мережа колгоспних ринків характеризувалася динамікою росту: як офіційно дозволених ринків, так і стихійних. Останні найчастіше виникали спонтанно і розташовувались в основному в містах просто на пішохідних тротуарах, на міських площах, біля залізничних вокзалів, часто просто поруч з ринками офіційними [3, 113].

На стихійних ринках, наприклад, біля залізничних вокзалів, торгівля поживалася в години прибуття потягів дальнього та приміського сполучення. В основному така стихійність була характерна для невеличких залізничних вокзалів, про що свідчать й матеріали польових досліджень. В основному респонденти, які згадували про торгівлю на ринках біля залізничних станцій, називали саме такі незначні за обсягом пасажироперевезень і зупинок потягів вокзали. Жителі навколишніх сіл знали розклади руху

потягів, тому й старалися вивозити свою продукцію, підлаштовуючись під години їх прибуття.

Іноді стихійні ринки створювалися просто на трасах. Найчастіше це відбувалось у тих випадках, коли населений пункт був розташований на зручних для торгівлі магістралях. Продукція іноді просто виставлялась біля дороги поруч із будинком. Асортимент залежав від сезонності сільськогосподарської продукції, від спеціалізації селянського двору тощо. Популярність таких стихійних ринків на трасах визначалася низкою чинників, серед яких досить вагомим було те, що селяни в більшості випадків не мали власного транспорту, щоб доставити продукцію на офіційні ринки, тому й влаштовували стихійну торгівлю поряд із власним помешканням.

Для відтворення адекватної картини чисельних динамічних змін у соціально-економічному житті тогочасного українського села наукову цінність мають матеріали, отримані як свідчення безпосередніх сучасників тих подій, суб'єктів життя українського села доби «відлиги». Опрацьовані нами матеріали польових досліджень Науково-дослідного інституту селянства містять значну кількість розповідей, зібраних у результаті бесід із селянами з різних регіонів України. Матеріали, зібрані під час польових досліджень вже в умовах незалежної демократичної України, свідчать про те, що масовою тенденцією серед селянства була реалізація сільськогосподарської продукції шляхом базарної торгівлі.

«Кому щастило, то в місто подалися. А ми в селі своїми руками на хліб заробляли. Кожних вихідних на базарі торгували»; «...хотілось копійку заробити якусь, щоб голодними не бути», – часто зазначали в спогадах колишні колгоспники. «Працювали важко, а грошей отримували мінімально. Звісно ж займались домашнім господарством. Біля хати мали свою норму землі в 60 соток (0,6 га). Вирощували баштан, кукурудзу, картоплю, буряк, горох. Був невеличкий садок і виноградник. Садову продукцію везли на базар, і трохи залишали собі, спускали в погріб. Тримали качок, гусей та індиків. М'яса птиці зазвичай вистачало лише, щоб прогудувати велику сім'ю. Але іноді все ж таки відвозили в Знам'янку на ринок. Праця тяжка була, але приходилось працювати», – розповідала дослідникам А.П. Корнієнко, мешканка с. Іванківці Знам'янського району Кіровоградської області [7, арк. 1].

Значна кількість селянських розповідей містить інформацію про те, чим саме торгували на ринках. Загалом, як часто зазначали селяни, «вирощували все, що росло. І продавали також все, що можна було продати». Переважали продукти тваринництва. Селяни продавали як живу худобу, вирощену в особистому присадибному господарстві, так і м'ясо, яйця, молоко, сметану, сир, ряжанку тощо. Особисті господарства, в яких була корова, часто називали її «годувальницею» і віддавали багато сил, щоб надої молока від власної корови були значними. Колишня доярка С.В.Базевлюк з с. Руська Поляна Черкаського району Черкаської області згадувала: «Видоїмо корів, нагодуємо, приберемо, відра і бідони помиемо і живенько додому біжимо поратися. Тоді вже ближче до вечора знову до роботи. І так кожного дня. Вдома також худоба була – корівка Зорька, ох і молока давала

багато. Сиру й сметани зроблю та й біжу в суботу в центр села продавати» [8, арк. 1]. Селянські господарства, в яких розводили кіз, мали стабільний додатковий дохід від продажу козиного молока на місцевому ринку.

Розповсюдженим було вирощування і подальша реалізація домашньої птиці (в основному курей, качок, гусей). Досить часто кількість птиці в особистому присадибному господарстві становила 100 одиниць. Найчастіше птицю різали в листопаді, вивозили на базари до районних центрів. На зароблені гроші на цьому ж ринку купляли речі та новий одяг. Якщо торгівля була вдалою, то ще й залишались гроші для інших нагальних потреб.

Чільне місце в продукції, яка з особистого присадибного господарства реалізовувалася на колгоспних ринках, традиційно займала горюдина (огірки, часник, цибуля, редька, картопля, капуста, квасоля тощо), плоди фруктових дерев, насіння, ягоди, горіхи, продукти бджільництва. Також вирощували зернові культури, мололи і продавали борошно. Окрім того, власники особистих присадибних господарств, в яких були виноградники, реалізовували на базарі ягоди винограду різних сортів, саджанці виноградної лози, домашнє вино. Серед матеріалів інтерв'ю з селянами є й згадки про те, що, якщо особисте господарство було недалеко коло лісу, то найчастіше в сезон селяни торгували лісовими ягодами та грибами. Респонденти в своїх спогадах іноді акцентували увагу на тому, що скрутне матеріальне становище інколи спонукало селян до не зовсім законних дій. Зокрема, вони розповідали, що сільські мешканці вирощували тютюн, який потім різали та продавали на базарі на «стаканчик».

Серед записів, зібраних в результаті польових досліджень, є й свідчення відносно того, що в сезонність певних сільськогосподарських продуктів (найчастіше це були овочі та фрукти) колгоспники навіть пропускали трудовні, продавали продукцію на місцевих базарах, а пізніше трудовні відпрацьовували.

Помітною тенденцією 1950-х–1960-х рр. була реалізація селянами сільськогосподарської продукції з особистого присадибного господарства за межами власного регіону з метою отримання максимального прибутку. Селяни виїздили на базари в великі міста та промислові центри як України (Київ, Одеса, Донецьк тощо), так і за межі республіки. Продавши на ринку сільськогосподарську продукцію, за яку отримували значно більші кошти, чим від торгівлі на місцевих ринках, селяни закупляли дефіцитні товари, яких не було ні в їхній сільській місцевості, ні в районних (та й навіть в обласних) центрах. Для мешканців сіл, яких державна свідомо обмежувала в забезпеченні споживчих потреб, дефіцитом було майже все. На початку 1960-х рр. характерною ознакою стає зменшення у роздрібному товарообігу частки навіть традиційних для сільських крамниць товарів: солі, тютюну, алкоголю, сірників, гасу [9, 121]. Проте, якщо деякі товари (ковбасні та кондитерські вироби, цукор, сіль, сірники, тканини, засоби гігієни) можна було придбати і в районних та обласних центрах, то велосипеди, мотоцикли, побутову техніку (праски, швейні машинки, радіоприймачі), столоярні

інструменти вони могли придбати лише в великих містах, промислових центрах [10, 133]. За згадками старожилів, із далеких поїздок вони також привозили й дефіцитні тканини. В основному це була вовняна тканина «бастон» на пальто, шовк на випускні та весільні сукні. Як часто зазначалось в розповідях селян, то «грошей на дрібниці вони не тратили, так як їх мало вистачити до нового врожаю» [11, 622].

Часто продукцію возили на південь республіки. Селяни пригадували: «...батьки та й всі жителі села старались частіше возити картоплю на південь, на продаж, тому що в той час врожаю там не було; возили також огірки, цибулю, іншу сільськогосподарську продукцію. Батьки вирощували багато городини і також скуповували продукцію в сусідів, тому що не кожен мав можливість поїхати в таку даль: брак коштів, доріг та транспорту. Дізнавались, в яких районах немає певної сільськогосподарської продукції та де які ціни, туди і їхали» [12, арк. 2]. На Донбас також часто вивозили городину і обмінювали її там на місцевих ринках на продукти, які вдома були дефіцитом. На продаж вивозили також м'ясо худоби та домашньої птиці (одним із найпоширеніших маршрутів були поїздки до м. Київ). Відсутність сучасних технологій транспортування на далекі відстані продукції, яка швидко псується, компенсувалася кмітливістю селян. Для транспортування м'яса на віддалені відстані взимку селяни вирубували кригу на ставку, обкладали нею м'ясо і возили на базар продавати [13, арк. 1].

Вигідні умови для продажу сільськогосподарської продукції визначали й досить віддалені маршрути, які сягали далеко за межі республіки. Найбільшою привабливістю і, відповідно, популярністю користувалась столиця Радянського Союзу – м. Москва, проте продукцію возили і в Білорусію, і в інші російські міста, зокрема, на Північ. Спогади респондентів, які брали участь у польових дослідженнях, наповнені інформацією, що селяни вивозили на реалізацію продукцію довготривалого зберігання (сухофрукти, чорнослив, насіння, сушену рибу тощо). Далекі поїздки селяни здійснювали переважно в час, коли активні польові роботи були завершені. Вагомим чинником було те, що селяни залишались «прив'язаними» до колгоспів, і в зимовий час можливість отримати дозвіл в керівництва колгоспу на поїздку була більш реальною, чим в інші пори року.

Позитивними моментами таких далеких поїздок було те, що селяни отримували за свою продукцію значно більший прибуток, чим від її реалізації на місцях. До негативу маємо віднести те, що популярність серед сільського населення вивезення продукції за межі регіону зменшувало обсяги реалізованої продукції на місцях. Тому держава різними способами намагалась обмежувати цей шлях реалізації сільськогосподарської продукції. «Іздили потайки, переховувались та досить складним шляхом добирались до місця призначення», – зазначали безпосередні учасники тих подій.

Висновки. Підприємницька ініціатива селянства давала йому можливість отримувати додаткові доходи шляхом реалізації сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому присадибному

господарстві, посередництвом саме базарної торгівлі. Радянська система через низку об'єктивних чинників все ж змушена була дозволити базарну торгівлю, хоч і вважала її капіталістичним пережитком, якому немає місця в соціалістичному ладі. Проте саме торгівля на ринках була для колгоспників та їх родин суттєвим джерелом наповнення бюджету.

Список використаної літератури та джерел:

1. Лисак В. Особисте присадибне господарство в сукупному прибутку української селянської родини в 1950-1960-х роках. *Гілея*. 2009. Вип. 20. С. 105-107.
2. Кагална М. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.). *Архіви України*. 2013. № 2. С. 70-78.
3. Кузьменко В. Торговля на колгоспному ринку в повсякденному житті сільських жителів УРСР в 1940–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області). *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 111-119.
4. Скворцова І. Особисті підсобні господарства у Вінницькій і Хмельницькій областях на завершальному етапі радянської доби (60-80-ті рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Вип. 7. С. 474-483.
5. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946 – 1960: у 2 ч. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1953–1960. С. 287-613.
6. Лінійчук Я. Важливе джерело піднесення народного добробуту. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1967. 169 с.
7. Спогади Корнієнко Антоніни Петрівни, 1938 р. н., мешканки с. Іванківці Знам'янського району Кіровоградської області. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф. 1. Матеріали польових досліджень. Справа 341/993. – 1 арк.
8. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. – Ф.1. Матеріали польових досліджень. – Справа 341/979. Спогади Базевлюк Світлани Володимирівни, 1943 р.н., мешканки с. Руська Поляна Черкаського району Черкаської області. 1 арк.
9. Клок В. Розвиток споживчої кооперації України в умовах десталінізації (1956-1965 роки). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 117-127.
10. Кузьменко В. Дефіцит в повсякденних практиках сільських жителів УРСР в 1950–1960-х роках (за матеріалами Чернігівської області). *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 53. С. 130-134.
11. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Київ : Інститут історії України, 2014. 697 с.
12. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф. 1. Матеріали польових досліджень. Справа 342/024. Спогади Ковилова Володимира Івановича та Ковилової Ольги Василівни, мешканців с. Рижівка Уманського району Черкаської області. 2 арк.
13. Поточний архів Науково-дослідного інституту селянства. Ф. 1. Матеріали польових досліджень. Справа 342/004. Спогади Санжарівського Олександра Григоровича, мешканця с. Ташлик Смілянського району Черкаської області. 1 арк.

References:

1. Lysak, V. (2009). Personal homestead in the total income of the Ukrainian peasant family in the 1950-1960's. *Gileia*, 20, 105-107. (in Ukr).
2. Kagalna, M. (2013). Material support of the peasantry of the USSR in the period of Khrushchev's "thaw" through the prism of everyday life (1953-1964). *Archives of Ukraine*, 2, 70-78. (in Ukr).
3. Kuzmenko, V. (2016). Trade in the collective farm market in the daily life of rural residents of the USSR in 1940-1960 (according to the Chernihiv region). *Ethnic history of the peoples*

of Europe, 49, 111-119. (in Ukr).

4. Skvortsova, I. (2014). Personal farms in Vinnytsia and Khmelnytsky regions at the final stage of the Soviet era (60-80's). *Bulletin of Ivan Ogienko National University of Kamyanets-Podilsky. Historical sciences*, 7, 474-483. (in Ukr).
5. Ukraine: Chronicle of the twentieth century : Years 1946 - 1960: 2 hours. (2005). (Ed) V. A Smoliy. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Part 2: 1953-1960, 287-613. (in Ukr).
6. Liniychuk, J. (1967). An important source of raising the welfare of the people. Kyiv: Publishing House of Political Literature of Ukraine, 1967. 169 p. (in Ukr).
7. Memoirs of Antonina Petrovna Kornienko, born in 1938, resident of the village of Ivankivtsi, Znamyansky district, Kirovohrad region. Current archive of the Peasant Research Institute. F. 1. Materials of field research. Case 341/993. - 1 sheet. (in Ukr).
8. The current archive of the Research Institute of Peasants. Ф.1. Materials of field researches. Case 341/979. Memoirs of Svitlana Volodymyrivna Bazevlyuk, born in 1943, resident of the village of Ruska Polyana, Cherkasy district, Cherkasy region. 1 sheet.
9. Klok, V. (2013). Development of consumer cooperation in Ukraine in the conditions of de-Stalinization (1956-1965). *Bulletin of the Lviv Commercial Academy. Series: Humanities*, 11, 117-127. (in Ukr).
10. Kuzmenko, V. (2017). Deficit in the daily practices of rural residents of the USSR in 1950-1960 (according to the Chernihiv region). *Ethnic history of the peoples of Europe*, 53, 130-134. (in Ukr).
11. Social transformations in Ukraine: late Stalinism and Khrushchev's era. (2014). Kyiv: Institute of History of Ukraine. (in Ukr).
12. Current archive of the Research Institute of Peasants. F. 1. Materials of field research. Case 342/024. Memoirs of Kovylov Volodymyr Ivanovych and Kovylova Olga Vasylyivna, residents of the village of Ryzhivka, Uman district, Cherkasy region. 2 sheets. (in Ukr).
13. Surrent archive of the Research Institute of Peasants. F. 1. Materials of field research. Case 342/004. Memoirs of Oleksandr Hryhorovych Sanzharivsky, a resident of the village of Tashlyk of Smilyansky district of Cherkasy region. 1 sheet. (in Ukr).

A. Morozov, A. Savchenko

THE BAZAAR TRADE AS A COMPONENT OF MATERIAL AND ECONOMIC FUNCTIONING OF THE PEASANTS' HOUSEHOLD DURING THE YEARS OF KHRUSCHOV'S «THAW»

Introduction The article deals with the importance of trade marketplace as an important source of income that Ukrainian farmers received from the sale of products grown in their personal private households. Based on materials of field researches the ways and means of sales through trading marketplaces are analyzed. Attention is paid to the characteristics of the factors that determined the activity of peasants in the market trade. It is proved that the personal entrepreneurship of the peasantry contributed to the improvement of the welfare of peasant famr Eilies.

Purpose. Tre purpose of research is to study the sources of Ukrainian peasant families' budgets, that is their profits from market traide as the part of material and economical functioning of a peasant household in the period of Khruschov' "thaw" (1953 - 1964).

Results. After the death of J. Stalin the state had weakened total economic financial press on the peasant - collective farmer. Due to the private enterprising of

peasants there appeared improvement of their families' material maintenance. Ukrainian peasants began to expand actively the ways of getting extra profits from their private plots of land. Such an activity gave an appreciable result. The collective farmers started more and more take care of their own interests, their own household. Since then they often pretended or even ignored the work in the collective farm.

Among the sources of profits which Ukrainian peasants got from realizing of products grown on their private households the sail them in the markets was the most important. In the USSR they were called collective farms' markets (they had another name among the population - bazaars. Some law normative acts adopted by the state in the context of the new course of the agrarian policy, initiated by Khrushchev, favoured the activation just such a way of realization of peasant products.

The notable tendency of 1950-1960-ies was the realization of products from the private household beyond the borders of their own region with the aim of getting maximum profit. Peasants went to bazaars in big cities and industrial centers of Ukraine (Kyiv, Odessa, Donetsk, etc.) as well as of other Union republics. Having got more money for their agricultural products then they could get on their local markets, the peasants bought commodities in short the lack of which was in their rural location as well as in district and even in regional centers.

Profitable conditions for selling agricultural products determined rather remote routs that spared much farther than the borders of the republic. Most attractive and, accordingly, popular was the capital of the Soviet Union - Moscow though the production was brought to Belarus, other Russian cities, especially to the North, as well. Respondents' memouirs who took part in the field researches are full of the information about the fact that peasants transported production of long-term storage (dried fruit, prunes, walnuts, sunflower seeds, dried fish, etc.). The peasants preferred to make their far travels in times when active field works have been finished. The important factor was they had been attached to their collective farms, and to get the authority permittance for travel in winter time was much more real than in any other season.

Conclusion. Peasants' business initiation gave them the possibility to get extra income realizing agricultural production that they had grown in their own households by means of bazaar trade. Through the number of the objective facts, the Soviet system was forced yet to permit the bazar trade though it considered it as the survival of capitalism that had no place in the socialist society. But just the bazar trade was the essential source of filling budgets for collective farmers and their families.

Key words: the period of «thaw», collective farmers, personal household, material welfare, bazaar trade, peasant families' budgets.

УДК 93/94:336.114/338.001.36/311.218
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-35-41

Н. О. Пасічник

доктор історичних наук, професор, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0923-9486>

Р. Я. Ріжняк

доктор історичних наук, професор, декан фізико-математичного факультету Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1977-9048>

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. БУНГЕ: ФІНАНСОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті узагальнено й систематизовано теоретичні напрацювання відомого вітчизняного науковця й державного діяча Російської імперії М. Бунге щодо аграрного питання та практичну реалізацію цих розробок в його управлінській фінансово-економічній діяльності. Доведено, що підхід М. Бунге до вирішення аграрного питання був комплексним, відображав взаємозв'язок селянського питання з різноманітними завданнями внутрішньої соціально-економічної політики імперії та охоплював проблеми аграрної сфери загалом. Показано відхилення практики реформування аграрних відносин від законодавчих норм та вплив суб'єктивних чинників на законодавчу базу.

Ключові слова: селянська реформа, власність на землю, землекористування, викупні операції, податки.

Постановка проблеми. Аграрне питання в Російській імперії другої половини XIX ст. було однією з ключових багатокомпонентних проблем, яке широко обговорювалося представниками різних верств населення, політизувало суспільство, а його невирішеність суттєво вплинула на подальший хід історії. Зважаючи на це, актуальним є звернення до вивчення наукової спадщини та практичного доробку відомого українського вченого, одного з розробників епохальної реформи 1861 р. та інших Великих реформ другої половини XIX ст. – Миколи Християновича Бунге (1823–1895).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний вимір аграрної проблематики другої половини XIX ст. і Великої реформи 1861 р. є багатоаспектним і розмаїтим. Дослідники імперського, радянського й пострадянського періодів, які були представниками різноманітних наукових сфер, течій і шкіл зробили свій внесок у його концептуальне та змістовне наповнення. В історико-економічних дослідженнях імперського періоду (О. Зака, П. Кованька, П. Мігуліна, К. Скальковського, В. Судейкіна, та інші) домінувала схвальна оцінка фінансово-правових ідей та управлінських заходів М. Бунге. В тогочасних історико-публіцистичних розвідках (Б. Глинського, О. Корнілова та інші) основна увага приділялася ліберальності його нововведень, котрі дисонували з консервативною урядовою

політикою 80-х рр. XIX ст., а також відзначалася незавершеність цих перетворень. У напрацюваннях радянської доби М. Бунге в основному поставав як буржуазний реформатор, противник соціалістичних ідей, прихильник розвитку капіталістичних відносини (А. Анфимова, П. Зайончковський, О. Погребинський, Л. Шепелев та інші). Стримано-позитивне оцінювання постаті й окремих управлінських напрацювань М. Бунге за часи перебування його на посаді міністра фінансів Російської імперії знайшли відображення в працях Б. Ананьїч, Н. Ананьїч, Є. Бруснікіна, Л. Захарової. Проте, значна кількість багатоманітних аспектів аграрної реформи другої половини XIX ст. залишилася «у затінку» заполітизованості цієї проблеми та «національно-визвольної проблематики» [1, 332, 336]. Тривалий період поза увагою дослідників перебував і науково-практичний доробок вітчизняного вченого та державного діяча XIX ст. М. Бунге та його внесок у розробку та виконання довгострокової аграрної програми, реалізація якої розпочалася з Маніфесту 19 лютого 1861 р. Інтерес науковців до вивчення його спадщини поживавився наприкінці XX – на початку XXI ст. Українські вчені В. Базилевич [2, 133, 136–138, 141, 143–145, 149–151, 157, 175], Т. Гайдай [3], Л. Горкіна [4], Н. Гражевська [5], Л. Вернигора [6], С. Злупко [7], В. Кудлак [8], [9], П. Леоненко [10], В. Небрат [11], [12], В. Орлик [13], А. Чинчик [14] та інші розглянули історико-економічні аспекти теоретичної спадщини та реформаторської діяльності М. Бунге; їхній вплив на подальший соціально-економічний та політико-правовий розвиток Російської імперії, а також відзначили можливість їх використання у трансформації економіки України. В історико-економічній літературі домінує висока оцінка діяльності М. Бунге. Серед публікацій українських дослідників, безпосередньо дотичних до обраної нами теми, вважаємо за необхідне відзначити публікацію В. Мойсієнка. Ним проаналізовано ліберальність ідей та спрямованість реформаторської діяльності М. Бунге (насамперед викупні операції та скасування подушної податі) [15, 34]. Л. Фицик, розглядаючи заходи М. Бунге щодо реформування аграрних відносин у роки його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії, зробив висновок про їхню ефективність, оскільки зросла продуктивність сільського господарства та підвищився добробут селян [16, 114–115]. На жаль, дослідження не містить статистичної інформації, яка могла б підтвердити висновки автора. В праці А. Берестового та С. Корновенка [17] на основі аналізу фіскальних заходів М. Бунге, спрямованих на поліпшення соціального та правового статусу селянства Російської імперії, обгрунтовано тезу стосовно прогресивності тогочасних податкових інновацій міністра фінансів. У монографії П. Захарченка проаналізовано напрацювання та реалізацію законодавчої бази аграрних реформ 1861 р. і 1906–1917 рр. та законодавчі механізми урізноманітнення форм землеволодіння [18]. У працях В. Жвалюка [19], А. Берестового та М. Василенко [20] досліджено еволюцію структури податкових органів Російської імперії другої половини XIX ст.; виачено законодавчі програми формування

податкових органів у пореформений період і визначено законодавчі зміни системи оподаткування українського селянства.

Серед нечисельних закордонних досліджень вважаємо за доцільне виокремити працю російського історика В. Степанова, в якій розкрито основні етапи наукової, суспільної та управлінської діяльності М. Бунге, висвітлено пропозиції науковця, котрі не були внесені до законопроекту 1861 р. та відзначено взаємозв'язок теоретичних поглядів та практичних дій М. Бунге у вирішенні селянського питання [21]. Ця наукова розвідка є найбільш повним системним дослідженням, присвяченим життєдіяльності вченого, політика й реформатора. Автору монографії вдалося уникнути ідеологічної маркованості викладі матеріалу, проте селянське питання автором розглянуто лише як один з напрямів економічної програми М. Бунге. У монографії російської дослідниці Л. Захарової з'ясовано процес розробки програми ліквідації кріпацтва в Редакційних комісіях (1859–1860 рр.) та внесок М. Бунге як буржуазного економіста в укладання Маніфесту 18 лютого 1861 р. [22]. З огляду на останні дослідження, можна зробити висновок, що теоретичні погляди М. Бунге стосовно аграрних відносин, його пропозиції щодо реформування цього сектора та практичні заходи з реалізації довгострокової аграрної програми дослідженні фрагментарно.

Автори статті ставлять за мету дослідити розвиток основних теоретичних поглядів М. Бунге щодо аграрних відносин та результати практичної реалізації наукових напрацювань у державницькій діяльності. Для досягнення визначеної мети використано спеціальні методи, характерні для дослідження історії науки та соціально-економічної історії: нарративний, порівняльно-історичний, історико-біографічний, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід та процесний аналіз.

Виклад основного матеріалу. М. Бунге був багатогранною особистістю – відомим науковцем фінансово-правового напрямку, досвідченим фінансистом-практиком, представником ліберального руху в епоху Великих реформ, міністром фінансів Російської імперії, головою Комітету міністрів [23, 291–237, 253–255, 302–306]. Розуміння М. Бунге сутності та способів вирішення аграрного питання визначалося його теоретичними поглядами, котрі еволюціонували від положень класичної політичної економії та німецької історичної школи з принципами вільного підприємництва, приватного землеволодіння та правом розпорядження землею до пропозиції більш активного втручання держави у розв'язання проблем аграрної сфери, коли стало зрозуміло, що Велика реформа 1861 р. не дала очікуваних результатів [21, 297].

Авторська концепція аграрного питання. У концепції М. Бунге аграрне питання охоплювало широке коло проблем: землеволодіння, землекористування та право власності на землю; організація викупних операцій через кредит; управління та самоуправління селянських громад (общин), визначення юридичного статусу громади; зростання

сільськогосподарського виробництва за рахунок економічної самостійності селян; взаємовигідне вирішення соціально-економічних протиріч між різними суб'єктами господарювання під час трансформації відносин власності на землю; адаптація селянського господарства до нових ринкових умов господарювання; модифікація кріпосницької податної системи з урахуванням нових умов господарювання в аграрному секторі. Навіть простий перелік проблем, які розглядав М. Бунге в контексті аграрного питання, дозволяє визначити, що його підхід був комплексним, відображав взаємозв'язок селянського питання з різноманітними завданнями внутрішньої соціально-економічної політики держави й охоплював не лише проблеми селянства, а й аграрної сфери загалом.

Беззаперечною заслугою М. Бунге було те, що він опанував і здійснив критично-порівняльний аналіз напрацювань закордонних дослідників щодо аграрного питання (А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея, Ж. Сімонді, Дж. С. Мілля, Т. Ч. Кері) [24; 25; 26]; проаналізував історичний хід, особливості й законодавчу регламентацію ліквідації кріпацтва в Англії, Франції, Німеччині, Пруссії, Австрії, угорських областях і Трансільванії [26, 182–187]. Науковець відзначав, що в Англії закріпачення зникло в процесі розвитку соціально-економічних відносин; селяни отримали особисту свободу без права власності на землю, але вони мали право спадкового користування землею за оброк. Ліквідація кріпосництва у Франції відбулася під час Великої французької революції; селянське землеволодіння утворилося внаслідок відміни повинностей і конфіскації та продажу конфіскованих маєтків. Корисним для критичного розгляду та можливостей використання в Російській імперії був проаналізований М. Бунге досвід Німеччини, Пруссії та Австрії, де кріпосне право було ліквідовано послідовними законодавчими перетвореннями, котрі передбачали відміну особистої залежності селян, розмежування селянської та дворянської земель, визначення різноманітних зборів і селянських повинностей, викуп повинностей і землі (викупні зобов'язання реалізовувалися за рахунок підвищення податків з усіх станів).

Також у праці М. Бунге проаналізовано посилення закріпачення в Російській імперії протягом XVII–XVIII, кроки імперського уряду щодо обмеження свавілля поміщиків (указ 1797 р., закон 1802 р., рішення «секретних комітетів» щодо селянського питання, що періодично створювалися у 1826–1858 рр., діяльність Редакційних комісій) [26, 187–196]; визначив зміни в економіко-правових відносинах суб'єктів господарювання внаслідок ліквідації кріпацтва [27]. Таким чином, ґрунтовний теоретичний фундамент і критичний аналіз практики ліквідації кріпосництва в країнах Заходу та фінансово-правових заходів урядів цих країн при реалізації цього процесу сприяв формуванню у М. Бунге власної програми аграрних перетворень.

Стисло визначимо базові положення цієї програми. На думку дослідника, «политические и хозяйственные соображения, не менее духа человеколюбия, способствовали упразднению

крестного права». М. Бунге підкреслював, що для держави було надзвичайно важливо: а) надати значній чисельності населення громадянські права та пов'язати адміністративним та судовим захистом інтереси селян із інтересами держави задля загального добробуту; б) заснувати приватне господарство, що ґрунтується на вільній праці та на правах володіння, користування й розпорядження й характеризується вищою продуктивністю, порівняно з кріпосницьким господарюванням [26, 182].

М. Бунге був прихильником приватного землеволодіння, яке функціонує в різних формах (селянське, поміщицьке) і різниться за розміром ділянок. На менших ділянках необхідно застосовувати інтенсивні технології або займатися промислами. Поділяючи ідеї Р. Моля, Дж. С. Мілля та інші, М. Бунге відзначав: «Нельзя отрицать нравственного значения поземельной собственности и её влияния на охранение законности, спокойствия и порядка в государстве, на развитие обрабатывающей промышленности, на равномерность цен, на возвышение ценности земли, на увеличение валового и чистого дохода, доставляющих средства существования и довольство большому числу населения. Эти выгоды исчезают тогда, когда приобретение поземельной собственности затруднено, или наконец когда распределение её неправильно, т.е. невыгодно в народно-экономическом отношении, например, когда при небольшом числе собственников появляется масса пролетариев, существующих со дня на день поденным трудом» [26, 142]. Перепонами, які ускладнювали запровадження приватної власності на землю, науковець вважав такі: загальне та громадське землеволодіння; станова власність, майорат; поширення володіння юридичних осіб (церкви, монастирів); збереження значних державних землеволодінь. Земельну власність розглядав як одну з форм капіталу (з цього приводу критикував Д. Рікардо та підтримував Т. Ч. Кері).

М. Бунге розрізняв два способи здобуття селянами прав власності (на садибу, земельний наділ та повинності): дарування або викуп. Учений запропонував план викупної операції за сприяння держави, котра законодавчо регламентує викупні суми та умови викупу. Організаційно викупні операції здійснювалися шляхом кредитування кредитними установами через капіталізацію в банках оброку селян [28]. Викупні операції дослідник розглядав як взаємовигідні для селян і поміщиків, оскільки поміщики отримують кошти для ліквідації власних боргів та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, а селяни, оскільки держава опосередковує ці платежі, захищені від свавілля поміщиків. Після закінчення викупної операції, на думку М. Бунге, необхідно законодавчо вирішити такі завдання: 1) звільнення селян від обов'язкового володіння наділами та надання їм свободи переселення; 2) знищення сервітуту [26, 220].

Зазнали певних змін погляди М. Бунге на селянську громаду (обшину), на її функції у процесі змін відносин власності та соціальну роль у пореформений період та на обшинне землеволодіння.

До кінця 1850-х рр. М. Бунге позиціонував селянську громаду як пережиток, що заважає розвитку приватного землеволодіння та підприємництва в аграрній сфері. Поступово, у більш пізніх працях, дослідник трактує селянську громаду як соціальний інститут, що сприяє виконанню функцій соціального захисту, фіску, стабілізації соціальних настроїв і захищеності селян у процесі переходу до нових форм землеустрою та землекористування. Також Бунге підтримував ідею надання селянській громаді права самоврядування. У праці 1869 р. [26, 143–144] М. Бунге проаналізовано підходи слов'янофілів, соціалістів і представників ліберальної школи (до якої він також належав) щодо сільськогосподарської ефективності громадівського землеволодіння. Підходи слов'янофілів і соціалістів не мали нічого спільного – «первые видели в поземельной общине древнее русское, чисто народное уставление; вторые – осуществление владения, противуполагаемого ими собственности» – тобто фінансово-економічну продуктивність не вивчали й не аналізували. Противники цієї форми доводили, що: а) ефективність діяльності сільської громади залежить від організації управління; б) громада не впливає на диференціацію доходів її членів і не зменшує гноблення; в) зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва в умовах громадівського землеволодіння є неможливим. М. Бунге зазначав, що з ліквідацією кріпацтва вперше законодавчо регламентувався питання громадівського землеволодіння. «Оно (авт. законодательство) не высказалось... ни в пользу поддержания, ни в пользу упразднения общинного владения» [26, 144]. У пореформений період, поступово, законодавчо виважено (не всупереч економічному розвитку суспільства) селянська громада поступиться спадковому володінню на окремі ділянки.

Основним результатом ліквідації кріпацтва М. Бунге вважав формування різних форм приватного землеволодіння, що сприятиме зростанню продуктивності аграрного сектору та розвитку ринку вільнонайманої робочої сили. Він зазначав, що ліквідація кріпацтва неминуче вплине на фінансово-кредитну інфраструктуру держави, станову та галузеву структуру населення, систему оподаткування, кредитування та паспортне законодавство [29].

Таким чином, вирішення аграрного питання в Російській імперії М. Бунге розглядав як комплексну, багатofакторну, довгострокову аграрну програму, котра пов'язана з іншими фінансово-економічними завданнями внутрішньої політики держави та потребувала створення відповідної законодавчої бази.

Фінансово-правові аспекти аграрних перетворень. Для розробки правових засад ліквідації кріпацтва створювалися Редакційні комісії (1859–1860). На одну з них покладалася розробка загальних положень скасування кріпацтва, на другу – підготовка місцевих положень згідно з регіональними особливостями [30, 21]. До роботи в Редакційних комісіях було залучено і М. Бунге як фахівця з проблематики та ректора Київського університету Св. Володимира. У Редакційних комісіях М. Бунге

входив до ліберальної більшості та обстоював інтереси ліберальної програми, котра знайшла науково-теоретичне обґрунтування в його дослідженнях [31; 32].

Селянська реформа 1861 р. суттєво вплинула на різноманітні перетворення, зокрема й зміни в законодавчій базі бюджетної, банківської, податкової політик. Розвиток фінансово-економічних відносин щодо аграрної сфери було відображено у нормах права шляхом прийняття нових законодавчих актів, тобто курс фінансово-економічної регламентації аграрного питання визначав динаміку прийняття нових законів. У системі джерел права провідну роль у цій фінансово-правовій регламентації відігравав Звід законів Російської імперії. Однак проте діяльність кредитних установ регламентувалася Зводом установ і статутів кредитних, питання грошового обігу регламентувалися Зводом установ і статутів монетних тощо. Це ускладнювало їхнє застосування. На реформування аграрних відносин та фінансово-економічних відносин в усіх сферах, їхню законодавчу регламентацію також суттєво впливав суб'єктивний фактор – переконання того чи іншого міністра фінансів Російської імперії. У той період міністр фінансів мав широкі повноваження, оскільки «міністр фінансів був одночасно міністром промисловості й народного господарства, тому ніс відповідальність за всі негаразди...» [33, 52].

У пореформений період у країні актуалізувалися такі основні соціально-економічні проблеми: 1) більшість селян були недостатньо наділені землею (83,6% селян не отримали розрахованої кількості землі, необхідної для ведення прибуткового господарювання [34, 21]); 2) різні категорії селян перебували в неоднакових економічних умовах; 3) невдоволення частини поміщиків результатами реформи; 4) викупні ціни за землю в більшості губерній перевищували ринкові; 5) викупні операції здійснювалися з розрахунку 5,5% річних, а ринкова ставка відсотка була – 5 %; 6) не було своєчасно розроблені норми спадкового права; 7) зростання несплат за податками і викупними платежами. Досить детально вищезазвані проблеми та вплив селянської реформи 1861 року на розвиток аграрної сфери Російської імперії, на економічний стан різних категорій селян, на продуктивність земельних наділів тощо було висвітлено у творах економістів ще імперського періоду (С. Зака, О. Мануйлова, П. Мігуліна, Л. Ходського, Г. Шершеневича, Ю. Янсона та ін.) і систематизовано у працях сучасних дослідників – О. Дубяньського [34], Л. Захарової [22] та інші. Соціально-економічні проблеми та погіршення ситуації в сільському господарстві (неврожаї 1867, 1871–1873 рр. і пов'язаний з ними голод, низькі врожаї 1882 і 1885 рр., світова аграрна криза), важкі економічні наслідки Російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) посилювали актуальність вирішення аграрного питання.

Державницькі важелі впливу на аграрний сектор. Подальше реформування аграрних відносин М. Бунге здійснив, посівши посаду міністра фінансів Російської імперії. Не будемо відображати політичну боротьбу, в результаті якої М. Бунге отримав цю посаду,

а наведемо цитату одного з перших дослідників результатів його управлінської діяльності – В. Судейкіна: «При виборі М. Бунге позначилась необхідність спеціальних знань державних наук задля управління державними справами в Росії» [33, 9]. На той час сільське господарство Російської імперії було екстенсивним, значна чисельність селян займалася польовим землеробством, що потребувало великих земельних ділянок і залежало від природно-кліматичних умов. А в багатьох країнах Західної Європи, де селяни в результаті ліквідації кріпосництва практично не отримали землі (Австрія, Данія, Пруссія та ін.) сформувалося дрібнотоварне фермерське господарювання, сконцентроване на сільськогосподарських промислах. Аграрні реформи М. Бунге розпочав з ініціювання рішення про переведення колишніх поміщицьких і державних селян на обов'язковий викуп (1881 р.). Проаналізувавши недосплати за викупними платежами селян, котрі вже перебували на викупі, М. Бунге поставив питання про зниження викупних платежів (1881 р.). У результаті було прийнято рішення про їхнє зниження на 1 руб. з кожного земельного наділу. Продуманим фінансово-правовим заходом стало перетворення застарілої податкової системи шляхом перекладання податкового тягаря з селян на більш заможні верстви населення. 1882 р. М. Бунге представив проєкт поступового (протягом 8 років) скасування подушної податі, котра існувала з часів Петра I. Дефіцит бюджету частково перекривався непрямими податками й збільшенням оброку з державних селян. Скасування подушного відбувалося протягом 1883–1886 рр. У 1887 р. його припинили стягувати по всій імперії (окрім Сибіру). Також було відмінено соляний податок.

Всі ці податкові зміни знайшли відповідне відображення в податковому та бюджетному законодавстві. Для підвищення продуктивності селянських наділів були розроблені проєкти різноманітних заходів. По-перше, це скасування кругової поруки (її було обмежено у 1899 р., а відмінено 1903 р.) та перегляд паспортного статуту (нове положення було запроваджено з 1895 р.), котрі стримували переселення селян. По-друге, селяни не мали можливості використовувати довгострокові кредити для придбання у власність земельних ділянок. Для вирішення проблеми кредитування було підготовлено проєкт державного іпотечного банку для надання допомоги селянам у викупі. Селянський банк почав функціонувати з 1883 р. За особистим наказом Олександра III було створено Дворянський земельний банк (1885 р.) для підтримки помісного дворянства.

Всі ці заходи суттєво вплинули на стимулювання розвитку ринкових відносин в аграрній сфері та були взаємопов'язані з реформуванням податково-бюджетної, грошово-кредитної, соціальної сфер. Водночас політика міністра фінансів М. Бунге викликала значне незадоволення консервативних кіл, в першу чергу через дефіцитність державного бюджету (ставлення консервативного табору до фінансово-економічної політики М. Бунге було різко негативним за усіма напрямками окрім селянського питання, по якому консерваторів не задовольняла організація переселення та перегляд паспортного статуту), і 1886 р. Бунге змушено подав у відставку.

Йому, на жаль, не вдалося реалізувати базову ідею своєї довгострокової аграрної програми, що основою сільського господарства є приватне землеволодіння, а не середньовічна громада. Проте, за роки перебування М. Бунге на посаді міністра фінансів Російської імперії було ліквідовано архаїчну подушну подать і закладено основи багатьох прогресивних змін щодо аграрної сфери.

Висновки. Таким чином, ґрунтовний теоретичний фундамент класичної політичної економії та німецької історичної школи, критичний аналіз фінансово-правової політики країн Заходу, а також дослідження реалій функціонування аграрної сфери Російської імперії сприяли формуванню у М. Бунге власної програми аграрних перетворень. Його наукові погляди еволюціонували від класичного положення природного порядку до пропозиції активного втручання держави в аграрний сектор із метою його модернізації. У концепції М. Бунге аграрне питання охоплювало широке коло проблем і було пов'язане з різноманітними напрямками внутрішньої політики держави й відповідною законодавчою базою. Вчений запропонував план викупної операції за сприяння держави за законодавчої регламентації викупних сум і умов викупу. У системі джерел права провідну роль у фінансово-правовій регламентації аграрної сфери того періоду відігравав Звід законів Російської імперії, проте практика реформування аграрних відносин відхилялася від законодавчих норм, зважаючи на вплив суб'єктивних чинників на законодавчу базу. За часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії М. Бунге вдалося внести значні позитивні зрушення в життєдіяльність селян. Однак базову ідею своєї теоретичної концепції, що основою сільського господарства є ефективно функціонуюче приватне землеволодіння, М. Бунге реалізувати в тогочасній Російській імперії не вдалося.

Список використаної літератури та джерел:

1. Красовський Я.Й. Реформа 1861 року та її оцінка в працях істориків кінця XX – початку XXI ст. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* 2006. Вип. 10. С. 332–338.
2. Історія економічних учень : у 2 ч. Київ : Знання, 2005. Ч. 2. 567 с.
3. Гайдай Т.В. Поєднання наукових традицій в умовах становлення вітчизняної економічної теорії у другій половині XIX ст.: феномен М.Х. Бунге. *Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Економіка.* 2006. Вип. 84. С. 12–16.
4. Горкіна Л.П. Наука і управління: феномен М.Х. Бунге / М. Бунге: Сучасний дискурс. Київ, 2005. С. 70–81.
5. Гражевська Н.І. М.Х. Бунге про роль та функції держави в трансформаційній економіці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка».* 2006. № 84. С. 21–24.
6. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки другої половини XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка».* 2006. № 84. С. 34–37.
7. Злупко С.М. Економічна думка України (від давнини до сучасності). Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. 495 с.
8. Кудлак В.Я. Основні аспекти ринкових реформ видатного вітчизняного вченого-економіста та державного діяча М.Х. Бунге (кінець XIX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2007. Вип.

39–40. С. 70–81.

9. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М.Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії (кінець XIX ст.). *Галицький економічний вісник.* 2009. № 1. С. 100–108.
10. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.). Київ : ІАЕ УААН, 2004. 434 с.
11. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України.* 2013. № 3 (616). С. 77–85.
12. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу. *Історія народного господарства та економічної думки України.* 2005. Вип. 37–38.
13. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.
14. Чинчик А.А. Питання оподаткування в теорії та практичній діяльності М. Бунге. *Jakość w Zarządzaniu organizacja.* Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2015. С. 177–180.
15. Мойсієнко В.М. Ліберальні ідеї в теоретичній спадщині і реформаторській діяльності М.Х. Бунге. *Український селянин.* 2005. Вип. 9. С. 32–36.
16. Фицик Л.А. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* 2016. Вип. 6 (3). С. 113–117.
17. Берестовий А.І., Корновенко С.В. Податкові реформи М. Бунге: історико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2015. Вип. 35. Ч. II. Т. 1. С. 20–23.
18. Захарченко П.П. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.). Київ : Атіка, 2008. 295 с.
19. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. Київ : Атіка, 2001. 176 с.
20. Берестовий А.І., Василенко М.П. Трансформація функцій податкових органів Російської імперії в другій половині XIX ст. *Український селянин.* 2017. № 18. С. 86–88.
21. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судба реформатора. Москва : РОССПЭН, 1998. 398 с.
22. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. Москва : МГУ, 1984. 252 с.
23. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття. Кропивницький : Видавництво «Код», 2018. 434 с.
24. Бунге Н.Х. Гармония хозяйственных отношений. Первая политико-экономическая система Керри. Санкт-Петербург, 1860. 72 с.
25. Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль как экономист. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1968. Т. 140. № 10. С. 1–100.
26. Бунге Н.Х. Полицейское право. Курс чит. в ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. Киев : Унив. тип., 1869. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство. 334 с.
27. Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права. *Отечественные записки.* 1858. Т. 119. № 8. Отд. 4. С. 55–69.
28. Бунге Н.Х. Кредит и крепостное право. *Русский вестник.* 1859. № 2, 4.
29. Погребинский А.П. Записка Н.Х. Бунге Александру III о состоянии бюджета России. *Исторический архив.* 1960. № 2.
30. Захарченко П., Прус В. Місце Редакційних комісій у підготовці проекту селянської реформи 19 лютого 1861 р. *Соціологія права.* 2011. № 2. С. 20–25.
31. Бунге Н.Х. О подушной подати / Хроника деятельности

Комиссий по крестьянскому делу. Санк-Петербург., 1889. Т. 1. С. 820–822.

32. Семенов Н.П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II / Хроника деятельности Комиссий по крестьянскому делу. Санк-Петербург, 1889. Т. 1.
33. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов (очерк экономической и финансовой политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского. Санк-Петербург : Тип. Правительствующего сената, 1895. 106 с.
34. Дубянский А.Н. Русские экономисты конца XIX – начала XX в. О влиянии крестьянской реформы 1861 г. на развитие сельского хозяйства России. *Вестник СПбГУ*. Сер. 5. 2011. Вып. 2. С. 18–27.

References:

1. Krasovskiy, Ya.I. (2006). Reforma 1861 roku ta yii otsinka v pratsiakh istoriykiv kintsia XX – pochatku XXI st. [The reform of 1861 and its assessment in the works of historians of the late XX – early XXI century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho. Seriya: Istoriiia – The scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University. Series: History*, Issue 10, P. 332–338 [in Ukrainian].
2. Istoriiia ekonomichnykh uchen (2005). U 2 ch. Ch.2 / Za red. V.D. Bazylevycha [History of economic studies: in 2 parts. Part 2 / ed. V.D. Basylevych]. Kyiv, Znannia, 567 p. [in Ukrainian].
3. Haidai, T.V. (2006). Poiednannia naukovykh tradytsii v umovakh stanovlennia vitchyznianoї ekonomichnoi teorii u druhii polovyni XIX st.: fenomen M.Kh. Bunhe [A combination of scientific traditions in the conditions of formation of domestic economic theory in the second half of the XIX century: the phenomenon of M.Kh. Bunge]. *Visnyk Kyivskoho Natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Ser. Ekonomika – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 12–16 [in Ukrainian].
4. Horkina, L.P. (2005). Nauka i upravlinnia: fenomen M.Kh. Bunhe // M. Bunhe: Suchasnyi dyskurs / za red. V.D. Bazylevycha [Science and management: the phenomenon of M.Kh. Bunge // M. Bunge: Contemporary Discourse / ed. V.D. Basylevych]. Kyiv, P. 70–81 [in Ukrainian].
5. Hrazhevska, N.I. (2006). M.Kh. Bunhe pro rol ta funktsii derzhavy v transformatsiini ekonomitsi [M.Kh. Bunge on the role and functions of the state in a transformational economy]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ekonomika» – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 21–24 [in Ukrainian].
6. Vernyhora, L. and Mistse, M. (2006). Bunhe v rozvytku vitchyznianoї ekonomichnoi dumky druhoi polovyni XIX stolittia [M. Bunge's place in the development of domestic economic thought in the second half of the XIX century]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Ekonomika» – The Bulletin of T. Shevchenko Kyiv National University. Series: Economy*, Issue 84, P. 34–37 [in Ukrainian].
7. Zlupko, S.M. (2000). Ekonomichna dumka Ukrainy (vid davnyyny do suchasnosti): Navch. posib. [Economic Thought of Ukraine (from ancient times to the present): Textbook]. Lviv, Ivan Franko Lviv National University, 495 p. [in Ukrainian].
8. Kudlak, V.Ia. (2007). Osnovni aspekty rynkovykh reform vydatnoho vitchyznianoho vchenoho-ekonomista ta derzhavnogo diiacha M.Kh. Bunhe (kinets XIX st.) [The main aspects of the market reforms of the outstanding domestic scientist-economist and statesman M.Kh. Bunge (late XIX century)]. *Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of national economy and economic thought of Ukraine*, Issues 39–40, P. 70–81 [in Ukrainian].
9. Kudlak, V. and Kudlak, H. (2009). Rynkovi reformy M.Kh. Bunhe na posadi Ministra finansiv Rosiiskoi imperii (kinets XIX st.) [The market reforms of M.Kh. Bunge as the Minister of Finance of the Russian Empire (late nineteenth century)]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician economic journal*, Issue 1, P. 100–108 [in Ukrainian].
10. Leonenko, P.M. (2004). Metodolohichni aspekty istorii ukrainskoi ekonomichnoi dumky (XIX–XX st.): Monohrafiia [The methodological aspects of the history of Ukrainian economic thought (XIX – XX centuries): Monograph]. Kyiv, 434 p. [in Ukrainian].
11. Nebrat, V.V. (2013). Istoryko-finansovi doslidzhennia v ukrainskii ekonomichnii dumtsi XIX – pochatku XX st. [Historical and financial research in the Ukrainian economic thought of the XIX – early XX centuries]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, Issue 3 (616), P. 77–85 [in Ukrainian].
12. Nebrat, V.V. (2005). Vklad M.Kh. Bunhe u rozvytok teorii hroshei, kredytu ta kredytno-hroshevoho obihu [The contribution of M.Kh. Bunge in the development of the theory of money, credit and monetary circulation]. *Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy – History of national economy and economic thought of Ukraine*, Issues 37–38 [in Ukrainian].
13. Orlyk, V.M. (2007). Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: Monohrafiia [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period: Monograph]. Kirovohrad, Imeks-LTD, 631 p. [in Ukrainian].
14. Chynchyk, A.A. (2015). Pytannia opodatkovannia v teorii ta praktichnii diialnosti M. Bunhe [The taxation issues in the theory and practice of M. Bunge]. *Jakość w Zarządzaniu organizacja: Monografia*. Lublin, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, P. 177–180 [in Ukrainian].
15. Moisiienko, V.M. (2005). Liberalni idei v teoretychnii spadshchyni i reformatorskii diialnosti M.Kh. Bunhe [The liberal ideas in the theoretical heritage and reform activities of M.Kh. Bunge]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian villager*, Issue 9, P. 32–36 [in Ukrainian].
16. Fytskyk, L.A. (2016). Osnovni napriamy ekonomichnykh reform M. Bunhe u 80–90-tykh rokakh XIX st. [The main course of economic reforms of M. Bunge in the 80-90s of the XIX century]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International Economic Relations and the World Economy*, Issue 6 (3), P. 113–117 [in Ukrainian].
17. Berestovyi, A.I. and Kornovenko, S.V. (2015). Podatkovi reformy M. Bunhe: istoryko-pravovyi aspekt [The tax reforms of M. Bunge: historical and legal aspect]. *Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: law*, Issue 35, part II, volume 1, P. 20–23 [in Ukrainian].
18. Zakharchenko, P.P. (2008). Rozvytok prava vlasnosti na zemliu v Ukraini (seredyna XIX – persha chvert XX st.): monohrafiia [The development of land ownership in Ukraine (middle of XIX – first quarter of XX century): Monograph]. Kyiv, Atika, 295 p. [in Ukrainian].
19. Zhvaliuk, V.R. (2001). Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti: monohrafiia; za nauk. red. prof. O.N. Yarmysha [Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries: Organizational and legal framework: monograph; edited by prof. O.N. Yarmysh] Kyiv, Atika, 176 p. [in Ukrainian].
20. Berestovyi, A.I. and Vasylenko, M.P. (2017). Transformatsiia funktsii podatkovykh orhaniv Rosiiskoi imperii v druhii polovyni XIX st. [Transformation of the functions of the tax authorities of the Russian Empire in the second half of the XIX century]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian villager*, Issue 18, P. 86–88 [in Ukrainian].
21. Stepanov, V.L. (1998). N.H. Bunge: sud'ba reformatora:

- Monografija [N.Kh.Bunge: the fate of the reformer: Monograph]. Moskwa, 1998, 398 p. [in Russian].
22. Zaharova, L.G. (1984). Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861 [Autocracy and the abolition of serfdom in Russia. 1856–1861]. Moskwa, MSU, 252 p. [in Russian].
23. Pasichnyk, N.O. (2018). Finansova i finansovo-pravova nauka i osvita v Naddniprianskii Ukraini v XIX – na pochatku XX stolittia: Monohrafiia [Financial and financial-legal science and education in Dnieper Ukraine in the XIX – early XX century: Monograph]. Kropyvnytskyi, Publishing house «Kod», 434 p. [in Ukrainian].
24. Bunge, N.H. (1860). Garmonija hozjajstvennyh otnoshenij. Pervaja politiko-jekonomicheskaja sistema Kerri [The Harmony of economic relations. The first political and economic system of Carey]. St. Petersburg, 72 p. [in Russian].
25. Bunge, N.H. (1968). Dzhon Stjuart Mill' kak jekonomist [John Stuart Mill as an Economist]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija – Ministry of Education Magazine*, volume 140, Issue 10, P. 1–100 [in Russian].
26. Bunge, N.H. (1869). Policejskoe pravo. Kurs chit. v un-te Sv. Vladimira prof. N. Bunge. T. 1. Vvedenie i Gosudarstvennoe blagoustrojstvo [Police law. The course taught at the University of St. Vladimir by prof. N. Bunge. T. 1. An Introduction and Public Improvement]. Kyiv, University Printing House, 334 p. [in Russian].
27. Bunge, N.H. (1858). Ob izmenenii juridicheskikh otnoshenij v Rossii vsledstvie predstavjashhego preobrazovanija krepostnogo prava [On the change of legal relations in Russia as a result of the upcoming transformation of serfdom] *Otechestvennye zapiski – Domestic notes*, volume 119, Issue 8, P. 55–69 [in Russian].
28. Bunge, N.H. (1859). Kredit i krepostnoe pravo [Credit and serfdom]. *Russkij vestnik – Russian Bulletin*, Issues 2, 4 [in Russian].
29. Pogrebinskij A.P. (1960). Zapiska N.H. Bunge Aleksandru III o sostojanii bjudzheta Rossii / publikacija [A Note of N.Kh. Bunge to Alexander III on the state of the budget of Russia]. *Istoricheskij arhiv – Historical archive*, Issue 2 [in Russian].
30. Zakharchenko, P. and Prus, V. (2011). Mistse Redaktsiinykh komisii u pidhotovtsi proektu selianskoi reformy 19 liutoho 1861 r. [The place of editorial committees in drafting the rural reform of February 19, 1861]. *Sotsiologhiia prava – Sociology of Law*, Issue 2, P. 20–25 [in Ukrainian].
31. Bunge, N.H. (1889). O podushnoj podati / Hronika dejatel'nosti Komissij po krest'janskomu delu [About the poll tax / The chronicle of the activity of the committees on peasant matter]. St. Petersburg, volume 1, P. 820–822 [in Russian].
32. Semenov, N.P. (1889). Osvobozhdenie krest'jan v carstvovanie imperatora Aleksandra II / Hronika dejatel'nosti Komissij po krest'janskomu delu [The liberation of the peasants during the reign of Emperor Alexander II / The chronicle of the activity of the committees on peasant matter]. St. Petersburg, volume 1 [in Russian].
33. Sudejkin, V.T. (1895). Zamechatel'naja epoha v istorii russkikh finansov (ocherk jekonomicheskoi i finansovoi politiki N.H. Bunge i I.A. Vyshnegradskogo) [A remarkable era in the history of the Russian finance (an essay on economic and financial policy of N.Kh.Bunge and I.A. Vyshnegradky)]. St. Petersburg, Typography of the Senate, 106 p. [in Russian].
34. Dubjanskij, A.N. (2011). Russkie jekonomisty konca XIX – nachala XX v. O vlijanii krest'janskoj reformy 1861 g. na razvitie sel'skogo hozjajstva Rossii [The Russian economists of the late nineteenth and early twentieth centuries. On the influence of the rural reform of 1861 on the development of agriculture in Russia]. *Vestnik SPbGU. Ser. 5 – Bulletin of St. Petersburg State University. Series 5*, Issue 2, P. 18–27 [in Russian].

N. Pasichnyk, R. Rizhniak

THE AGRARIAN QUESTION IN THE THEORY AND PRACTICE OF MANAGEMENT ACTIVITIES OF M. BUNGE: FINANCIAL AND LEGAL ASPECTS

Introduction. *The thorough theoretical works and managerial measures of solving the agrarian question in the Russian Empire in the second half of the XIX century that were developed and implemented by M. Bunge (1823-1895), are relevant at the present stage in reforming land ownership in Ukraine.*

Purpose. *The aim of the study is to analyse the development of the main theoretical views of M. Bunge on agrarian relations and his attempts at practical implementation of scientific developments in state activity.*

Results. *It was researched that in M. Bunge's concept the agrarian question covered a wide range of problems: land tenure, land use and land ownership; organization of repurchase transactions through credit; adaptation of the rural economy to the new market conditions of the management; modification of the feudal tax system. The article analyses how M. Bunge while being the Minister of Finance of the Russian Empire interpreted these problems and what ways of solving them he suggested and implemented. It is shown that the financial and economic regulation of the agrarian question determined the dynamics of the adoption of new laws.*

Originality. *The development of M. Bunge's scientific views on the agrarian question and the practical realization of these views in practice of managerial financial and economic activity are generalized and systematized for the first time. It is proved that M. Bunge's approach to the agrarian question was complex, reflected the interrelation of the rural question with various tasks of the internal socio-economic policy of the empire and covered the problems of the agrarian sphere as a whole. The deviation of the practice of reforming agrarian relations from the legal norms and the influence of subjective factors on the legal framework are shown.*

Conclusion. *A thorough theoretical foundation and critical analysis of the financial and legal policies of Western countries contributed to the formation of M. Bunge's own program of agrarian transformation. His scientific views evolved from the classical political economy regulations to more active state intervention in solving the problems of agrarian sphere. In M. Bunge's conception, the agrarian question covered a wide range of problems and was connected with various directions of the internal policy of the state and the corresponding legislative base.*

Keywords: *rural reform, land ownership, land use, repurchase transactions, taxes.*

УДК 94(477)::[323.282:612.391:339.19–027.542]”1932/1933”(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-42-47

В. Л. Танасюк

викладач Тульчинського коледжу мистецтв Вінницької області, аспірантка кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2838-5972>

ГОЛОДОМОР І «ТОРГЗІН»: ДЖЕРЕЛА ДОХОДУ ТОРГІВЕЛЬНОЇ МЕРЕЖІ 1932–1933 РР.

У статті проаналізовано діяльність «Торгзину» в УСРР під час Голодомору 1932–1933 рр. та встановлено джерела його доходів. З'ясовано масштаби та вартість вилучених у населення цінностей в обмін на продукти харчування та товари першої необхідності. Доведено, що у голодні 1932–1933 рр. пункти торгівлі «Торгзину» стали для населення чи не єдиним шансом на виживання, а для держави – отримання додаткових валютних резервів для здійснення індустріалізації країни.

Ключові слова: «Торгзін», Голодомор, населення, побутове золото, цінності, валюта, торгівельна мережа.

Постановка проблеми. У 1930-х рр. СРСР став вагомим, постійним і активним гравцем світового ринку дорогоцінних металів та антикваріату. Внутрішній ринок країни був чітко орієнтований на вирішення головного завдання: вилучити ці предмети у населення з найменшими затратами та акумулювати їх в уповноважених організаціях для подальшого експорту за конвертовану валюту. Якщо у 1920-ті рр. радянські правоохоронні органи широко практикували безпосередню конфіскацію ювелірних виробів у представників колишніх «експлуаторських класів», «нетрудових елементів», храмів та монастирів, то на початку 1930-х рр. до справи взявся гуманніший «Торгзін».

Всесоюзне об'єднання по торгівлі з іноземцями («Торгзін») діяло в СРСР у 1930–1936 рр. Основними джерелами доходу системи «Торгзін» стали прийом від населення золота, срібла, цінностей, антикваріату, приватні валютні перекази з-за кордону, організація торгівлі з іноземцями. Усе це було додатковим позабюджетним прибутком для радянської держави і стало можливим завдяки Голодомору, створеному її ж органами влади. Саме в умовах масового Голодомору держава відкрила для себе можливість віджати у населення останнє, що було десь приховане до кращих часів або «на чорний день». У важкі для народу часи першої половини 1930-х рр. торгівельні пункти «Торгзину» залишалися практично єдиними закладами відкритої торгівлі, де кожен, незалежно від походження, міг купити необхідні товари. «У «Торгзінах» золоті хрести чи сережки обмінювали на кілька кілограмів борошна чи жиру. Вчитель одержав 50 грамів цукру, брусок мила і 200 грамів рису за срібний долар» [1, 70]. У такий спосіб шанси на життя отримали і громадяни, яких радянська держава зарахувала до «соціально й класово ворожих елементів» та позбавила матеріальної підтримки, а

також українські селяни – безпосередні виробники хліба, яких держава позбавила можливості користуватися заробленим важкою працею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення стану наукової розробки означеної теми дозволяє констатувати факт браку історіографічної дискусії та переконує у відсутності комплексного дослідження проблеми організації, розвитку мережі та діяльності Всеукраїнської контори «Торгзину», особливо під час Голодомору 1932–1933 рр. За всі десятиліття існування радянської влади тематика «Торгзину» не вивчалася. Радянська історіографія уникала згадок про нього. Існування «Торгзину» в Україні було тісно пов'язано з Голодомором 1932–1933 рр. Враховуючи специфіку проблематики, в радянській історіографії замовлення на подібні дослідження не були сформовані. Значна частина архівів радянських організацій, зокрема фонди Всесоюзного об'єднання «Торгзін» та Всеукраїнської контори «Торгзін», були недоступними для радянських дослідників.

У 1986 р. вийшла друком книга британського дипломата, історика та публіциста Р. Конквеста «Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор». Вона стала першим англomовним науковим виданням іноземного вченого про Голодомор в Україні та інших регіонах СРСР, де згадано і про діяльність закладів «Торгзину». На думку британського історика, «Торгзін» став одним із способів «видобування цінностей з селянської родини», що демонстрував чергові зусилля влади, спрямовані на пошук ресурсів, які можна було використати на світовому ринку [1].

У науковій розробці теми ситуація змінилася з розпадом СРСР. Уперше в науковому світі про «Торгзін» заговорили після публікації результатів наукових досліджень О. Осокіної [2–5]. Першим у вивченні діяльності «Торгзину» в Україні став доктор історичних наук, співробітник Інституту історії НАН України, провідний дослідник Голодомору 1932–1933 рр. В. Марочко [6–9]. Упродовж останніх десятиліть тема набула актуальності, коло науковців, зацікавлених проблемою, постійно розширюється. Серед російських істориків відзначимо дослідження І. Павлової [10], В. Толмацького [11], а серед українських – О. Мельничук [12; 13], В. Даниленка [14], О. Попова [15], М. Гороха [16; 17]. Однак практично недослідженою продовжує залишатися отримання доходів системою «Торгзін» в УСРР у роки Голодомору.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості діяльності та джерела доходів «Торгзину» в УСРР у 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Перепусткою до магазинів системи «Торгзін» для радянських громадян ставали наявність валютних цінностей – золота, срібла, платини, діамантів та іноземної валюти. Тільки не всі верстви суспільства рівною мірою могли скористатися «дарованими» державою можливостями. Якщо зараховані до категорії «колишніх» особи мали дорогоцінні метали та сімейні цінності, які обмінювали на необхідні під час Голодомору

продукти, то українські селяни з роду-віку таких речей не мали і були залишеними радянською державою один-на-один перед загрозою страшної голодної смерті. З одного боку, це мало вигляд помсти за непокору, з іншого – намагання забрати останнє. Тому, як справедливо зазначає В. Марочко, валютні плани, враховуючи світові ціни того часу, можна відчувати на «вагу золота», а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від Голодомору українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Уся система «Торгзину» нагадувала жадливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців [7, 95].

Через мережу «Торгзину» держава купувала у населення цінності дешевше світових цін на них, а продавала продукти і товари своїм співвітчизникам у разі дорожче того, що брала з іноземців за кордоном [2, 12]. За короткий термін свого існування «Торгзін» викачав у населення цінностей на суму біля 300 млн. золотих крб, що за офіційним курсом того часу становило 150 млн. доларів США. 44% у цій виручці складало побутове золото і монети, здані радянськими громадянами [2, 46].

Недорід кінця 1920-х – початку 1930-х рр., політика державних хлібозаготівель, колективізація та розкуркулення змусили населення голодних регіонів СРСР/УСРР нести до «Торгзину» не лише валюту і золото, а й срібло, інші коштовності та прикраси, антикварні речі тощо. Автором ідеї продажу товарів в обмін на побутове золото був директор Московського універмагу №1 Єфрем Курлянд, який у березні 1931 р. звернувся з цією пропозицією до Наркомату зовнішньої торгівлі. У липні 1931 р. керівництво Одеської обласної контори «Торгзін» також звернулося до правління Всесоюзного об'єднання з проханням надати дозвіл на скуповування, окрім побутового золота, ще й срібла, платини та коштовного каміння [18, 30]. 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР організувати в магазинах «Торгзину» скупку побутового золота в обмін на товари. Спеціальна комісія у складі А. Розенгольца (Наркома зовнішньої торгівлі), Г. Гринька (Наркома фінансів), О. Серебровського (Союззолото), М. Калмановича, Т. Дерibasа (ОДПУ) мала визначити райони діяльності «Торгзину» зі скупки золотих виробів та спосіб розрахунку. У результаті 10 грудня 1931 р. була прийнята постанова №1123 за підписом заступника голови Ради Народних Комісарів СРСР В. Куйбишева «Про надання Всесоюзному об'єднанню «Торгзін» права здійснення операцій з купівлі дорогоцінних металів (золота)» [19, 31].

Торгзінівською мережею золото приймалося у вигляді побутових виробів, брукхту, монет старої царської чеканки, ювелірних і художніх виробів, золотих злитків, шліхту (піску), самородків тощо. Вартість дорогоцінних металів визначалася, враховуючи відсотковий склад чистого металу і його ціни, що виражалася в червінцях за паритетом.

«Торгзін» за цією постановою отримав право особам, які йому здавали золото, відпускати на відповідну суму товари зі своїх магазинів нарівні з тими особами, які ці товари купували за іноземну валюту. Тому уже в січні 1932 р. постановою Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР заборонялося здійснення торгівлі в мережі системи «Торгзін» на радянську валюту [20, 66]. Скасовувалися усякі ліміти. За порушення приписів постанови винні притягувалися до кримінальної відповідальності. Усі дозволи, надані раніше експортним організаціям (Експортліс, Експортнафта, Експортхліб тощо) на торгівлю за радянську валюту, тепер скасовувалися.

Отримані Всесоюзним об'єднанням «Торгзін» дорогоцінні метали здавалися до Державного банку СРСР. Ці операції здійснювалися за його валютним планом і звільнялися, як і його обіг по інвалютних операціях, від усяких державних, місцевих та інших податків і зборів. Мосторг і Держбанк, у свою чергу, були зобов'язані на вимогу Всесоюзного об'єднання «Торгзін» надати наявних у них спеціалістів-оцінщиків золота.

У Наркоматі зовнішньої торгівлі СРСР та в правлінні Всесоюзного об'єднання досить обережно підходили до питання операцій зі сріблом, хоча керівництво Одеської обласної контори уже з весни 1932 р. переконувало у доцільності розширення операцій з дорогоцінними металами: «... Хоча ціни на зовнішньому ринку на срібло постійно зазнають змін, однак тут воно купується за ціною, яку ми захочемо встановити. В оплату за нього ми даємо наші товари за нашими цінами, що перевищують ціни на зовнішніх ринках» [18, 30]. Таким чином, описана процедура обміну і реалізована керівництвом дещо пізніше, давала чималий економічний ефект за будь-якої кон'юнктури ринку.

У листопаді 1932 р. «Торгзину» все ж таки було дозволено приймати срібло. Здачі до приймальних пунктів «Торгзину» не підлягали лише церковне начиння та викрадені речі. Вважалося, що, оскільки церква націоналізована державою, її майно також належить державі. Якщо такі предмети здавалися приватною особою, вони підлягали конфіскації, а особа притягувалася до відповідальності [21, 244]. Описи викрадених речей передавалися оцінювачам або приймальникам, які зобов'язані були вилучати ці речі, а тих, хто намагався їх продати об'єднанню – затримувати [22, 132].

Щоб розуміти масштаби та ціну вилучених у населення цінностей, необхідно знати ціну одного грама дорогоцінних металів, за якою здійснювалася закупка приймальними пунктами «Торгзину», а також ціни світового ринку. У першій половині 1932 р. прийом золота та срібла здійснювався хаотично, але колосальні пропозиції дорогоцінних металів від населення та рівень світових цін на них зумовили торгзінівську цінову політику. У грудні 1932 р. за грам срібла (брукхту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване «банківське срібло», тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. В одному карбованці старого зразка містилося 18 грам срібла, а його лігатурна вага мала 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8–9 грам срібла. На

Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп. Відтак 1 карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей, давав «Торгзін» серйозний прибуток. Ця організація платила за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. У Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб, а за 1 кг золота – 1300 крб. [7, 95]. Надприбутки, які приносила система «Торгзін», стають очевидними.

З часом «Торгзін» став приймати у населення антикваріат та твори мистецтва. У результаті уже за перший квартал 1932 р. державі вдалося отримати більше 75 млн. крб. Лише третину від цієї суми склали прибутки від поргової торгівлі й перекази з-за кордону, решта – операції з золотом [2, 50]. Голодомор, що вирував в країні, сприяв тому, що «Торгзін» купив у населення СРСР монет старої чеканки майже на 45 млн крб., чим перевищив вільну купівлю Держбанку першої половини 1920-х рр. «Торгзін» перевищив показники Держбанку і в скупці побутового золота. У той час, як Держбанк за період 1921–1928 рр. купив у населення лише 11 тонн «вагового золота», «Торгзін» за чотири роки роботи (1932–1935 рр.) скупив майже у шість разів більше – біля 64 тонн [2, 48].

Правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгзін» торгово-фінансовий план для Всеукраїнської контори на 1932 р. був визначений у сумі 11 905 тис. крб. Після лютневих змін структури деяких відділень та зростання надходжень цей план було збільшено до 13 205 тис. крб. Намагаючись вислужитися перед московським керівництвом та розраховуючи на подальше розширення мережі, в середині 1932 р. ВУКом було скореговано торгово-фінансовий план і визначена сума у 16 760 тис крб., а постановою Української економічної наради ця цифра взагалі була доведена до 18, 5 млн крб. Хоча фактично було мобілізовано 10,9 млн крб., що склало 59,3% від планового завдання [23, 153].

Найбільшим джерелом надходжень системи «Торгзін» в УСРР став прийом від населення золота та дорогоцінних монет старого карбування, які люди в голодну зиму 1932 р. масово несли до закупівельних пунктів в обмін на хліб. Наприклад, в Харкові та Одесі частка надходження валюти від реалізації побутового золота у цей час склала 44–47%. Ці показники були вищими від загальносоюзних, засвідчували масштаби трагедії українського населення та цинізм держави у її торгах з власним народом на життя і смерть. Українські обласні контори «Торгзін» за дев'ять місяців 1932 р. заготовили золота на 3,5 млн. крб. (чекану – на 1,2 млн та лому – на 2,3 млн крб.). УСРР забезпечила більше, ніж п'яту частину всієї закупівлі золота по Союзу РСР цього періоду [13, 227].

З лютого 1932 р. Всеукраїнська контора «Торгзін» була переведена на самостійне кредитування. Для цього був виділений оборотний капітал, який майже повністю пішов на покриття заборгованості правлінням Всесоюзного об'єднання за взаємозаліками. Пізніше цей оборотний капітал мав зміни і у червні-липні він стабілізувався на цифрі 625 тис. крб. при

заборгованості банку в 674 тис. крб. За нормальних умов це становище полегшувалося б тим, що під час роботи в усіх українських обласних конторах осідали б значні накопичення прибутків від реалізації товарів. Однак цим конторам доводилося працювати в ненормальних умовах. Постійне надсилання в Україну товарів за заявками, які до того ж не користувалися попитом, призвели до того, що на складах та базах накопичилася значна кількість неходових товарів ще з попереднього 1931 р. Недовиконання плану реалізації товарів, незначна питома вага в оборотах товарів промислової групи створили ситуацію заморожування значних засобів у цих товарах [24, 10]. Украй уповільнений товарообмін у торгзінівській системі України пояснювався застоєм промислових товарів, які не користувалися попитом через низьку якість, високі ціни та не сезонність постачання.

За уточненими планами об'єднання, валютні надходження від скупки цінностей та золота у 1932 р. мали принести 20,9 млн крб., тобто 14,9 млн крб. за побутове золото і 6 млн крб. за золоті монети). Однак підсумки року здивували результатом. Всесоюзне об'єднання отримало 26,8 млн. крб. – 19 млн. крб. за побутове золото і 7,8 млн. крб. за золоті монети, що склало майже 21 тону чистого золота. Частка Всеукраїнської контори «Торгзін» у цих показниках склала 13%. Лише за січень–вересень 1932 р. в Україні було придбано золота на суму 3,5 млн. крб. Операції зі сріблом, розпочаті у грудні 1932 р., до кінця року дали можливість скупити 18,5 тонн на суму 254 тис. крб. [7, 96].

Такі темпи заготівлі «Торгзіном» цінних металів навіть не наvertsали державних мужів на думку про заходи з подолання продовольчої кризи та надання допомоги населенню. Вибрана стратегія ставала безпрограшною. Штучне створення продовольчого дефіциту, який держава компенсувала торгзінівським достатком, давав їй можливість викачування з голодних громадян усі валютні цінності. Зростання масштабів Голодомору було пропорційним зростанню прибутків «Торгзін».

Виконання українською мережею «Торгзін» валютного плану було на контролі політбюро ЦК КП(б)У. Вже 10 грудня 1932 р. Всеукраїнській конторі «Торгзін» ЦК КП(б)У було доведено план на наступний 1933 р. у сумі 35 млн крб. [25, 1]. Вона була практично втричі більшою за розміри фактичного надходження валюти у 1932 р. Для виконання накреслених цифр плану передбачалося розширення торгівельної мережі, збільшення динаміки валютних надходжень, розширення номенклатури цінностей, кон'юнктури попиту і купівельної спроможності населення, забезпечення товарами, що користувалися найбільшим попитом, підвищення якості обслуговування тощо. У липні 1933 р. за вказівкою П. Постишева було заборонено використовувати співробітників «Торгзін» для участі у хлібозаготівлях, оскільки «мобілізація валюти» вважалася важливішим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а потім змушували їх викуповувати ними ж вирощений хліб в обмін на золото [7, 95].

На 1933 р. було заплановано надходження побутового золота на 125% більше попереднього року. Це зростання могло бути зумовлене обов'язковою наявністю достатньої кількості продовольчих товарів, задоволення потреби в якому стимулювало притік цінностей. Крім того, тенденції до збільшення притоку побутового золота, особливо чеканки, стало можливим завдяки розширенню торгівельної мережі та наближенню її до сільського населення. Саме в його середовищі сподівалися отримати цей вид цінностей.

У голодні 1932–1933 рр. контори «Торгзіну» стали одним із ключових джерел отримання продуктів харчування для голодного населення. У 1932 р. люди принесли до «Торгзіну» майже 21 тону чистого золота, що складало більше половини його промислового видобутку на цей рік. Задоволене таким результатом, на 1933 р. кремлівське керівництво подало «Торгзіну» валютний план. Ставилося завдання скупили золота на 48 млн крб. Загальний же план залучення «Торгзіном» цінностей на цей рік склав 122 млн крб. [2, 96].

Наступний 1933 р. мав стати справжнім «зоряним часом» системи. Всесоюзне об'єднання планувало закупити побутового золота на 26 млн крб., золотих монет – на 22 млн крб., а срібла – на 40 млн крб. Усе це разом складало 72% від загального валютного плану. Заготівлі золота у 1933 р. вирізнялися від попереднього року своїми обсягами і темпами. Із запланованих на голодне лихоліття 122 млн крб. цінностей, з них для Всеукраїнська контора «Торгзіну» було встановлено суму в розмірі 35 млн крб, для Московської контори – 29 млн крб. За джерелами надходження валютний план розподілили таким чином: побутове золото складало 26 млн крб, золотомонети – 22 млн крб., срібло – 40 млн крб., грошові перекази – 14 млн крб., а решту – портові операції тощо. За перший квартал 1933 р. планували «стягнути» 32,2 млн інвалютних крб., тому «розвертали» план по облконторах таким чином, що для Північного Кавказу була визначена сума у 300 тис., для Москви – у 7 млн, для Харкова – 2,4 млн, для Києва – 2,5 млн, для Вінниці – 1 млн, для Дніпропетровська – 1,1 млн, для Маріуполя – 250 тис., для Всеволодавської контори «Торгзіну» – 50 тис. крб. [7, 96].

Пік розквіту системи «Торгзін» припав на голодний 1933 р. У цей період спостерігалася низка суттєвих досягнень у питанні розгортання діяльності, розширилася географія розміщення пунктів торгівлі, досягла вона і віддалених від центральних адміністративних одиниць населених пунктів. Це відобразилося на загальному обсязі залучення «Торгзіном» валютних цінностей.

У 1933 р. кількість крамниць Всесоюзного об'єднання «Торгзін» досягла 1,5 тис. У цей рік Голодомору населення здало до «Торгзіну» майже 45 тонн чистого золота і більше 1 420 тонн чистого срібла. У період 1933–1934 рр. цінності, «заготовлені» «Торгзіном» покрили майже третину затрат на промисловий імпорт. За об'ємами валютної виручки в 1933 р. «Торгзін» зайняв перше місце в країні, обігнавши експорт зерна, лісу і нафти [2, 108].

Надходження валютних цінностей до «Торгзіну» склало за 1933 р. 106,5 млн крб., а, враховуючи різницю

у вартості золота і срібла, 116,6 млн крб. проти 49,3 млн крб. у 1932 р. Річний план «Торгзін» в сумі 120 млн крб. був виконаний на 97%. Такі результати роботи «Торгзін» були забезпечені розширенням торгівельної мережі по Союзу РСР з 402 торгівельних пунктів станом на 1 січня 1933 р. до 1477 – на 1 січня 1934 р. [26].

Усього за 1933 р. люди віднесли до «Торгзін» 1730 т срібла, отримавши за нього 23,4 млн крб. З урахуванням вмісту золота в лігатурі срібла і різниці між закупочною і світовою ціною, за якою держава продавала срібло за кордоном, дійсна вартість срібла, зданого населенням у 1933 р., становила 27,7 млн крб., а «навар» держави – 4,3 млн крб. у валюті [2, 126]. Такий підхід свідчив, що керівництво держави не було зацікавлене в стабілізації продовольчої політики, оскільки ситуацію Голодомору можна було використувати для викачування з населення цінностей. Цілком справедливий висновок В. Марочка про те, що хлібозаготівлі та золотозаготівлі здійснювалися принципом управлінської рознарядки, з небувалим цинізмом та зухвальством конкретних їх виконавців. Вони фактично були ланками одного ланцюга більшовицької політики щодо населення [7, 101].

За результатами року реально вдалося «мобілізувати» золота на потреби індустріалізації на 58 млн. крб. (38,7 млн. побутове золото, 19,3 золоті монети), а це мінімум 45 тонн, та срібла на 23,4 млн. або 1730 тонн. Всеукраїнська контора «Торгзін» скупила золота на 10,7 млн. крб. (5,6 млн. побутове золото, 5,1 млн. золоті монети), а срібла – на 4,3 млн. Найбільше цінностей з коштовних металів здали до «Торгзін» мешканці Харківської, Київської та Одеської областей. На відповідні облконтори припадало 66,3% всіх надходжень побутового золота, 64,3% золотих монет старого карбування та 73,8% срібла [27, 50].

Окреме питання – походження цінностей, які населення несло на скупку до «Торгзін». Не завжди це були сімейні реліквії. Часто це були речі, здобуті незаконним, а то й кримінальним шляхом. Цю проблему ілюструють, наприклад, доповідні записки співробітників правоохоронних органів про масові випадки обкрадання храмів [28, 297–298]. У багатьох селищах колишньої Житомирської губернії пани та інші заможніші дореволюційні мешканці були римокатоликами. На місцевому католицькому цвинтарі їх часто ховали із золотими перстнями та іншими цінностями. У голодні 1932–1933 рр. селяни потайки відкривали могили і за коштовності, добуті там, купували в «Торгзіні» їжу. Завдячуючи таким діям смертність там була меншою, ніж в інших областях [1, 140].

У 1932 р. люди купили в «Торгзіні» товарів на суму більше 50 млн. крб., а в 1933 р. – 106,5 млн. крб. У ці голодні роки продукти становили 80% усіх проданих тоді «Торгзіном» товарів. Лідером продаж було борошно, переважно дешеве житне і пшеничне низьких сортів, яке склало 40% від загальної маси проданих у 1933 р. «Торгзіном» продуктів харчування.

Висновки. Торгзінівська система, що існувала в першій половині 1930-х рр., у часи важкого лихоліття

Голодомору врятувала тисячі людських життів. Однак вона виривала з лещат голодної смерті лише тих, хто мав золото та інші дорогоцінні речі. Більше 80% проданих «Торгзіном» товарів складали продукти харчування, серед яких близько 60% припадало на хліб. За вітриною добрих намірів «Торгзіну» крилися цинічні, чітко окреслені меркантильні інтереси радянської держави.

Список використаної літератури та джерел:

1. Конквест Р. *Жнива скорботи*. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Либідь, 1993. 280 с.
2. Осокіна Е. Золото для індустріалізації: «Торгсин». Москва: РОССПЭН, 2009. 592 с.
3. Осокіна Е. Алхімія советської індустріалізації. *Время Торгсина*. Москва: Издательство «Новое литературное обозрение», 2019. 344 с.
4. Осокіна Е. За зеркальної дзеркою Торгсина. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 86–104.
5. Осокіна Е. Доллари для індустріалізації: валютні операції в 1930-е роки. *Родина*. 2004. № 3. С. 76–81.
6. Марочко В. Діяльність торгсінівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2008. Вип. 18. С. 163–174.
7. Марочко В. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 90–103.
8. Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 194–209.
9. Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 58–65.
10. Павлова І. Торгсини в Західно-Сибірському краї. *Економіка і організація*. 2003. № 3. С. 162–169.
11. Толмацький В. *Время Торгсина. Антикварное обозрение*. 2005. № 3. С. 66–69.
12. Мельничук О. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2010. Вип. 19. Ч. 2. С. 99–105.
13. Мельничук О. Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР. *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 224–231.
14. Даниленко В. Розкращання продуктів та промтоварів господарствами та системою Торгсину. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ*. Київ : Фенікс, 2008. С. 66–73.
15. Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия «История». 2007. №1. С. 66–72.
16. Горох М. Від борошна до трактора: реалізація товарів в крамницях Чернігівської обласної контори «Торгсин» (1933–1935 рр.). *Український історичний збірник*. 2010. Вип. 13. С. 232–244.
17. Горох Н. Кадровый состав «Торгсина» (на примере Черниговской областной конторы). *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*. 2014. Вып. 4 (85).
18. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 3.
19. Державний архів Вінницької області. Ф. 485. Оп. 2. Спр. 2.
20. ДАОО. Ф. 1241. Оп. 1. Спр. 7.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 51.
22. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 5.
23. Центральний державний архів громадських

об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238.

24. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 168.
25. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 14.
26. Аналитическая записка сектора внешней торговли Госплана СССР о работе «Торгсина» в 1933 г. 20 февраля 1934 г. URL: <http://istmat.info/node/50842>.
27. ЦДАВО України. Ф. 4051. Оп. 1. Спр. 84.
28. Протокол заседания Совета цен у заместителя наркома внешней торговли М. Логановского «Проект бюро цен Всесоюзного объединения «Торгсин» об изменении цен на муку, крупы и обувь». 15 августа 1933 г. *Голод в СССР 1929–1934*. Москва : МФД, 2011. Том 3. Лето 1933–1934 гг. С. 297–298.

References:

1. *Конквест, Р.т (1993). Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i Holodomor [The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine]*. Kyiv: Lybid, (in Ukr.).
2. Osokyna, E. (2009). *Zoloto dlia yndustryalizatsyy: «Torhsyn»* [The gold for industrialization: “Torgsin”]. Moskva: ROSSPEN, (in Russ.).
3. Osokyna, E. (2019). *Alkhymyia sovetskoï yndustryalizatsyy. Vremia Torhsyna* [The alchemy of Soviet industrialization. Torgsin times]. Moskva: Yzdatelstvo «Novoe lyteraturnoe obozrenye», 2019. 344 s. (in Russ.).
4. Osokyna, E. (1995). *Za zerkalnoi dveriu Torhsyna* [Behind Torgsin's mirror door]. *Otechestvennaia ystoriia*, 2 (in Rus.).
5. Osokyna, E. (2004). *Dollary dlia yndustryalizatsyy: valiutnye operatsyy v 1930-e hody* [Dollars for industrialization: foreign exchange transactions in the 1930s]. *Rodina*, 3 (in Russ.).
6. Marochko, V. (2008). *Diiialnist torhsynivskoi systemy mista Kyieva*. [The activities of the Torgsin system in Kyiv]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Vypusk .18*, (in Ukr.).
7. Marochko, V.I. (2003). «Torhsyn»: zolota tsina zhyttia ukraïnskikh selian u roky holodu (1932–1933). [Torgsin: the golden price of Ukrainian peasants' lives during the famine years (1932–1933)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 3, (in Ukr.).
8. Marochko V. (2008). *Obmin pobutovoho zolota na khlib v Ukraini periodu Holodomoru 1932–1933 rokov* [Exchanging the national gold for bread in Ukraine during the 1932–1933 famine]. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4, (in Ukr.).
9. Marochko, V. (2008). *Torhsyny Kyieva: khlib za zoloto* [Kyiv's Torgsins: bread for gold]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini: misto Kyiv / vidp. red. V.I. Marochko*. Kyiv: Feniks, (in Ukr.).
10. Pavlova, I. (2003). *Torhsyny v Zapadno-Sybyrskom krae* [Torgsins in the West Siberian region]. *Economics and Organization*, 3, (in Russ.).
11. Tolmatskyi, V. (2005). *Vremia Torhsyna* [Torgsin times]. *Antykvarnoe obozrenie*, 3 (in Russ.).
12. Melnychuk, O. (2010). *Nomenklatura systemy «Torhsynu» v USRR (na materialakh Kyivskoi oblasti)* [The nomenclature of the Torgsin system in the UkrSSR (based on the materials of Kyiv region)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 19, (in Ukr.).
13. Melnychuk, O. (2010). *Osnovni dzherela dokhodu systemy «Torhsyn» v USRR* [The main sources of Torgsin's income in the UkrSSR]. *Ukrainskyi istorychnyi zbiryk*, 13(1) (in Ukr.).
14. Danylenko, V.M. (2008). *Rozkradannia produktiv ta promtovariv hosporhanamy ta systemoiu Torhsynu* [The pilferage of products and goods by economic bodies and the Torgsin system]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini: misto Kyiv / vidp. red. V.I. Marochko*. Kyiv: Feniks, (in Ukr.).
15. Popov, A. (2007). *Deiatelnost v Krymu Vsesoiuznogo ob'edyneniya po torhove s ynostrantsamy v SSSR (1931–1936 hh.)*. [Activities of the All-Union Association “Torgsin” in Crimea (1931–1936)]. *Uchenye zapysky Tavrycheskoho natsyonalnogo unyversyteta im. V.Y. Vernadskoho. Seryia «Ystoriia*, 1, (in Russ.).
16. Horokh, M. (2010). *Vid boroshna do traktora: realizatsiia tovariv v kramnytsiakh Chernihivskoi oblasnoi*

- kontory «Torhsyn» (1933–1935 rr.). [From flour to tractor: sales of goods in Torgsin shops in Chernihiv (1933–1935)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 13, (in Ukr.).
17. Horokh, N. (2014). Kadrovyy sostav «Torhsyna» (na prymerе Chernyovskoi oblasti kontory). [The staff of Torgsin (on the example of a Chernihiv regional office)]. *Yzvestiya Homelskoho hosudarstvennogo unyversyteta imeny F. Skoryny*, 4 (85), (in Russ.).
18. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO) [State Archive of Odesa Region (hereinafter – SAOR)]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 3. (in Russ.).
19. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia Region]. Fond 485. Opys 2. Sprava 2. (in Russ.).
20. DAOO [SAOR]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 7. (in Russ.).
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). [Central state archives of supreme bodies of power and government of Ukraine (hereinafter – CSASBPGU)]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 51. (in Russ.).
22. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 5. (in Russ.).
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fond 1. Opys 6. Sprava 238. (in Russ.).
24. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 168. (in Russ.).
25. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 14. (in Russ.).
26. *Analytycheskaia zapyska sektora vneshnei torhovli Hosplana SSSR o rabote «Torhsyna» v 1933 h. 20 fevralia 1934 h.* [Analytical note on the foreign trade sector of the USSR Gosplan on the activities of Torgsin in 1933. February 20, 1934.]. *Mode of access: <http://istmat.info/node/50842>*. (in Russ.).
27. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 84. (in Russ.).
28. Protokol zasedaniya Soveta czen u zamestitelya narkoma vneshnej trgovli M. Loganovskogo «Proekt byuro czen Vsesoyuznogo ob'edineniya «Torgsin» ob izmenenii czen na muku, krupu i obuv» (2011). [Minutes of the meeting of the Council of Prices at the Deputy People's Commissariat for Foreign Trade M. Loganovsky "The Project of the Bureau of Prices of the All-Union Association "Torgsin" on the Change in the Prices for Flour, Groats and Shoes"]. 15 avgusta 1933 g. Golod v SSSR 1929–1934. Tom 3. Leto 1933–1934 gg. Moskva: MFD, (in Russ.).

V. Tanasiuk

FAMINE AND TORGSIN: INCOME SOURCES OF THE TRADE NETWORK BETWEEN 1932 AND 1933

Introduction. *The All-Union Association "Torgsin" operated in the USSR between 1930 and 1936. Its main sources of income included gold, silver, valuables, antiques received from the population, private currency transfers from abroad and trade with foreigners. All this constituted additional extra-budgetary revenues for the Soviet state and became possible due to the famine caused by the Soviet authorities. The Soviet state managed to deprive the population of valuables and currency for the needs of industrialization exactly under the conditions of the 1932-1933 famine.*

Purpose. *The research aims to specify the little-studied peculiarities of activities and income sources of Torgsin in the UkrSSR between 1932 and 1933.*

Results. *The availability of currency values, such as gold, silver, platinum, diamonds and foreign currency, served as a pass to Torgsin shops. Bad harvests in the late 1920s – the early 1930s, as well as the grain procurement policy, collectivization and dispossession*

of the kulaks, caused the mass famine and forced the population to exchange the remaining family values for bread in Torgsin.

There is every reason to believe that the procurement growth rate of national gold and other precious metals by Torgsin did not at all induce the Soviet authorities to overcome the food crisis and provide assistance to the starving population. The chosen strategy became a win-win situation. The artificial creation of a food deficit, which was compensated by the Soviet state with Torgsin's abundance, enabled the Soviet authorities to "pump out" all currency values from the starving population. The famine rates were proportionate to Torgsin's income growth.

Conclusion. *The Torgsin system, which existed in the early 1930s, saved thousands of human lives during times of severe famine. However, it only helped those who had gold and other precious things. Food products constituted more than 80% of the goods sold by Torgsin, about 60% of which was bread. Good intentions of Torgsin were actually cynical and mercantile interests of the Soviet state. Further research should study the documents of regional archive facilities, which store information about the activities of Torgsin's local trading points during the specified period of time.*

Key words: *Torgsin, famine, population, household gold, values, currency, trade network.*

УДК 94(477.46)"18/19":271.2:373.3

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-47-53

В. С. Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

Н. Л. Тацієнко

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ПОШИРЕННІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті здійснено спробу увиразнити роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової народної освіти в XIX – на початку XX ст. Авторами розглянуто ряд проблем, з якими зіткнулися священно- і церковнослужителі: відсутність фінансового забезпечення (приміщеннями, підручниками тощо); протидія місцевих землевласників; поєднання освітньої діяльності з безпосередніми обов'язками духовенства; але найголовніше – байдужість і недовіра самого селянства, обов'язки якого було важко поєднувати з потребами школи. У статті простежено еволюційність сприйняття селянами потреби в освіті, а також показано позитивні, хоча й повільні зміни в поширенні елементарної освіти в другій половині XIX ст., адже зростає не лише кількість новостворених шкіл, а й чисельність учнів у них.

Ключові слова: *освіта, грамотність, православне парафіяльне духовенство, селянство, Уманський повіт, парафіяльні школи, початкова народна освіта.*

Постановка проблеми. У час реформування освіти в Україні як важливої складової підготовки професійних фахівців та виховання підростаючого покоління, особливої актуальності набуває вивчення розвитку початкової ланки. У XIX – на початку XX ст. обов'язок поширення елементарної народної освіти покладався на православне парафіяльне духовенство, завдяки чому служителі церкви не лише сприяли підвищенню грамотності серед основної верстви населення, але й впливали на формування релігійної свідомості віруючих. У наукових дослідженнях, присвячених культурно-освітній діяльності Православної церкви, неодноразово наголошувалося на давності традицій виконання духовенством учительських функцій. На дисертаційному рівні освітню діяльність православного духовенства досліджено Г. Степаненко [1]. Широю джерельною базою, комплексністю у висвітленні церковнопарафіяльного шкільництва позначено монографію В. Перерви [2], що містить ґрунтовний аналіз розвитку церковнопарафіяльної освіти, в якій розкрито діяльність освітянських управлінських структур. Автор спробував визначити місце священика в школі, проаналізував проблеми педагогічної освіти, розглянув питання винагороди за роботу учителів та відзнаки за сумлінну працю тощо. Регіональний зріз проблеми церковнопарафіяльної освіти в 60-80-х роках XIX ст. досліджено Т. Кузнець [3]. Матеріальна забезпеченість початкових народних шкіл була предметом дослідження О. Драч [4]. Створенню і впровадженню шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. присвячено дослідження І. Петренко [5].

Метою статті є з'ясування ролі православного парафіяльного духовенства у поширенні початкової освіти в XIX – на початку XX ст. та ставлення найчисельнішої верстви населення Уманського повіту до її впровадження.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. самодержавний уряд, намагаючись вирішити проблему неписьменності основної маси населення Російської імперії, створив Міністерство народної освіти, завданням якого було відкривати урядові школи з однаковою організацією, програмами та вимогами. Перекладення обов'язку поширення початкової освіти на Православну церкву зумовлювалося уже існуючим досвідом освітньої діяльності священно- і церковнослужителів. Окрім того власне духовенство було на той час найосвіченішою верствою населення. Таким чином, уряд намагався використати новостворену початкову школу та її вчителів задля «правильного» виховання народу в душі покірливості та русифікації. Духовенству було доручено опікуватись елементарними здебільшого сільськими школами, які мали існувати за рахунок парафій і лише за умов, якщо священик зумів переконати селян у необхідності отримання освіти.

Протягом першої половини XIX ст. уряд неодноразово намагався втілити запланований освітній проект у життя (укази 1805, 1807, 1828, 1836, 1837, 1840 рр.). «Статут духовних консисторій» 1841 р. також зобов'язував парафіяльне духовенство навчати

селянських дітей грамоті. Однак, на практиці майже нічого не виходило. Однією із найбільш дієвих спроб втілення ідеї початкової народної освіти були укази Св. Синоду 1836 р. і 1837 р., за якими при кожній церкві Київської єпархії мали створюватися школи для селянських дітей під безпосереднім наглядом священиків і причетників. Програма, за якою навчалися у таких школах, базувалася на правилах 1828 р., в яких зазначалося, що навчати читати церковним та цивільним друком, а бажаючих і письму, вивчати на пам'ять молитву Господню, символ віри, десять заповідей, вірш «Богородице Діво», окрім того, учням на елементарному рівні, на прикладі переказів та оповідей, мали роз'яснювати їх суть та значення. Самі ж школи вимагалося відкривати у будинках священо- і церковнослужителів. Навчання повинно було тривати увесь рік, адже навіть у канікулярний період, недільні та святкові дні діти мали приходити до школи для повторення вивченого. Контролюючі функції покладалися на благочинних, які зобов'язувалися проводити іспити в присутності поміщиків та раз на півроку доповідати єпархіальному керівництву [6, 112-113].

Духовенство зіткнулося з рядом невирішених проблем, однією з яких була відсутність фінансування та матеріального забезпечення, адже не вирішувалися питання з приміщеннями, відсутністю книг тощо. Кошти для придбання літератури планувалося виділяти з церковних гаманцевих сум, однак вони були незначними – від 1 до 5 руб. сріблом і мали своє безпосереднє призначення на церковні потреби. Зважаючи на це, вимагалося, щоб селяни купували підручники для своїх дітей самостійно. Як відповідь на таку вимогу благочинні у звітах зазначали «книг нет и нет средств покупать их. Крестьянин не станет тратить деньги, пока не увидит пользы практической от этой затраты» [6, 117]. Та й самі священнослужителі були мало підготовлені до своїх нових освітніх функцій, які потрібно було поєднувати з безпосередніми обов'язками, до того ж школами доводилося опікуватись задарма. Подекуди, через зайнятість священиків, у школах могли викладати й інші члени кліру. Виникало питання як розмістити школу в будинку священика без обмеження його сім'ї. Лише в деяких селах для навчання було окреме приміщення «и это была жалкая избушка с покосившимися стенами, без всяких других служб, так что единственная в ней комната служила вместе и кухней, и кладовой, и амбаром, и сараем». У такій кімнаті могли знавчатися лише 3-5 учнів, які до того ж постійно відривалися від навчання через зайнятість вчителя [6, 117].

Серйозною перешкодою в організації парафіяльних шкіл були місцеві землевласники. Деякі поміщики зневажливо ставилися до ідеї селянської освіти. Зокрема, в Уманському повіті благочинний священик Т. Зубачевський повідомляв, що в селах Глибочок, Майданецьке та Довгеньке школи не відкриті з причини відсутності підтримки з боку економії та управителів маєтками. Благочинний священик Г. Дзбановський причинами нестворення школи в с. Заячківці називав відсутність приміщення та протидію місцевого поміщика Гуляницького, який

не лише не сприяв справі, а й заявляв: «Что это есть выдумка священников бурная, что его крестьянские мальчики распределены на работу, а не на учение». В с. Розсішки не створено школи через відсутність приміщення, а у с. Посухівка не було сприяння місцевої економії [7, 393].

Однак найголовнішою перешкодою в поширенні грамотності серед основної верстви населення було нерозуміння і небажання самих селян отримувати освіту. Більшість населення вважала, що «грамота мужику хлеба не даст» [8, 250], сприймаючи освіту «как новую для себя повинность, и притом повинность тяжелую, потому что школа отнимала у них нужных помощников в различных хозяйственных работах» [9, 53]. Обов'язки селянства важко було поєднати з вимогами школи. Селянські діти завжди мали свої обов'язки в господарстві, виконували дрібну хатню роботу, доглядали менших сестер та братів, а досягнувши 10-річного віку залучалися до роботи в поміщицьких господарствах. Батьки, відправляючи дітей до школи, не могли гарантувати їх відвідування, адже нерідко з початком навчального року школа була наповнена учнями, а вже через тиждень прикажчик фактично припиняв її діяльність, відправляючи дітей на постійні роботи в поміщицьких господарствах [6, 114-115]. Домашні роботи, відсутність сезонного взуття та одягу, далека відстань до школи, погодні умови тощо ставали причиною невідвідування учнями шкільних занять, тривалих перерв у їх навчанні.

Такі школи, як правило, існували на папері, в кращому випадку учні зрідка могли збиратися, щоб «промовлять молитвы и вообще принимались за занятие тогда, когда священник или дячок улучали свободное от хозяйственных забот и работ время» [9, 54]. Це були школи грамотності у найвужчому їх значенні. Діти вивчали буквар, часослов і псалтир тільки для того, щоб навчитися читати, брали участь в церковних обрядах лише для того, щоб вивчити церковний устав. Вільно читати хоча б інші церковні книги школяр міг лише після довгого і зосередженого старання на кліросі. Після закінчення школи швидше за все він дуже швидко забував грамоту і починав шкодувати за часом, який, на його думку, витратив даремно [9, 54]. Духовне керівництво сприймало нові школи без особливої ініціативи та завзяття. З часом дані про такі школи вимагалися все рідше, заклики до поширення початкової народної освіти ставали формальними. Зважаючи на ці обставини, у 1847 р. Уманське духовне правління доповідало, що діти, не маючи книг, постійно відриваючись на вимоги батьків та поміщиків, залишили навчання і всі школи в повіті, яких нараховувалося 34, зачинені [6, 121].

Завдяки самовідданій митрополичій діяльності ситуацію вдалося суттєво покращити лише у другій половині XIX ст. Розпорядженням митрополита Ісидора (Нікольського) від 31 серпня 1859 р. вимагалося за відсутності громадських приміщень відкривати школи у будинках священників [8, 248-249]. 1 травня 1858 р. в містечку Торговиця Уманського повіту місцевим священником відкрито школу для селянських дітей, де навчалося уже 30 учнів [10, 278]. Того ж року відкрито церковнопарафіальну школу в с. Тальянки, у 1859 р. школи з'явилися в м. Умань,

селах Старі Бабани та Погоріла [3, 121]. Про позитивні, хоча й дуже повільні зміни свідчать такі дані: якщо у 1859 р. в Уманському повіті фактично діяла одна школа на 10 церков, то в 1860 р. їх кількість зросла з 9 до 68 (із 150 до 885 шкіл в Київській губернії). Про зростання інтересу до освіти селянських дітей свідчить і помітне збільшення чисельності учнів в губернії: з 3598 до 16530 осіб (в Уманському повіті з 270 до 1061 учня). Станом на 1861 р. в Уманському повіті налічувалося 104 школи, де навчалося 1805 учнів, серед яких 1501 хлопчик та 304 дівчинки.

Ініціатива митрополита Ісидора співпала з інтересами світської влади. Це значною мірою і спричинило посилену активність щодо створення шкіл на Правобережжі у другій половині XIX ст. У 1860 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков звернувся до уряду з пропозицією відновити школи при церквах та залучити парафіяльних священників до навчання дітей [11, 6]. Генерал-губернатора підштовхувала необхідність боротьби з польськими впливами на селянство, а також церковнопарафіальні школи розглядалися як елемент інтеграційної політики в регіоні. Тоді ж на замовлення були створені три «зразковопоказові» школи у м. Біла Церква місцевим священником П. Лебединцевим. Вони мали показати можливості, а головне – бажання священнослужителів виконувати запропоновану владою освітню функцію. Передбачалося, що надалі вони слугуватимуть прикладом для обов'язкового наслідування [12, 320-321]. І. Васильчиков у зверненні до епархіальної адміністрації наголошував на максимальній доступності навчання та вимагав обмежитися місцевими джерелами фінансування [11, арк.10].

Відповідно до «Програми навчання у церковнопарафіяльних школах Київської єпархії» учні засвоювали такі предмети: 1) читання церковнослов'янською та російською; 2) Закон Божий; 3) арифметику; 4) російську історію; 5) російську мову та 6) церковний спів [13, 384].

До вирішення проблеми селянської освіти активно долучився й митрополит Київський Арсеній (Москвін). У 1861-1862 рр. він особисто відвідав 500 парафіяльних шкіл. Станом на 1 січня 1861 р. у Київській губернії було відкрито 1036 шкіл, у яких навчалося 16269 хлопчиків і 4654 дівчинки [10, 280]. На 1 вересня 1861 р. саме Київська губернія з 1206 школами та 23588 учнями (19015 хлопчиків і 4573 дівчинки) посідала першість в імперії за цими показниками. На 1 березня 1862 р. при церквах єпархії нараховувалося вже 1361 школа, де початкові знання здобували 31320 учнів (24498 хлопчиків та 6822 дівчинки). З цієї кількості церковнопарафіяльних шкіл 1011 (74,3%) розташовувалися у будинках священно- і церковнослужителів, 254 – в селянських хатах, 45 – у садибах поміщиків, 25 – в церковних приміщеннях, 14 – у будівлях, облаштованих палатою державного майна, 9 – у приміщеннях відомства військових поселень та 6 – у подарованих [14, 70].

Наповнюваність шкіл була різною, адже її визначали чисельність парафіян, їх статки, дидактичні здібності учителя, взаємовідносини селян з поміщиком та священником тощо. Наприклад, у с. Вільхівець Уманського повіту 1 листопада 1858 р.

священником Миколаївської церкви В. Олтаржевським було відкрито школу, де чисельність бажаючих навчатися була настільки великою, що священник змушений був багатьом учням відмовити у бажанні отримувати освіту через невелику площу приміщення і навіть жителі сусідніх сіл приходили з проханнями про зарахування їх дітей [9, 57-58]. У с. Оксанина Уманського повіту (священик О. Крижанівський) у 1862 р. у церковнопарафіяльній школі навчалося 146 учнів, у с. Романівка (священик Г. Бавульський) – 61 учень, у с. Підвисокому (священик О. Сливницький) – 58 учнів, у с. Нерубайка (священик О. Радецький) – 50 дітей, у с. Мошурові (священик С. Антепович) – 40 учнів. Більше 30 учнів навчалося в селах Перегонівка, Русалівка, Верхнячка, Тальянки, Кузьмина Гребля, Небелівка, Вишнопіль, Синиця, Попівка [3, 121-122]. На 1 липня 1862 р. початкову освіту в Уманському повіті здобували 2412 осіб (2068 хлопчиків та 344 дівчинки) [15, 690]. Ще 24 церковнопарафіяльні школи в повіті було відкрито до 1870 р., що було найбільше з усіх повітів Київської губернії. Для порівняння в Радомишльському повіті було відкрито 21 школу, в Бердичівському – 19, в Канівському – 19, у Васильківському – 17, у Чигиринському – 16, у Київському – 15, у Звенигородському – 13, у Таращанському – 9, у Липовецькому – 7, у Сквирському – 6. Загалом, на 1871 р. в усіх церковнопарафіяльних школах Уманського повіту навчалося 3419 хлопчиків і 1046 дівчаток [3, 122].

У період активного відкриття парафіяльних шкіл духовенство зобов'язувалося не лише навчати селянських дітей, а й загалом дбати про організацію та забезпечення шкіл. Так, священник м. Іванька Уманського повіту Маціович облаштував лави і дошку для школи, передав декілька примірників арифметики та історичних книг. Священником с. Гордашівка Сливницьким пожертвувано 11 руб. 50 коп. сріблом на купівлю книг, стільців і лав. Священик с. Романівка Бавульський пожертвував 7 руб. на купівлю літератури та лав. Священик с. Перегонівки І. Гиричин забезпечував учителя та 60 учнів школи навчальною літературою та книгами Святого Письма [16, 1-4]. Кращих священнослужителів, котрі дбали про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, сприяли навчально-виховному процесу, нагороджували церковними відзнаками. На початок 1860-х рр., коли активно засновувалися церковнопарафіяльні школи, припала найбільша кількість нагород парафіяльному духовенству Київської єпархії. Це був один із методів заохочення священно- і церковнослужителів до освітньої діяльності. Наприклад, у 1862 р. священник с. Лашевої Уманського повіту М. Сікачинський був відзначений подякою від митрополита «за усердие в обучении прихожанских детей» [17, 35].

Зазвичай новостворені школи фінансувалися за рахунок парафіян [18, 69]. Так, у вересні 1863 р. Київська духовна консисторія повідомляла про вакантне учительське місце в Уманському повіті, де сільська громада готова платити вчителю 100 руб. на рік і «хлеба в четвертей десять, дом и отопление» [19, 15]. У с. Кожухівка учителю пропонували 20 руб. на рік та по 1 руб. за кожного учня, у с. Максимівка – по 2 руб. за учня, у с. Криві Коліна – 10 коп. за хлопчика

і 5 коп. за дівчинку, крім того по 1 руб. з батьків за кожного учня на рік, а також по 80 руб. і ще по 1 руб. на рік з учня від батьків у с. Роги та 90 руб. на рік і харчування у с. Сичівка Уманського повіту [19, 38, 53-55].

У 1864 р. Уманський повітовий протоієрей А. Стаховський, подаючи єпархіальному керівництву рапорт про розвиток шкільної церковної освіти, додав 17 присудів, за якими сільські громади зобов'язувалися щорічно виділяти кошти на утримання шкіл. Мешканці сіл Лебединка та Полонисте зобов'язувалися збирати 30 руб. на шкільні потреби, селяни с. Нерубайки мали виділити 74 руб. 28 коп. на рік, окрім того батьки, ще окремо платили за кожного учня по 15 коп. у місяць, а жителі сіл Росоховатки, Острівця, Давидівки жертвували на школу 20 руб. на рік і від батьків сплачували за кожного учня по 1 руб. на рік. У селах Рогова, Левківка, Покотилоче сільські громади платили по 30 руб. на рік і окремо батьки по 1 руб. за школяра. В Копенковатій на школу платили 40 руб. на рік, у Перегонівці і Небелівці – по 60 руб. і від батьків учнів по 1 руб. У с. Сушківка сільська громада постановила на утримання школи збирати 40 руб. 90 коп., а в Степківці – 44 руб. 26 коп. сріблом. Мешканці с. Бабанка на сільському сході вирішили на шкільні потреби віддавати по 2 коп. з десятини землі, натомість селяни с. Гродзево – по 3 коп. з десятини [20, 97-98].

У 1881 р. в Уманському повіті нараховувалося 122 церковнопарафіяльні школи, де навчалося 2911 хлопчиків та 446 дівчаток. Окрім натуральної допомоги, школи отримували грошову – 7500 руб. Крім того, 7 шкіл Уманського повіту користувалися прибутком від 71 дес. землі, пожертвованої поміщиками та громадами, і 1 школа – доходами з капіталу у 1500 руб. Від Міністерства народної освіти отримували допомогу 2 школи: Христинівська – 50 руб. та Помийницька – 50 руб. [8, 195].

Реакція 1880-х рр. остаточно переконала уряд у доцільності використання духовного відомства з метою відповідного виховання народу, побудованого за принципом «самодержав'я, православ'я, народність». Водночас православне духовенство вже мало змогу, завдяки розповсюдженню відповідної фахової освіти, забезпечити свої народні початкові школи кваліфікованими педагогами. Ці обставини зумовили появу у 1884 р. нових «Правил про церковно-парафіяльні школи». Було встановлено, що школи, які існують при парафіях, переходять повністю під опіку й утримання Св. Синоду. Церковнопарафіяльні школи поділялися на однокласні з дворічним терміном навчання і двокласні – з чотирирічним. «Правила...» посилювали вимоги до духовенства щодо його освітнього рівня, педагогічної майстерності, до неухильного впровадження в школі православного вчення, віри та християнської моралі, навчання дітей елементарним корисним знанням. До програми включалися Закон Божий, письмо, читання, арифметика, у двокласних школах – також і короткі відомості з історії церкви та імперії. Дещо поліпшилося матеріальне забезпечення церковних шкіл, адже у 1880-х роках, окрім коштів парафій, допомоги церковних братств, громадських товариств, приватних осіб і закладів, окремих духовних осіб,

зокрема єпархіального та вищого духовного керівництва та благодійних надходжень, такі школи почали отримувати державні асигнування, що складалося по 10 тис. руб. на три роки в кожну губернію [1, 9].

У 1884 р. було засновано Київську єпархіальну училищну раду, яка опікувалася церковно-парафіяльними школами. Вона призначила 58 окружних спостерігачів, які обиралися з авторитетних священників єпархії. Єпархіальна училищна рада уклала спеціальну інструкцію, якою були визначені їх права та обов'язки. Окружні спостерігачі здійснювали пошук учителів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, оглядали шкільні приміщення, займалися матеріальним забезпеченням тощо [21, 57]. Також окружні спостерігачі у своїх звітах відзначали тих священників-законовчителів, які проявляли наполегливість у шкільній справі. У 1898 р. було засновано 12 повітових відділень єпархіального училищної ради, до яких перейшла більшість повноважень окружних спостерігачів. За останніми залишився обов'язок нагляду за школами округу [22, 78].

Проте проблеми з належними приміщеннями для шкіл, низькою платнею вчителям, забезпеченістю літературою залишилися і в середині 80-х XIX ст. Із 1133 шкіл Київської губернії лише у п'яти школах учителі отримували платню понад 200 руб. на рік, у 46 школах – від 100 до 200 руб., в решті 804 школах – не більше 50 руб. Менше половини шкіл мали окремі «зручні» приміщення, 412 мали окремі, але незадовільні приміщення, а 193 не мали окремої будівлі, а розташовувалися у сільських правліннях, будинках священників. Єпархіальна училищна рада намагалася максимально залучати місцеві джерела фінансування. Її розпорядженнями священники та спостерігачі шкіл зобов'язувалися докладати максимальних зусиль для збільшення коштів, які виділяли сільські громади [22, 80].

У 1884 р. в 5-ти благочинницьких округах Уманського повіту функціонувало 128 шкіл, у яких початкову освіту здобували 3317 хлопчиків та 496 дівчаток. Коштів на їх утримання не вистачало: 74 школи отримували від 10 до 50 руб. на рік, 48 шкіл – від 50 до 100 руб. і лише 6 шкіл отримували від 100 до 200 руб. з громадських і церковних коштів. Стан шкільних приміщень у 63-х школах вважався задовільним, у 33-х – бажав бути кращим, а в 32-х були «наполовину зручні» приміщення [23, 256].

Змінювалося і ставлення селян до необхідності навчання дітей у початкових народних школах. Для прикладу, священник с. Нової Греблі С. Богданович повідомляв, що в 15 селах Русалівської волості Уманського повіту селяни дедалі краще усвідомлювали значення освіти. Батьки з більшим бажанням відправляли дітей на навчання, а вчителі цих шкіл отримували не менше 110 руб. річної платні. Ситуація покращувалася і в інших волостях повіту. Так, вчителю с. Підвисокого Г. Макєєву за рішенням громади села була встановлена платня у 100 руб. на рік [24, 24]. Крім того, деякі заняття могли оплачуватися додатково. Наприклад, у 1886 р. консисторія дозволила вчителю

с. Псярівки з церковних грошей окремо платити за уроки співу для дітей [25, 2].

Піклування православного духовенства Уманщини про розвиток початкової освіти давало свої наслідки. У 1898-1899 н. р. в повіті нараховувалося 165 шкіл (3 двокласних, 139 однокласних, 23 школи грамоти). Приходило й розуміння важливості освіти серед селянства, про що свідчить щорічне збільшення кількості учнів. У 1896-1897 н. р. у повіті початкову освіту в парафіяльних школах отримували 7800 осіб, у 1897-1898 н. р. – 8350 осіб, у 1898-1899 н. р. – 9211 осіб. Особливо помітним було збільшення чисельності дівчаток: 1896-1897 н. р. – 865 осіб, 1897-1898 н. р. – 1090 осіб, 1898-1899 н. р. – 1322 особи. Утримувалися ці школи, як і раніше, за рахунок місцевих джерел [26, 919].

З часом селянство дедалі більше усвідомлювало потребу в отриманні освіти. Свідченням цього було відкриття двокласних церковнопарафіяльних шкіл та діяльність додаткових класів із окремих предметів та ремісничих курсів. Наприклад, у 1899 р. в Уманському повіті було три двокласні церковнопарафіяльні школи, а у 1900 р. планувалося відкриття ще в селах Глибочок, Коржова, Хижня. Також виявили бажання створити двокласні церковнопарафіяльні школи на базі однокласних громади сіл Торговиця, Оксанина, Перегонівка, Бабанка та Соколівка. Окрім того, відповідно до «Правил...» 1884 р., з дозволу єпархіального керівництва при одній з двокласних шкіл Уманського повіту в 1898 р. було відкрито третій спеціальний клас по садівництву та городництву. З 1900 р. мали почати роботу курси бджільництва при школі в с. Глибочок, ткацтва – у с. Коржова, ковальсько-слюсарні – у с. Хижня. Для організації окремого третього класу з гончарної справи у с. Веселий Кут було виділено 1 тис. руб. Уманський повітовий спостерігач за церковними школами був відраджений до Чернігівської губернії для перейняття досвіду роботи таких курсів у зразковій гончарній майстерні. І з 1 вересня 1899 р. почав роботу окремий клас гончарної справи у с. Веселий Кут, для чого був запрошений фахівець із Чернігівщини [26, 921-922].

Однак, незважаючи на помітні зрушення у питанні народної освіти, все ж і на початку XX ст. проблеми із забезпеченням навчальною літературою, приміщеннями, безкоштовними читальнями та бібліотеками в Київській губернії залишалися актуальними. Православне духовенство продовжувало опікуватися початковими народними школами. Зокрема, XXVI Київський єпархіальний з'їзд духовенства у 1909 р. ухвалив рішення про виділення 1% прибутку від кожної церкви на будівельні потреби церковнопарафіяльних шкіл [27, 541-542].

Та все ж, попри певні успіхи світської влади, церковної адміністрації, парафіяльного духовенства у розширення мережі початкових народних шкіл та залученні до них селянства, його рівень грамотності залишався низьким. За результатами Першого всеросійського перепису населення 1897 р. з'ясувалося, що з 2768542 селян губернії грамотними себе вважали 336345 осіб, або 12,1% [28, 50-54]. Не винятком був і Уманський повіт, де кількість грамотного сільського населення становила 10,6 % від

селянства повіту. Відсоток освічених жінок був набагато нижчий, ніж освічених чоловіків – 2% і 19,1% відповідно [28, IX]. Це свідчило про традиційність тогочасного патріархального суспільства. Освіта жінок не була популярною та пріоритетною у селянському середовищі, вважалася недоцільною, визначаючи коло зацікавлень жінки сімейно-побутовими та господарськими справами.

Висновки. Таким чином, справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква. Та все ж відкриття початкових народних шкіл у першій половині XIX ст. було поодиноким явищем. Для створення і підтримки школи на належному рівні місцевому священику доводилося докладати багато зусиль – долати байдужість чи навіть протидію парафіян, переконувати їх у необхідності виділення коштів на будівництво та забезпечення навчального закладу тощо. Навіть заручившись підтримкою вірян і отримавши від громади кошти, священик був змушений займатися ще й організаційними питаннями. Вирішення цих проблем відволікало його від виконання безпосередніх обов'язків. Та все ж, починаючи з 1860-х років, поширення початкової народної освіти набуло масового характеру. У 1861-1862 рр. саме Київська губернія посідала першість у Російській імперії за темпами розширення мережі церковнопарафіяльної освіти, а в Уманському повіті до 1870 р. було відкрито найбільше шкіл із усіх повітів губернії. Попри помітні успіхи православного духовенства в поширенні початкової народної освіти, рівень грамотності селянства залишався низьким.

Список використаної літератури та джерел:

1. Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. ... дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 17 с.
2. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. Т. 1 : Загальна частина. 576 с.
3. Кузнець Т. В. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в 60-х – середині 80-х років XIX ст. як основна ланка освіти сільських дітей. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 120–123.
4. Драч О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (друга половина XIX – початок XX ст.): упорядкування, стан, будівництво. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 131–134.
5. Петренко І. Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 259–267.
6. Школи при сільських церквах в Київській єпархії. *Київські єпархіальні ведомості*. 1861. № 4. С. 108–121.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 53. Ч. I-III.
8. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. VI, 128, 262 с.
9. Краткий очерк истории церковно-приходских школ в Киевской епархии. *Київські єпархіальні ведомості*. 1895. № 2. С. 53-60.
10. Школи при сільських церквах Київської єпархії. *Київські єпархіальні ведомості*. 1861. № 9. С. 275-281.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 9.
12. «Київський почин» Петра Лебединцева: попытка мікроісторичного аналізу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 15. С. 320–334.
13. Програма обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии. *Київські єпархіальні ведомості*. 1864. № 12. С. 384–391.
14. Число сельских школ при приходских церквах в России. *Київські єпархіальні ведомості*. 1862. № 7. С. 69–70.
15. Ведомость о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии к 1-му июля 1862 года, по Уманскому уезду. *Київські єпархіальні ведомості*. 1862. № 21. С. 687-690.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 962. Спр. 197.
17. Распоряжения епархиального начальства. *Київські єпархіальні ведомості*. 1862. № 4. С. 33–36.
18. Горянский Д. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в 1887/8 учебном году. *Київські єпархіальні ведомості*. 1889. № 4-5. С. 64–80.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 962. Спр. 173.
20. Распоряжения епархиального начальства. *Київські єпархіальні ведомості*. 1864. № 12. С. 97–98.
21. Петрушевский П. Церковно-приходские школы в Киевской епархии в первое 25-летие по их возрождении Державною волею Великого Государя Императора Александра III (13 июня 1884 г. – 13 июня 1909 г.). *Київські єпархіальні ведомості*. 1910. № 3. С. 54–58.
22. Петрушевский П. Церковно-приходские школы в Киевской епархии в первое 25-летие по их возрождении Державною волею Великого Государя Императора Александра III (13 июня 1884 г. – 13 июня 1909 г.). *Київські єпархіальні ведомості*. 1910. № 4. С. 78–82.
23. Ведомость статистическая о числе церковно-приходских школ в Киевской епархии за 1884 год. *Київські єпархіальні ведомості*. 1885. № 6-7. С. 254–256.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 863. Спр. 526.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 858. Спр. 68.
26. Церковно-школьное дело в Уманском уезде, Киевской губ. *Київські єпархіальні ведомості*. 1899. № 22. С. 919-922.
27. Журнали заседаний XXVI Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 6 по 12 октября 1909 года. *Київські єпархіальні ведомості* 1910. № 47. С. 535–548.
28. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. Т. XVI : Киевская губерния. 310 с.

References:

1. Stepanenko, H. (2002). Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries). Abstract of candidate's thesis. Kyiv, 17 p. (in Ukr.).
2. Pererva, V. S. (2014). Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th century.): the forgotten world. Bila Tserkva : Publisher Pshonkivskiy O. V. T. 1., 576 p. (in Ukr.).
3. Kuznets, T. V. (2006). Parish church schools of Uman district in the 1960s – middle of 1980s as the main means in the education of rural children. *Ukrainian peasant*, 10, 120–123. (in Ukr.).
4. Drach, O. (2006). The premises of rural schools in Ukraine during the period of economic transformations (late 19th – early 20th century): arrangement, conditions and construction. *Ukrainian peasant*, 10, 131–134. (in Ukr.).
5. Petrenko, I. (2017). School curricula for parish church schools of the Russian Empire in late 19th – early 20th centuries. *History of Religions in Ukraine: Scientific annual book*, 27, 259–267. (in Ukr.).

6. Schools in rural churches in the Kiev diocese. (1861). *Kyiv diocesan news*, 4, 108–121. (in Russ.).
7. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 442. Op. 809. Spr. 53. Ch 1–3. (in Rus.).
8. V-Nov, A, Antonov, V. (1882). Memorial book of the Kyiv diocese: historical and statistical information on the institutions of Kyiv department of religious affairs, statistical lists of eparchy churches and general statistical information on all spheres of the diocesan church and religious life. Kyev : Publisher G. T. Korchak-Novickogo VI, 128, 262 p. (in Russ.).
9. A brief outline of the history of parochial schools in the Kyiv diocese. (1895). *Kyiv diocesan news*, 2, 53–60. (in Russ.).
10. Schools in rural churches in the Kiev diocese. (1861). *Kyiv diocesan news*, 9, 275–281. (in Russ.).
11. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 998. Spr. 9. (in Rus.).
12. Stepanenko, H. (2008). «Kievskij pochin» Petra Lebedinceva: popytka mikroistoricheskogo analiza. *Problems of History of Ukraine of the 19th – early 20th centuries*, 15, 320–334. (in Ukr.).
13. The curriculum of parish schools in Kyiv diocese. (1864). *Kyiv diocesan news*, 12, 384–391. (in Russ.).
14. The number of rural schools attached to parish churches in Russia. (1862). *Kyiv diocesan news*, 7, 69–70. (in Russ.).
15. The report on the state of the parish schools of Kyiv diocese by 1 July 1862, in Uman district. (1862). *Kyiv diocesan news*, 21, 687–690. (in Russ.).
16. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 962. Spr. 197. (in Rus.).
17. The orders of the Eparchy authorities. (1862). *Kyiv diocesan news*, 4, 33–36. (in Russ.).
18. Gorianskyi D. The report on the status of parochial and literacy schools in Kyiv diocese in 1887/8 academic year. (1889). *Kyiv diocesan news*, 4–5, 64–80. (in Russ.).
19. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 962. Spr. 173. (in Rus.).
20. The orders of the Eparchy authorities. (1864). *Kyiv diocesan news*, 12, 97–98. (in Russ.).
21. Petrushevskij, P. (1910). Parish schools in the Kyiv diocese on the first 25th anniversary of their revival by the sovereign will of the Great Sovereign Emperor Aleksandr III (13 June 1884 – 13 June 1909). *Kyiv diocesan news*, 3, 54–58. (in Russ.).
22. Petrushevskij, P. (1910). Parish schools in the Kyiv diocese on the first 25th anniversary of their revival by the sovereign will of the Great Sovereign Emperor Aleksandr III (13 June 1884 – 13 June 1909). *Kyiv diocesan news*, 4, 78–82. (in Russ.).
23. The statistical list on the number of parish schools in the Kyiv diocese in 1884. (1885). *Kyiv diocesan news*, 6–7, 254–256. (in Russ.).
24. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 863. Spr. 526. (in Rus.).
25. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 858. Spr. 68. (in Rus.).
26. Church and school issues in the Uman district, Kyiv province. (1899). *Kyiv diocesan news*, 22, 919–922. (in Russ.).
27. Minute book of the 26th Kyiv Eparchy Congress of Clergy Deputies from 6 to 12 October, 1909. (1910). *Kyiv diocesan news*, 47, 535–548. (in Russ.).
28. Trojnickij, N. A. (1904). The First General Census of the Russian Empire in 1897. *St. Petersburg* : Publisher kn. V. P. Meshherskogo. T. 16 : Kyiv province, 310 p. (in Russ.).

V. Tatsiyenko, N. Tatsiyenko

THE ROLE OF THE ORTHODOX RURAL CLERGY OF UMAN DISTRICT IN PROVIDING PRIMARY EDUCATION (19TH - EARLY 20TH CENTURY)

Introduction. In the period when the Ukrainian state is being formed and developed, the reforms in Ukrainian education, aimed at integration into the European cultural

and economic space, make the study of Ukrainian primary education development (especially education of the largest strata – Ukrainian peasantry) important for solving tasks in modern instruction and training of younger generation. The article deals with the Orthodox parish clergy's activities to involve the majority of the population in school education and with the evolution in understanding the importance of education by the peasants.

The purpose of the article is to emphasize the role of the Orthodox parish clergy in providing primary education in the 19th - early 20th century and to find out the attitude to its implementation, presented by the majority of the population in Uman district.

Results. The article analyses the peculiarities of providing primary education among the peasantry in Uman district in the 19th - early 20th century. The authors have emphasized that the clergy faced a number of unresolved issues, one of which was the misunderstanding and unwillingness of the peasants themselves to receive education. Moreover, the peasant responsibilities were difficult to reconcile with the need to go to school. In addition, the priests could not spend enough time to educating the peasantry because of their main duties. The authors have found that only in late 19th century in Right Bank Ukraine, in particular in Kyiv province, the process of creating public schools was being intensified. Nevertheless, the level of the peasantry's literacy remained unsatisfactory. In addition, the level of education among women was much lower than among men.

Conclusion. The Ukrainian peasantry was the least educated. Since childhood the peasantry children had helped their parents and as a rule had performed their responsibilities at home. At the age of 10 they were involved in work in landlords' estates. In late 18th - early 19th century rural parish schools of Kyiv province were not actually public. In most cases they were not aimed at the education of the peasants, but at the formation of their religious beliefs. The Orthodox Church undertook the task of involving the broad masses of the peasantry in school education. The clergy were responsible not only for the education of peasant children, but also for the organization and maintenance of schools, which were originally housed in the homes of priests and junior deacons. It is practically impossible to determine the number of children who regularly attended school. Household duties, lack of seasonal shoes and clothes, long distance to school, weather conditions, etc. prevented the students from being present at lessons. Charitable priests of Uman district reported that in such villages as Hlybochok, Maydanetske, Dovhenke, Zayachkivka, Rozsishky, Posukhivka schools did not properly function due to lack of support from the economy and estate managers, absence of premises and opposition of local landowners, who were against the idea of education for peasants.

Since the second half of the 19th century in the Right Bank Ukraine, in particular in Kyiv province, the process of creating schools had been intensified. In 1861–1862 Kyiv province became the first among other provinces in the empire in terms of the rate of expansion of church parish education. By 1870 the largest number of schools if compared with other districts of the province had been opened in Uman district. Nevertheless, according to the materials of the First All-Russian Census of 1897 the number of literate rural population was reported to be 10.6% of the total peasant population in Uman district.

Key words: education, literacy, Orthodox parish clergy, peasantry, Uman district, parish schools, public primary education.

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

УДК 323.3–057.34Кисельов:338.43](477.43/
.44)1918”(091)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23- Lozovyi

В. С. Лозовий

*доктор історичних наук, професор, головний
консультант Національного інституту стратегічних
досліджень*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

АГРАРНИЙ АСПЕКТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ СЕРГІЯ КИСЕЛЬОВА (1918 Р.)

*Статтю присвячено висвітленню діяльності
земського діяча, подільського губернського старости
Української Держави С. Кисельова щодо унормування
ситуації на селі та втілення аграрної політики
гетьманського уряду. Встановлено, що політичні погляди
С. Кисельова поєднували в собі ліберальні та консервативні
риски. Однак анархічні прояви населення та тиск панівних
верств часто змушували його діяти відповідно до
репресивної політики гетьманського уряду та
австрійського командування. Нормалізувати ситуацію
на селі й провести аграрні перетворення йому не вдалося.*

*Ключові слова: Сергій Кисельов, Гетьманат,
селянство, аграрна політика, гетьманат, губернський
староста Поділля, влада, власники.*

Постановка проблеми. Сучасна вітчизняна історіографія головним чином зосередила свою увагу на дослідженні державно-політичних аспектів Української революції 1917-1921 рр. Водночас досить важливим напрямом історичних досліджень є персоналістика, з'ясування ролі певних діячів у суспільно-політичних подіях зазначеного періоду. Поряд із висвітленням біографій загальновідомих осіб всеукраїнського масштабу постала необхідність дослідити діяльність діячів регіонального рівня. Тому серед науковців зростає інтерес до регіональної історії, активізувалися краєзнавчі дослідження, що дає можливість «олюднити історію», відтворити важливі фрагменти загальної картини революційних подій в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана нами для вивчення тема має свою історіографію. У статті С. Єсюніна висвітлено той період життя С. Кисельова, коли відбувалося його професійне становлення, починаючи від посади «молодшого юриста» до призначення губернським старостою Поділля [1]. К. Завальнюк та Т. Стецюк подали загальну інформацію про діяльність С. Кисельова, зокрема й

на посаді Подільського губернського старости доби гетьманату [2]. На підставі спогадів безпосереднього учасника українського громадського-політичного руху доби національно-визвольних змагань, подолянина В. Приходька О. Кравчуком відтворено суспільно-політичну ситуацію на Поділлі й висвітлено діяльність губернського старости С. Кисельова [3]. У статті І. Рагушняка на основі спогадів українських, російських та радянських діячів розглянуто деякі аспекти діяльності С. Кисельова на посаді губернського старости щодо відносин із органами самоврядування, створення української вищої школи в регіоні, певних кроків у сфері земельних відносин [4]. Водночас дуже важливий для подільського регіону аграрний аспект втілення політики гетьманської адміністрації на чолі з С. Кисельовим потребує більш детального висвітлення.

Автор статті ставить за мету дослідити діяльність громадсько-політичного діяча, подільського губернського старости періоду Гетьманату С. Кисельова щодо унормування ситуації на селі та втілення аграрної політики уряду Української Держави на Поділлі.

Виклад основного матеріалу. На початку травня 1918 р. на Поділлі почалося створення органів влади Української Держави. Своєю опорою гетьман П. Скоропадський вважав власників, середні та вищі прошарки населення. Тому він комплектував владні структури переважно з представників дореволюційної бюрократії, земців та заможних верств суспільства.

13 травня 1918 р. П. Скоропадський призначив губернським старостою Поділля земського діяча Сергія Кисельова [6]. За освітою Сергій Кисельов був юристом. Перебував у російській конституційно-демократичній партії. Світогляд С. Кисельова складався з елементів консервативної та ліберальної ідеологій. Як заможна людина (володів маєтком) займався благодійною діяльністю, допомагав товариству Червоного Хреста. На Поділлі керував Проскурівською земською управою, після революції 1917 р. працював на посаді повітового комісара, очолював продовольчу управу, тобто мав досвід управлінської діяльності.

Перед С. Кисельовим стояло завдання забезпечити стабілізацію політичної ситуації та усунути соціальну напругу, яка особливо відчувалася на Поділлі. 19 травня 1918 р., розпочавши виконувати посадові обов'язки, С. Кисельов констатував основні проблеми нової адміністрації у сільській місцевості, охопленій анархією: наявність значної кількості зброї у сільського населення, яке може чинити опір розпорядженням влади; відкрита протиурядова

агітація тощо. Відтак губстароста вважав, що для наведення порядку на селі потрібно провести вибори сільських та волосних посадових осіб, які б адміністративно порядковувалися б повітовим старостам [5, 89-90, 103-104].

Після організації повітових адміністрацій розпочалося створення інших органів влади на місцях. С. Кисельов наполегливо рекомендував запросити для завідування справами волосних та сільських управ колишніх волосних старшин та сільських старост, які повинні замінити земські комітети, що виникли під час революції. Здебільшого так і робилось. Таким чином, органи влади, утворені шляхом виборів під час революції, майже повністю були замінені місцевими функціонерами ще царських часів.

Губернський староста вважав, що для встановлення правопорядку значну допомогу адміністративним органам повинен надати інститут мирових посередників, що мав місце до революції, як орган урядової влади, що найближче перебував до селян і якому безпосередньо підлягали сільські й волосні управи. Губстароста радив повітстаростам звернутися до їх авторитету в справі повернення населення до «мирного дореволюційного часу». Місцевим владним структурам рекомендовано, щоб мирові посередники приступили до виконання обов'язків із керівництва волосними і сільськими посадовими особами.

З огляду на особливо велике аграрне перенаселення на Поділлі земельне питання стояло дуже гостро. Сотні тисяч безземельних та малоземельних хліборобів прагнули отримати землю. Після гетьманського перевороту для більшості селян втрата надії одержати хоч невеликий наділ стала «болючою раною». Селянство з його егалітарною ментальністю та революційною правосвідомістю вважало цілком законним і справедливим аграрний перерозподіл на свою користь. Таким чином, конфлікт між владою, яка обстоювала право приватної власності, тобто повернення землі поміщикам та селянством, яке це право заперечувало, був неминучим.

У відозві від 1 червня 1918 р. «До населення Поділля» губернський староста С. Кисельов закликав до дотримання права власності й стверджував, що уряд допоможе малоземельним селянам у купівлі землі через земельні комісії. З регіонів доповідали, що всі селяни чекають нового земельного закону, від якого буде залежати спокій і порядок. Гетьманський уряд задекларувавши, що наділить селян землею, розробляв відповідний закон. Водночас почав впроваджувати заходи щодо повернення колишнім власникам землі і майна [7, 8].

Соціально-економічні та політичні настрої народних мас були вкрай суперечливими. З одного боку, значна частина населення втомилася від безвладдя і анархії та бажала б порядку, щоб почати мирне трудове життя. І гетьманські діячі, і селянство прагнули твердої влади та порядку. Але селянство бажало такої влади, яка б визнала й зафіксувала їх тогочасний статус користувачів землі, відібраної у власників за Центральної Ради. Гетьманці ж навпаки, тверду владу і порядок розуміли, як повернення

власності поміщикам. Тому гетьманська влада селянством сприймалася не як влада «народна, своя», а як влада «панська, чужа», оскільки захищала право на землю не селян, а поміщиків. Відтак гетьманська адміністрація відразу наразилася на опір населення, тому що наведення порядку і встановлення твердої влади тісно пов'язувалося з відновленням власності поміщиків на землю.

З регіонів Поділля у червні 1918 р. доповідали, що помітним є вороже ставлення населення до уряду та місцевих державних інституцій. Причини полягають у наведенні порядку й впровадженні права приватної власності та поверненні поміщикам раніше пограбованого селянами майна [8, 264]. Проскурівський повітовий комендант інформував, що у зв'язку зі зміною влади селянство хвилюється, оскільки поміщикам має бути повернуто власність. Водночас гетьманські військові органи зазначали, що «у селян є якась певність на корінну зміну аграрного питання», тобто селяни були впевнені, що земля всеодно перейде від поміщиків до них.

Тим часом вживалися заходи щодо повернення майна землевласникам. Поміщики за допомогою австро-угорських військових частин стягували з селян великі контрибуції, вдаючись до репресій та знущань. Протиселянський терор та свавілля власників і австрійських підрозділів викликали обурення. Так, місцевий поміщик, прибувши разом з австро-угорським загonom у с. Ємилівку Балтського повіту, незважаючи на те, що селяни повернули інвентар з панської економії, наклав на село контрибуцію в сумі 1 млн. карбованців, а за нездачу грошей погрожував розправою. Гетьманські органи влади констатували, що селяни «дуже злі» на поміщиків за те, що пани при відшкодуванні збитків з селян допускали великі зловживання [5, 174]. Звичайно ж, ворожість селянства стосувалася й влади, яка в їх очах була захисницею поміщицьких інтересів. Місцеві державні структури доповідали, що поміщики, використовуючи австро-угорські підрозділи, «зводять власні рахунки з селянами, а через те підривають авторитет нашої влади, бо селяни в цих подіях винуватять цілком нашу владу» [9, 15]. Подільська губернська адміністрація розуміла, що у селян утворився стійкий стереотип, ніби гетьманська влада стоїть на сторожі прав лише великих землевласників. Відтак, губернський староста С. Кисельов розіслав у повіті таємний циркуляр, де регіональним адміністраціям рекомендувалося з тактичних міркувань і для укріплення авторитету влади діяти головним чином в інтересах «дрібних власників – хліборобів», тобто в інтересах селян, а не лише поміщиків. Однак цю рекомендацію місцевим органам влади виконати було важко, оскільки повернення майна власникам викликало гостру антивладну і антипоміщицьку реакцію селянства.

Гетьманська влада, яка проголосила законність нормою суспільного життя, намагалася юридично оформити свої дії, підвести правову базу під забезпечення потреб держави або інтересів певних верств. Замість того, щоб унормувати відносини між селянами та поміщиками і встановити суспільний спокій, всі ці закони, навпаки, підвищували градус напруги. Так, ухвалений на користь землевласників

«Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» лише збільшив кількість акцій зі знищення урожаю на поміщицьких полях, оскільки селяни були впевнені, що збіжжя належатиме «панам та німцям». Щоб не віддавати землевласникам врожаю на засіяних ними поміщицьких полях, селяни знищували посіви. Коли представники влади намагалися припинити потрави, доходило до збройних сутичок. Так, у с. Доброгощі Проскурівського повіту Подільської губернії селяни застрелили двох службовців Державної варти, які спробували зігнати коней, що паслись на приватновласницьких посівах [10, 278].

Гетьманська адміністрація в регіонах продовжувала втілювати заходи для повернення поміщикам землі та майна. 27 липня 1918 р. губстароста видав наказ, щоб селяни негайно повернули власникам весь реманент і відшкодували вартість втраченого. Однак, навчений гірким досвідом поміщицьких насильницьких акцій і викликаного ними широкого невдоволення, С. Кисельов на цей раз намагався бути поміркованим і гнучким у своїх діях. Рішуче заборонялися карні експедиції та збір контрибуцій з усього села для відшкодування збитків землевласникам. С. Кисельов закликав дотримуватись закону і не чинити свавільних дій [11, 74-75]. Однак суспільна напруга посилювалась. Ні землевласники, ні селяни не бажали йти на компроміс. Селяни не визнавали права приватної власності для поміщиків, а ті не розуміли критичного соціального становища безземельних селян. Кожна з сторін сподівалася лише на силові методи вирішення аграрної проблеми.

Гетьманська адміністрація та окупаційне командування вживали заходів, щоб плани поставок продовольства до Австрії не зірвалися. Фіксувалися численні випадки, коли обурені селяни, розуміючи, що результати їх праці потраплять до рук поміщиків або австрійців, відмовлялися виконувати сільськогосподарські роботи. Тоді місцева влада видавала розпорядження, щоб роботи виконувалися примусово. 24 липня 1918 р. Подільський губернський староста С. Кисельов видав обов'язкову постанову, за якою збір та доставка врожаю покладалися на сільські громади, котрі раніше розграбували «приватновласницькі економії». На вимогу власника селяни повинні були працювати за певну плату [12].

Влітку, після того, як було зібрано урожай, у влади з'явилася реальна можливість стягнути податки з сільського населення. Так, Подільський губернський староста звернувся до повітових адміністрацій з циркуляром, де зазначив, що в даний час населення може внести податкові платежі за 1917 – 1918 рр. та наказував звернути особливу увагу на стягнення коштів. Гетьманська держава намагалася збільшити податкові надходження, примусивши заплатити тих селян, які користувалися поміщицькими землями у 1918 р. [13, 81].

Репресивна політика гетьманців та австрійців призвела до того, що вже в серпні 1918 р. майже повсюдно зроста соціальна напруга. Владою фіксувалися селянські заворушення, вороже ставлення до австрійських військ, землевласників, буржуазії. За таких умов селяни, в яких залишалось

багато зброї, піднімалися на повстання. З відходом австрійських військ, які збройною силою наводили порядок, селяни знову почали розбирати добро з поміщицьких економій, забирати собі весь врожай землевласників, чинити збройні напади на представників місцевих адміністрацій та державної варти.

Гетьманська влада робила спроби хоч якось втримати ситуацію під контролем і унеможливити широкий повстанський рух, домогтися хоча б нейтралітету більшості населення. 12 листопада 1918 р. Подільський губернський староста С. Кисельов у телеграмі повітстаростам вимагав негайно скликати наради представників всіх урядових, цивільних та військових органів влади, громадських, національних та політичних організацій, що стоять на боці існуючого ладу. Ці наради, обговоривши питання підтримки державного порядку, повинні виробити відозву до населення конкретної місцевості, наголосивши на серйозності ситуації, із закликом дотримуватись спокою, інакше замість австрійців прийдуть інші іноземні війська. У регіонах було проведено наради і видано відповідні оголошення. Однак сільське населення не зважало на них, піднімалося проти гетьманського режиму. Значно зросла кількість повстанських загонів. 14 листопада 1918 р. у Києві Український Національний Союз (УНС) обрав тимчасовий революційний орган – Директорію, яка й очолила антигетьманське повстання.

Гетьманська влада на Поділлі впала відразу, незначні вогнища опору повстанським силам було придушено. Губстароста С. Кисельов без суперечок передав владу комісару Директорії Г. Степурі [14, 42]. Надалі С. Кисельова було заарештовано військовими структурами УНР. Його утримували у Проскурівській в'язниці, але за клопотанням громадських інституцій Проскурівського повіту та представників цивільної української влади відпустили [15, 27].

Висновки. Сергій Кисельов, як і більшість прибічників гетьмана, дотримувався думки, що виходом зі складного політичного та соціально-економічного становища є запровадження близьких їм за духом консервативних засад суспільного буття. Формування адміністративного апарату на Поділлі відбувалося за зразками, апробованими ще в дореволюційні часи. Його дії були спрямовані на стабілізацію становища в регіоні з переважно сільським населенням.

Хоча за політичними поглядами С. Кисельов не був прихильником репресивних заходів, намагався втілювати політику суспільного компромісу, однак анархічні прояви населення та тиск панівних верств часто змушували його вдаватися до силових методів наведення порядку, яку втілювали гетьманський уряд та австрійське командування. Однак досягнути компромісу між селянами та поміщиками, нормалізувати ситуацію на селі й стабілізувати аграрні відносини йому не вдалося.

Список використаної літератури та джерел:

1. Єсюнін С. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губерньського старости. *Матеріали X Подільської*

- історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 365–371.
2. Завальнюк К., Стецюк Т. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов. *Місто Хмельницький в контексті історії України*. Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2006. С. 87–94.
 3. Кравчук О. Губернський староста Поділля С. Кисельов в спогадах голови самоврядування регіону В. Приходька (1918 р.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський*, 2010. С. 636–648.
 4. Ратушняк І. Подільський губернський староста Української держави 1918 р. С. Кисельов у спогадах сучасників. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2015. Вип. 23. С. 249–255.
 5. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи / упор.: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 282 с.
 6. *Державний вісник*. 1918. 31 травня.
 7. ЦДАВО України. Ф.1793. Оп.1. Спр. 7. Арк.126.
 8. Лозовий В. Соціокультурні засади реакції селянства на гетьманський переворот. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 264.
 9. Державний архів Вінницької області. Ф. 1196. Оп. 1. Спр.34. Арк. 15.
 10. Лозовий В. Правосвідомість українського селянства в період гетьманату (1918 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 14. С. 278.
 11. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.). *Документи і матеріали*. Вінниця, 1959. С. 74–75.
 12. Подільські губерніальні відомості. 1918. 27 липня.
 13. ЦДАВО України. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 9. Арк.81.
 14. ЦДАВО України. Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 19. – Арк. 42.
 15. ЦДАВО України. Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 27.

References:

1. Yesyunin, S. (2000). S Kiselyov: from “junior lawyer” to provincial elder. *Materialy X Podil's'koyi istoryko-kraeyznavchoyi konferentsiyi (Proceedings of the X Podolsk Historical and Local Lore Conference)*, 365–371. [in Ukrainian].
2. Zavalnyuk, K. & Stetsyuk, T. (2006). Podil's'kyu huberns'kyu starosta doby het'manatu (1918 r.) Podolsk provincial head of the hetmanate (1918) S. I. Kiselyov. *Misto Khmel'nyts'kyu v konteksti istoriyi Ukrayiny (The city of Khmelnytsky in the context of the history of Ukraine)*, 87-94. [in Ukrainian].
3. Kravchuk, O. (2010). Provincial Mayor of Podillya S. Kiselyov in the memoirs of the head of self-government of the region V. Prykhodko (1918). *Materialy XIII Podil's'koyi istoryko-kraeyznavchoyi konferentsiyi (Proceedings of the XIII Podolsk Historical and Local History Conference)*, 636–648. [in Ukrainian].
4. Ratushnyak, I. (2015). Podolsk provincial head of the Ukrainian state in 1918 S. Kiselyov in the memoirs of contemporaries. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya : Istoryia (Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. Series: History)*, 23, 249–255. [in Ukrainian].
5. Podolsk provincial mayor Sergei Kiselyov (1877-1937) in the documents of the era. (2006). (Ed) Kravchuk, O, Ratushnyak I. & Zaval'nyuk K. Vinnytsya: TOV «Nilan-LTD», 282 p. [in Ukrainian].
6. *Derzhavnyy visnyk (State Gazette)* (1918), 31. [in Ukrainian].
7. TSDAVO Ukrayiny, F. 1793. Op. 1. Spr. 7. Ark.126. [in Ukrainian].
8. Lozovyy V. (2013). Sociocultural principles of the peasantry's reaction to the hetman's coup. *Natsional'na ta*

- istorychna pam'yat' (National and historical memory)*, 7, 264. [in Ukrainian].
9. Derzharkhiv Vinnyts'koyi oblasti. F. 1196. Op. 1. Spr. 34. Ark. 15.
10. Lozovyy V. (2005). Legal consciousness of the Ukrainian peasantry during the hetmanate (1918 r.). *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky (Scientific works of Kamyanets-Podilsky State University: Historical sciences)*, 14, 278. [in Ukrainian].
11. Podillya during the Civil War (February 1918 – December 1920) (1959). *Dokumenty i materialy (Documents and materials)*, 74–75. [in Ukrainian].
12. *Podil's'ki hubernal'ni vidomosti (Podolsk provincial information)* (1918), 27. [in Ukrainian].
13. TSDAVO Ukrayiny. F. 1793. Op. 1. Spr. 9. Ark. 81. [in Ukrainian].
14. TSDAVO Ukrayiny. F. 1092. Op. 2. Spr. 19. Ark. 42. [in Ukrainian].
15. TSDAVO Ukrayiny. F. 1793. Op.1. Spr. 94. Ark. 27. [in Ukrainian].

V. Lozovyi

AGRICULTURAL ASPECT OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF PODILSK PROVINCIAL AGE SERGIY KISELYOV (1918)

Introduction At the beginning of May 1918, the establishment of the Ukrainian State authorities began in Podillya. Hetman P. Skoropadsky considered the owners, the middle and upper strata of the population to be his support. Therefore, he recruited power structures mainly from the pre-revolutionary bureaucracy, the *Zemstvo* and the wealthy.

On May 13, 1918, P. Skoropadsky appointed *Zemsky* activist Serhiy Kiselyov provincial head of Podillya. Serhiy Kiselyov was a lawyer by education. In Podillya he headed the *Proskuriv Zemstvo*, after the revolution of 1917 he worked as a county commissioner, headed the food administration, that is, he had experience in management.

The purpose of the study is to cover the activities of a public and political figure, Podolsk provincial elder of the period of Hetman S. Kiselyov on the normalization of the situation in the countryside and the implementation of agricultural policy of the Government of the Ukrainian State in Podillya.

Results. S. Kiselyov had a task to ensure the stabilization of the political situation and eliminate social tensions, which were especially felt in Podillya. On May 19, 1918, taking office, S. Kiselyov stated the main problems of the new administration in the rural area covered by anarchy: the presence of a significant number of weapons in the rural population, which can resist the orders of the authorities; open anti-government agitation, etc.

The repressive policies of the Hetmans and Austrians led to the fact that in August 1918 social tensions increased almost everywhere. Authorities recorded peasant riots, hostility to Austrian troops, landowners, and the bourgeoisie. Under such conditions, the peasants, who had many weapons left, rose in revolt. Eventually, the hetman's power in Podillya was overthrown and S. Kiselyov stopped performing the powers of the provincial headman.

Originality. For the first time, S. Kiselyov's activity on the implementation of the agrarian policy of the Hetman's government in Podillia was systematically covered. The attitude of the peasantry of the region to this policy is determined.

Conclusion. S. Kiselyov, like most supporters of the hetman, was of the opinion that the way out of the difficult political and socio-economic situation is the introduction of conservative principles of social life close to them in spirit. The formation of the administrative apparatus in Podolia was based on models tested in pre-revolutionary times. His actions were aimed at stabilizing the situation in a region with a predominantly rural population.

Although politically S. Kiselyov was not a supporter of repressive measures, he tried to implement a policy of social compromise, but the anarchist manifestations of the population and the pressure of the ruling classes, often forced him to follow the firm line of order embodied by the Hetman's government and Austrian command. However, he failed to reach a compromise between the peasants and the landlords, to normalize the situation in the countryside and to stabilize agrarian relations.

Key words: Serhiy Kiselyov, Hetmanate, peasantry, agrarian policy, hetmanate, Podillya provincial headman, authorities, owners.

УДК 93:477«18»(058.244)Драгоманов
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-58-62

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

М. ДРАГОМАНОВ І СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ: ДОСВІД ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено поглядам М. Драгоманова на українське селянство. Проблему автор трактує в контексті локальних виявів інтересу мислителя до «мужиків», синхронно пропонує ним інтерпретаційних сюжетів та оцінних узагальнень. Встановлено, що наукових праць синтезуючого характеру, присвячених селянському питанню, Драгоманов не лишив, проте досить аргументовано пояснив своє розуміння найчисленнішої верстви населення України, визначив її місце у власній системі знань. Він увійшов в історію як громадсько-політичний діяч, який не уникав публічної презентації своїх міркувань, що стало однією з причин його популярності, водночас дотепер викликає багато критичних зауваг і суперечливих суджень.

Ключові слова: Драгоманов, інтелектуальне середовище, селянство, етнічна культура, публічна історія.

Постановка проблеми. М. Драгоманов – один із найвідоміших українських мислителів, найактивніших громадських діячів другої половини XIX ст., «фундатор українського духу й волі» [1, 6]. Такий історичний статус йому забезпечило прижиттєве визнання інтелектуалів, причому не лише

Наддніпрянщини та Галичини, а й багатьох країн Європи. Попри той факт, що Драгоманов вважається «сином своєї епохи», феномен його популярності виявився настільки стійким, що зберігся до наших днів [2, 6–8].

Впізнаність Драгоманову принесли насамперед його дослідження з історії, філософії, культурології, також студії в царинах соціології та педагогіки. Уже за життя оминати його доробок стало майже неможливо, що додатково підсилює думку про приналежність ученого до числа авторитетних інтелектуалів своєї доби. Утім, реакція влади була дещо інакшою. Офіційно ім'я мислителя надовго буде стерто з історичної пам'яті. Антагоністи в політичному протистоянні – царизм і більшовизм – виявляться напрочуд близькими у своєму неприйнятті Драгоманова, його поглядів. Їх лякатиме «вільнодумство, заклики до отримання освіти, демократизм (народовладдя) та національний дух» цієї людини, незважаючи навіть на те, що ці риси та чесноти відповідали найвищому рівню європейської науки [3]. З цього приводу в лютому 1939 р. син М. Драгоманова Світозар звертатиметься до В. Вернадського на предмет виявлення яких-небудь матеріалів, документів, епістолярної спадщини покійного батька. Він з прикрістю наголошуватиме, що з сучасного покоління Михайла Петровича «вкрай мало хто знає...», зокрема й тому, що його «обмовили вороги революції, які пробралися... на високі (державні. – Ю. П.) посади» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сьогодні, коли вагомий внесок М. Драгоманова в культурне, соціальне, політичне та національне пробудження української спільноти визнається беззаперечним, доцільно більше уваги звернути на його знання селянства, яке, як можна попередньо зазначити, не було зразковим, «особливо щодо життя широких народних мас» [2, 14]. Публікації останніх десятиліть, зокрема американських дослідників, засвідчують підвищений інтерес до цієї тематики. До таких належить монографія професорки Колумбійського університету С. Гейман. Розмірковуючи над статтю Б. Кістяківського, вона належно репрезентує його «драгоманівські» погляди на нові форми врядування, які були засновані на визнанні прав людини, національних меншин і конституційного федералізму. Селянське ж питання традиційно «губиться» у «взаєминах між різними етнічними меншинами Російської імперії» [5, 200–202]. Згадаємо також «першу, що присвячена україномовним селянам», англомовну розвідку професора Гарвардського університету М. Бейкера, яка побачила світ зовсім нещодавно – в 2016 р. [6]. Попри окремі суперечливі положення, вона концептуально піддає ідеологеми, котрі збереглися в американській та європейській історіографії з часів «холодної війни».

Щодо української науки, то тут до аналізу долучаємо працю доктора філології Л. Ушкалова [7]. Серед інших конструктивних думок він аргументовано наголошує на факті, що «українофільство Драгоманова живилося не так національними, як соціальними мотивами». Утім, прагнення звільнити «своїх мужиків» від соціального гноблення, а не

сконструювати з нього модерну націю, як це тоді почали робити інтелектуали країн Центральної Європи, означало для Драгоманова, що «національність є лише ґрунт, форма та спосіб...» накопичення матеріальних статків, отримання освіти «плебейським народом» [8–9].

Метою розвідки є дослідження публічно-презентаційної сторони поглядів М. Драгоманова на селянство (селянське питання)

Виклад основного матеріалу. Майже століття після смерті М. Драгоманова в Україні існувало досить стійке політичне замовлення на викривлену інтерпретацію його місця й ролі в суспільно-політичному житті, значення творчої спадщини. І самодержавний, і комуно-тоталітарний режими всіляко обмежували популярність Драгоманова та його ідей. Більшовицьку традицію започаткував сам В. Ленін, який дорікав українському інтелектуалу в «національному міщанстві», у такий спосіб маскував свої імперські та диктаторські амбіції [3]. Своєю чергою, отримавши від вождя мотивовану політичною доцільністю ідеологічну вказівку, партійні функціонери (а заодно й советські історики) десятиліттями будуть мінімізувати вагомність наукового й публіцистичного доробку вченого. Тож, першим кроком в осмисленні проблеми має бути деідеологізація його постаті.

Відомо, що українську спільноту М. Драгоманов поділяв на дві верстви – «інтелігенцію» й «народ». Інколи робив це настільки однозначно та послідовно, що протиставляв їх між собою. При цьому «під народом» розумів селян, що було в душі громадських і наукових поглядів того часу [10, 201–202].

Свої судження М. Драгоманов ґрунтував «на енциклопедизмі, унікальній методології, що поєднувала провідні епістемологічні методи, використання найновіших... досягнень суміжних з історією, критичне ставлення до історичних джерел і глибоку теоретичність узагальнень та висновків» [11, 6]. Натомість його візія селянства виглядала дещо інакше. Як справедливо зазначив Я. Дашкевич, «становище... народу Драгоманов знав поверхово», щоправда, за «його темноту» дорікав чи не виключно інтелігенції [12, 324]. Водночас майже зовсім не звертав уваги на «денаціоналізацію українських селян», помилково вважав, що в Наддніпрянщині, Галичині та Закарпатті вони не зазнають асиміляції («справді не знав настроїв селянства») [12, 324]. Зокрема, у 1876–1877 рр., коли на Закарпатті «існував надзвичайно сильний спалах ненависті між селянами, з однієї сторони, жидами та угорцями, з другої», Драгоманов і думки не припускав, наскільки близьким був цей регіон «до стихійного бунту» [12, 325; 13, 133]¹. І лише коли надії на українську інтелігенцію не оправдалися, він звернув увагу на місцевих «руських хліборобів»,

яких, як носіїв етнічної свідомості, знову ж таки, уважав достатньо стійкими «до мадяризації» [12, 325]. Подібно уявляв і селян Наддніпрянщини: незважаючи на історичні колізії після «Хмельницького до самих часів Катерини», усупереч тому, що «вільним... думкам поставлений був тин царською та чиновницькою сваволею», автохтонна хліборобська людність зберігала свою етнокультурну самобутність [14, 574].

А втім, своєю активністю М. Драгоманов вирізнявся передусім у громадському житті. Він намагався не оминати, його ж словами, «поважних речей», які піднімалися на шпальтах часописів. Прикладом такої небайдужості були численні відгуки вченого на публікації в «Народі» – журналі, який протягом 1890–1895 рр. виходив друком у під-австрійських на той час містах Львові та Коломиї за редакцією І. Франка й М. Павлика. Інтерес до цього видання у Драгоманова був особливий, якщо зваяжити, що він ініціював (in some way) його появу і сприяв тій справі фінансово. Ба більше, саме на шпальтах цього часопису побачило світ чимало його відомих публікацій. Синхронно вчений перебував під враженнями від комунікативної атмосфери та самих друкованих матеріалів «Зорі» – суспільно-літературного журналу, який протягом 1880–1897 рр. виходив також у Львові (саме на його сторінках Драгоманов розпочне відому дискусію з Б. Грінченком).

Отож, М. Драгоманов був схильний до публічних діалогів зі своїми однодумцями й опонентами, принагідно враховував «у чийй хаті» йому доводиться полемізувати. А ще звертав увагу, з якими людьми персонально випадало вести ті діалоги – зі «старими» знайомцями чи «новими» приятелями, з тими, що вміють слухати й чути дисидентські думки або, навпаки, лише кепкують з них [14, 461]. Траплялося, що й сам критикував, скажімо, редакцію «Зорі», яка з середини 1880-х рр. перебувала під патронатом Літературного товариства імені Т. Шевченка (з 1892 р. – НТШ), що та, мовляв, друкує погляди лише своїх однодумців («...покірливих, мов вівці пастухові») [14, 462]. Такі категоричні осуди не завжди враховували всіх обставин: інколи, аби не потрапити до в'язниці, редактору «Зорі» доводилося власноруч палити рукописи дописувачів.

Зі зрозумілих причин публічні діалоги М. Драгоманова були розраховані на освічених («розумніших») людей – інтелігенцію. Термін «народ» він інтерпретував радше в етнічному, а не соціальному розумінні. Як зазначено вище, у його розмислах селянство «губилося» в етнічній масі, де його дотепер, буває, важко ідентифікувати в часто вживаних ученим поняттях «освічені, добрі, чесні люди» або навпаки – «неуцтво й сліпе своєлюбство... горе, біднота, темнота» [14, 464–465]. Власне тому ситуацію в Галичині другої половини XIX ст. Драгоманов сприймав як «панування поляків над русинами» в, знову ж таки, етнічному вимірі [14, 466]. Хоча це не заважало йому вбачати в окремих представниках сільського люду «борців за інтереси» в соціальному контексті: «Та й справді, хіба наші селяни, що склали такі пісні, як «Та нема в світі так нікому, як бурлаці молодому»..., не так само оступаються за

¹ М. Драгоманов приділяв чимало уваги українсько-єврейським відносинам на побутовому рівні. На відміну від багатьох дослідників, він характеризував їх усебічно, а коли йшлося про випадки «етнічної неприязні», не надто маніжився з термінологією: «...Всі жиди на Україні вважають себе станом, вищим над мужиками-українцями. Мужик (холоп або хохол) – дурак, хлоп – гадюка, свиня...». Див.: Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ : Генеза, 2006. С. 177.

бідноту, навіть за арештантів?» [14, 465]. Тут простежувалася певна невідповідність уявлень про селянство як репрезентанта етнокультурних цінностей, звичаїв, традицій і, водночас, такого собі «подвижника» соціалістичних ідей на селі.

З цього приводу цікавими є пізніші коментарі О. Шульгіна: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини XIX віку це був максимум вимог; треба пригадати диспропорцію між всесильною імперією та кволим українським рухом, у якому... панувала аморфна маса селян і зросійщені доценту міста...» [2, 9]. Ці та схожі міркування дають підстави збагнути помітний соціальний люфт між мислителем і власне народом. У його «боротьбі за свободи» простежувалися, і то в кращому разі, лише передумови поширення національних ідей у середовищі простоліуду імперії. Кажучи інакше, «мужику» Драгоманов відводив роль об'єкта впливу суб'єкта – інтелігенції. Вона ж, аби отримати можливість спиратися на нього, мала «пкілуватися... просвітлювати та організовувати його» [12, 326].

У поглядах на національне питання М. Драгоманов протиставляв «вільності кожної національності» концепту «примусового національству», у контексті якого не бачив місця для багатомільйонного селянства. Ставлячи в приклад твори Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ю. Федьковича, П. Мирного, І. Франка, мислитель «підпорядковував» їхню користь перспективам визнання західними інтелектуалами. У цьому намірі свідомо ставив попереду доробку своїх земляків-українців творчість «російських письменників від Пушкіна й Гоголя» [14, 474]. Керувався кон'юнктурою, пов'язану зі зростанням зацікавленості західних читачів російським письменством. Відповідно, концентрація уваги на українському селянстві (яке становило близько 9/10 етнічного населення) майже повністю втрачалася. По-перше, тому, що воно «розмивалося» в середовищі якихось абстрактних «русинів» і «малоросів», ба більше, в ідейно застарілому наприкінці XIX ст. понятті «слов'янство», по-друге, цілковито зникав зв'язок між найліпшими творами українських письменників і тим «мужицьким світом», із культурного кола якого та велич бралася [15, 136–137]. І тут важко щось протиставити позиції дописувачів «Зорі», деяких інших українських видань, які дорікали Драгоманову в «найгірших гріхах проти батьківщини» [14, 474]. У 1880–1890-х рр. він був «учителем, пророком, вождем» для тогочасної інтелектуальної молоді, але, схоже, не для селян, які «мало що про нього чули» [2, 11]. А невдовзі, як відомо, і окремі представники нової генерації інтелігенції ідейно «переростуть» свого наставника. Приміром, Б. Грінченко критично оцінюватиме спадщину І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, П. Куліша вже через зовсім інші причини: на його думку, вона мало «сприяла пробудженню національної свідомості народу» [2, 13].

Вказуючи на провідне місце М. Драгоманова в розвитку української та загалом європейської суспільної думки другої половини XIX ст., дослідники

звертають увагу зазвичай на ті завдання, які перед собою ставив сам мислитель. Причому навіть попри ту обставину, що вряди-годи він міркував однобічно й стереотипно. Скажімо, як у випадку з прагненням «усього свого життя» зараховувати російську спільноту до «цивілізованих» (європейських) народностей (націй). Знаючи, що такі погляди були досить поширеними в середовищі тогочасної інтелігенції, нічого особливого Драгоманов нібито й не пропонував, до того ж своєї цілі намагався досягнути шляхом «реформування російського державного життя». Однак, молоді, яка формувалася під впливом «великого звільнення селян», уже здавалося, що цей процес може бути ще глибшим і ефективнішим. І тут ми отримуємо підстави для певного скептицизму, проте відмовимо собі в такій спокусі, тим більше, що «широкий демократизм» Драгоманова насправду простежувався «в найдосконалішій та послідовній формі» [16]. У цьому відношенні його місце поруч з найкращими інтелектуалами епохи не викликає заперечень.

Щастя народу, про яке розмірковував М. Драгоманов, виявилось надто ефемерною, а в короткій історичній перспективі по суті нездійсненою мрією. Селянство й «високий рівень культури» важко, фактично неможливо було механічно поєднати в щось єдине, монолітне. У цьому відношенні погляди Драгоманова виглядали суперечливо. Культура, як «досконала організація всіх сторін життя – економічної, соціальної і духовної, і то організація цілого народу», виявилася справою недостатньо продуктивною [16]. Зокрема й тому, що між повним розвоєм індивідів (осіб) і «цілих народів» існувала велика різниця. Теоретичні ж конструкції вченого, як своєрідні словесні мозаїки, викладені «з окремих візерунків слів і фраз», лише випадково поєднувалися в щось ціле й кожної миті «могли розсипатися на окремі автономні часточки» [17, обкл.].

Висновки. У другій половині XIX ст. селянське питання дедалі більше турбувало інтелігенцію, так чи так привертало увагу всіх громадських діячів, які були небайдужими до долі «свого народу». Інтерес до сільського простоліуду зумовлювався всім розмаїттям обставин – від державної (імперської) політики до приватних уподобань культурою, побутом, фольклором, традиціями й інноваціями села. Тож, М. Драгоманов, як і решту social activist, цілком виправдано мав зважати на непрості умови та збіги, у яких доводилося жити, працювати, оприлюднювати результати своїх фундаментальних студій і побіжні їм розмісли. Безперечно, не лише згадана кон'юнктура, а й особисті (суб'єктивні) погляди позначалася на візії мислителем селянського питання.

М. Драгоманов був відомий через те, що його праці отримали значний публічний розголос. При цьому інтелектуальні двобої Драгоманова з супротивниками не завжди позначалися толерантністю, а першочергове значення для гостроти й продуктивності дискусії мала обставина – у ключових питаннях полеміки опоненти були однодумцями чи ні? Дотримуючись концепту культурно-національного просвітництва, він потенційно мало враховував факт «дистанціювання»

самого народу від своїх ідей. Тобто вирішення назрілих суспільних (історичних) проблем вбачав у сфері завдань інтелектуального та політичного середовищ, лишаючи осторонь селянство, його національний потенціал, або обмежуючи його «чеканням допомоги» від царя чи тієї ж інтелігенції.

Список використаної літератури та джерел:

1. Педагогічні ідеї Михайла Петровича Драгоманова: бібліографічні розвідки педагогічних праць / В. П. Андрущенко, Л. П. Вовк. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 88 с.
2. Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. Київ : Ін-т укр. археогр. НАНУ, 1994. 287 с.
3. Андрущенко В. Михаил Драгоманов в социокультурном пространстве Украины и Европы. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/velikiy-prorok-myatezhnik>
4. Архів Російської академії наук. Ф. 518. Оп. 3. Спр. 547. С. М. Драгоманов – В. І. Вернадському. Документ № 347 від 16 лютого 1939 р., м. Київ. Арк. 1–2.
5. Neuman S. Kistiakovsky: The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1998. 219 p.
6. Mark R. Baker. Peasants, Power, and Place: Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914–1921. Harvard : Harvard Ukrainian Research Institute, 2016. 296 p.
7. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. Київ : Дух і Літера, 2019. 600 с.
8. Копарев О. «Чарівність енергії: Михайло Драгоманов» Леоніда Ушкалова – оповідь про сміливість та величезну працю. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte-rozvirtualyty-klassyka>
9. Ушкалов Л. Михайло Драгоманов: що таке «Україна». URL: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3507>
10. Присяжнюк Ю. Поняття «народ» у ретроспекції українських і польських інтелектуалів XIX ст. // Rozdroża. Polsko-ukrański dyskurs humanistyczny. Człuchowa; Humac; Poznań: Wydawnictwo «Taurus», 2013. S. 201–208.
11. Драгоманов – історик: каталог виставки до 185-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: Н. І. Тарасова, Ю. І. Левченко. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 137 с.
12. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів : Піраміда, 2016. 924 с.
13. Драгоманов М. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1875. Кн. 7. С. 133–179.
14. Драгоманов М. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Київ : Либідь, 1991. С. 461–558 с.
15. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2016. 480 с.
16. Кістяківський Б. М. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя. URL: <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm#dr1>
17. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.

References:

1. Andruschenko, V. & Vovk, L. (2012). Pedagogical ideas of Mykhailo Petrovych Drahomanov. K.: NPU of Drahomanov publishing house. 88 p. (in Ukrainian).
2. Hrinchenko, B. Drahomanov M. (1994). Dialogues about Ukrainian national affairs. Sources of the History of Socio-Political movement in Ukraine in the nineteenth – beginning of the twentieth century. K.: Institute Ukrainian archeography of NANU. 287 p. (in Ukrainian).

3. Andruschenko V. Mikhail Drahomanov in socio-cultural environment of Ukraine and Europe. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/ru/article/istoriya-i-ya/velikiy-prorok-myatezhnik> (in Russian).
4. Archive of the Russian Academy of Sciences. The form 815. Description 3. File 547. Sheet 1–2. S. M. Drahomanov to V. I. Vernadsky. Document number 347 dated February 16, 1939 (in Ukrainian).
5. Neuman S. (1998). Kistiakovsky: The Struggle for National and Constitutional Rights in the Last Years of Tsarism. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 219 p. (in English).
6. Baker M. R. (2016). Peasants, Power, and Place: Revolution in the Villages of Kharkiv Province, 1914–1921. Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, 296 p. (in English).
7. Ushkalov L. (2019). Charm of energy: Mykhailo Drahomanov. Kyiv: Duh i litera, 600 p. (in Ukrainian).
8. Kotsarev O. Leonid Ushkalov's «Charm of energy: Mykhailo Drahomanov» – a story about courage and great work. Retrieved from: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chytayte-rozvirtualyty-klassyka> (in Ukrainian).
9. Ushkalov L. Mykhailo Drahomanov: the meaning of «Ukraine». Retrieved from: <https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/3507> (in Ukrainian).
10. Prysiazhniuk Yu. (2013). The concept of «people» in retrospective of Ukrainian and Polish intellectuals of the nineteenth century. Rozdroża. The Polish-Ukrainian discourse on the humanities. Scientific editors: R. Dymczyk, I. Krywoszeja, N. Morawiec. Człuchowa; Humac; Poznań: Publishinghouse: «Taurus», 201–208 (in Ukrainian).
11. Drahomanov-historian: catalog of the exhibition to the 185th anniversary of M. P. Drahomanov (2016). Compilers: N. I. Tarasova, Yu. I. Levchenko. Kyiv: NPU of Drahomanov publishing house. 137 p. (in Ukrainian).
12. Dashkevych Ya. (2016). Essays on the figures of history, politics, culture. Third ed., supplemented. Lviv: Literary agency «Pyramid». 924 p. (in Ukrainian).
13. Drahomanov M. P. (1875). Jews and Poles in Southwestern territory. *The Herald of Europe*. V. 7, 133–179 (in Russian).
14. Drahomanov, M. P. (1991). Favorites (...My intention is to outline the history of civilization in Ukraine). Compiler: R. S. Mischuk. Kyiv: Lybid, 461–558 (in Ukrainian).
15. Kutsyi I. (2016). Civilizational identities in Ukrainian historiography of the late eighteenth and early twentieth centuries: between Slavonic and Europe: monograph. Ternopil. 480 p. (in Ukrainian).
16. Kistiakivskyi B. M. Drahomanov. His political views, literary activities and life. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/kist/kistak.htm#dr1> (in Ukrainian).
17. Vzhosek V. (2012). History – Culture – Metaphor. Non-classical historiography; About historical thinking: monograph; translation from Polish by Sahar B. and others; scientific edition by A. Kyrydon, S. Troian, V. Sklokin. Kyiv: Nika-Center, 296 p. (in Ukrainian).

Y. Prysiazhniuk

M. DRAHOMANOW AND RURAL ISSUES: PRACTICE OF PUBLIC HISTORY

Introduction. In today's society, the role of public dialogue is on the rise. Accordingly, radical changes are awaiting the tasks of historians aimed to improve not only the epistemological technologies of their researchers but also the ways to present the knowledge obtained. This mission is driven by a sharp increase of competition in the information market. Therefore, the practice of public history seems extremely important. In the Ukrainian case, it is also valuable because the

peasantry gets into the orbit of controversy as a potential object (or subject) of complex and long-lasting communication.

In this case, drawing attention to M. Drahomanov's figure is not accidental. In the latter half of the 20th century, this society figure happened to be at the heart of public debate on numerous social development issues. He was acknowledged in intellectual communities not only in Dnieper Ukraine and Halychyna, but also throughout Europe.

This circumstance prompts to look at the problem, which I formulate as «Drahomanov and the peasant question». It is dictated by the increased relevance both in the period we are exploring, and nowadays. We trace the points of its bifurcation in the interaction of such phenomena as «intellectual», «peasant», «publicity».

Purpose. The purpose of the exploration is to investigate the public-presentation of M. Drahomanov's views on the peasantry (peasant question).

Methods. Based on the intellectual history of the study, it is especially important that it requires a rather complex model of involvement, optimization and combination of epistemological categories of the cultural sphere, and at the same time many subjects-objects of history.

Results. In the second half of the nineteenth century the peasant question bothered all Ukrainian figures who felt a call to serving the people. M. Drahomanov was distinguished among the rest by his education, scale and depth of thinking, as well as a high (as at that time) public presentation of his views. Many of them were related to the peasant question in one way or another, but in a very special one, as we were able to find out. Relying on the cultural and national enlightenment of people, he had a little regard for the simplistic-emotional nature of the perception of his ideas by the peasants themselves.

Originality. Taking into account numerous, though «scattered into separate autonomous groups», arguments about the peasantry, without exaggerating the vast array of historiography of the problem, as well as guided by the best examples of interpretation of the era and its tendencies, the author came to the conclusion: the specificity of M. Drahomanov's interpretation due to his special understanding of another issue – the national one. Concerning the publicity of the presentation of his views, Drahomanov was well known for the fact that his works were widely read, discussed, praised or/ conversely criticized by intellectuals with varied professional backgrounds, and most importantly – by different identities. To some extent, it hindered the development of synthetic works that would conceptually explain the scientist's attitude to the «peasant question».

Conclusion. M. Drahomanov saw the solution of the ripe social problems mainly in the plane of functioning of the intellectual and political activities, leaving the demographic, urbanization, spiritual and national potential of the peasantry aloof. Interest in these aspects determines the prospects for further research.

Key words: Drahomanov, intellectual environment, peasantry, ethnic culture, public history.

УДК 329.14:929Блонський]:323.1:323.3:63-051(477.43)''19"

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-62-68

О. М. Федьков

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

А. Л. Глушковецький

кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3197-4580>

ПАНТЕЛЕЙМОН БЛОНСЬКИЙ – УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ ІЗ ПОДІЛЛЯ ТА СЕЛЯНСТВО НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті з'ясовано основні факти з біографії українського соціал-демократа П. Блонського за час його діяльності у Подільській губернії на початку ХХ ст. Проаналізовано основні напрями роботи, яка спрямовувалася на створення партійної організації УСДРП на Поділлі, згуртування селянства у Всеросійському селянському союзі, обстоювання ним своїх інтересів у період виборів до Державної думи, а також консолідацію українських діячів краю.

Ключові слова: Пантелеймон Блонський, Подільська губернія, Українська соціал-демократична робітничка партія, селянство.

Постановка проблеми. До написання цієї статті авторів спонукали декілька мотивів. По перше, оскільки історія – це наука про минуле людства, то завдання дослідників полягає в тому, щоб на основі історичних джерел відтворити життя як певних соціальних груп, так і окремих особистостей, що належали до них. По друге, важливим завданням української гуманітаристики є укладення біографічних словників визначних постатей минулого та сучасного України. Попри те, що така робота ведеться [1; 2; 3; 4; 5], свідченням певних здобутків і великих проблем у цьому напрямі може слугувати науково-інформаційний проект Інституту біографічних досліджень «Український національний біографічний архів». Складений словник ще далеко не заповнений прізвищами та іменами, а багато з майбутніх статей містять лише поодинокі факти біографії. По третє, українська соціал-демократія була важливим напрямом українського національного руху, а її діяльність серед селянства заслуговує більшої уваги дослідників.

Про Пантелеймона Йосиповича Блонського у згаданому електронному виданні лише зазначено, що він «член Малої Ради УНР (1918), голова Кам'янецької повітової управи» [5]. Нічого не повідомляється про нього в біографічному довіднику «Діячі Української Центральної Ради», авторами якого є В. Верстюк та Т. Осташок [6]. Відсутні статті про П. Блонського в інших енциклопедичних виданнях України. Деякі дані про нього містяться в Українській Вікіпедії [7] та в російському проекті «Хронос» [9]. Єдина

публіцистична стаття В. Жук, присвячена П. Блонському, вміщена у громадсько-політичному виданні «Прес-центр» (м. Черкаси) і присвячена перебуванню цього діяча переважно на Черкащині [9]. Щодо історії Революційної української партії (РУП) та її ідейно-політичної спадкоємиці – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), то її діяльність знайшла відтворення в низці публікацій; назвемо лише головні праці, які вийшли в добу незалежності України [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26]. У згаданих дослідженнях відтворено різні аспекти історії РУП-УСДРП, проте її діяльність серед селянства відображена побіжно. Теоретична розробка українськими соціал-демократами аграрного питання відображена у нашій спільній праці з В. Дубінським [27]. Регіональний вимір діяльності П. Блонського на Поділлі в контексті виборів до Державної думи Російської імперії дослідив А. Глушковецький [28]. Отже, список публікацій, присвячених цій постаті української історії, зокрема, її роботі серед селянства, дуже обмежений.

Життя та діяльність П. Блонського проходили на теренах Поділля, Черкащини, Польщі (Варшава) та Комі АСРР у складі РСФРР, куди був засланий і де знищений комуністичним режимом. Відтак, дослідження його біографії потребує серйозної творчо-пошукової та наукової роботи. Автори статті ставлять за мету дослідити початковий, подільський, період життєдіяльності П. Блонського, його роботу серед селянства.

Виклад основного матеріалу. Народився П. Блонський 27 червня 1876 р. у с. Андріївка Бережанської волості Кам'янецького повіту Подільської губернії в дворянській родині. Відомо, що він мав також двох братів – Юліана та Броніслава. Станом на літо 1906 р. засобами до життя П. Блонський називав орендну плату, що свідчило про наявність земельної власності [29, 30 зв., 46, 46 зв.]. За даними дописувача «Киевских откликов», він володів 150 десятинами землі [30].

Відомо, що П. Блонський навчався на медичному факультеті Варшавського університету. Цей заклад використовувався російською імперською владою як засіб русифікації населення польських губерній «Привісленського краю» (так було перейменовано колишнє Царство Польське після поразки другого польського повстання 1863 р.). Серед загалом посередніх за фаховістю та «офіційно-консервативних» за ідейним напрямом викладачів, єдиний, кого виокремлювали студенти історико-філологічного факультету, був професор всесвітньої історії Д. Петрушевський [31, 123]. Особливістю Варшавського університету було те, що в ньому, як і в Дорпатському (сьогодні – Тарту, Естонія), а згодом і в Томському університетах, дозволили навчатися випускникам православних духовних семінарій [31, 123]. Це пояснювалося тим, що у другій половині XIX ст. стала очевидною надлишковість випускників семінарій і Синод полегшив останнім можливість виходу з духовного стану, дозволивши вступати в університети [32, 192]. Наслідком таких «полегшень» став демократичніший склад студентської корпорації. Територіально, як згадував тодішній студент

університету, а згодом знаний історик і громадсько-політичний діяч Д. Дорошенко, студентство поділялося на поляків і «росіян»; до яких, за тодішніми мовними й ідейно-політичними практиками, зараховували і власне росіян, а також білорусів і українців. Серед останніх переважали вихідці з Волині та Поділля [31, 123]. На медичному факультеті навчався випускник Подільської духовної семінарії П. Блонський.

З ініціативи колишнього студента Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька В. Лашенка, виключеного з нього за участь у «студентському страйку», була заснована Варшавська українська студентська громада, в яку увійшли студенти університету, ветеринарного та політехнічного інститутів; загалом близько сорока осіб. В. Лашенка обрали головою громади, а студента-медика П. Блонського – заступником голови [33, 132]. Саме в студентській громаді останній отримав перший досвід української громадської роботи.

Після закінчення університету (1904 р.) П. Блонський повернувся на Поділля. На той час в аграрній Подільській губернії зароджувалося українське національне життя. Відомо, що П. Блонський працював земським лікарем Орининської та Смотрицької дільниць Кам'янецького повіту, а у громадсько-політичному напрямі здійснював організаційну роботу серед селянства. Завдяки його зусиллям на початку 1906 р. утворилася Кам'янецька організація Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Зі спогадів подільського діяча В. Приходька дізнаємося про децю «екстравагантний» спосіб діяльності молодого лікаря та прихильника української соціал-демократії, про методи лікування якого «грудів цілий повіт». «Він провадив через своїх хорих (хворих – Авт.) широку політичну пропаганду, – писав В. Приходько, – і його амбулаторія була одночасно й «агітпунктом»» [34, 235]. Користуючись поголосами, В. Приходько згадував: «Бувало, вислухавши хорого, котрий нарікав то на груди, то на «бік», він йому казав: «Тебе не груди болять, а земля тебе болять» або «Тобі не лікарів треба, а хліба»...» [34, 235]. Попри це, насправді агітаційна діяльність П. Блонського давала результати.

Як згодом встановило слідство, 20 та 21 листопада 1905 р. П. Блонський, за місцем свого проживання, у передмісті містечка Смотрич Мніхівка Кам'янецького повіту, збирав селян у приватних будинках С. Червонюка, В. Рутини та В. Волощука і по вечорам, до двох-трьох годин ночі, вів із місцевими селянами бесіди. За словами свідків, селян А. Бика, Д. Пекарського, А. Думанівського та Ф. Ціхоцького, лікар «закликав своїх слухачів приєднуватися до Всеросійського селянського союзу (ВСС) і страйкарів, зазначаючи, що лише шляхом дружного та одночасного страйку можемо примусити поміщиків покинути свої землі, які перейдуть селянам» [29, 12, 12 зв.; 35, 329 зв.]. Подібна агітація здійснювалася й в інших населених пунктах. Унаслідок такої діяльності П. Блонського присуд про приєднання до ВСС прийняли селяни містечка Черче Кам'янецького повіту [36, 42].

Заклики приєднуватися до Селянського союзу були цілком доречним, адже на той час ця безпартійна

громадсько-політична організація селянства набула значної популярності серед сільських трудівників. Відтак, діячі різних політичних партій, зокрема члени УСДРП, агітували селян вступати до складу ВСС [37]. Згодом П. Блонський спробує скористатися організацією Селянського союзу з метою консолідації українства.

Однак найбільшого розголосу набув виступ П. Блонського на повітовому зібранні виборців до Першої Державної думи, яке відбулося 24 листопада 1905 р. у Народному домі імені Пушкіна в Кам'янці-Подільському. Оскільки день був базарний, а вхід вільним, то вже о 10-й годині ранку, за дві години до відкриття наради, біля Пушкінського дому лише селян зібралось понад 300 осіб. П. Блонський став виступати перед селянами ще до офіційного відкриття зібрання, а потім і на ньому. За свідченням дописувача «Киевских откликов», у нараді брали участь представники трьох станів – «пани, духовенство та мужики». Представники перших двох зайняли ложі, а «чернь» розмістилася окремо внизу. Головував на зібранні повітовий предводитель дворянства І. Ракович [38, 2].

В основу своєї промови П. Блонський, очевидно, поклав популярну прокламацію ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом». За даними прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, він закликав селян негайно відібрати казенні, удільні, церковні та приватновласницькі землі безоплатно та поділити її між селянами, «оскільки лише вони прикладають до неї свої руки і працю». «При цьому оратор, – зазначав посадовець, – закликав селян до соціального перевороту, говорячи: йдіть додому, встаньте всі, відберіть від поміщиків землю силою, проженіть усіх їхніх робітників і прислугу, не ходіть до них на роботу і примусьте їх таким чином «пухнути» з голоду». Розглядаючи питання про армію, оратор зазначив, що вона не потрібна для народу, а потрібна оборонна міліція, при якій кожен буде відбувати повинність у своєму повіті. Тому, за його словами, селяни повинні відмовити уряду в наборі новобранців. П. Блонський також закликав селян не вірити ніяким царським маніфестам, зокрема маніфесту 3 листопада 1905 р. про поетапне скорочення та скасування викупних платежів. Він стверджував, що «селянство вже тричі виплатило уряду свій викупний податок». Промовець з'ясував причини поразки царської Росії у війні з Японією та сказав, що «народом повинні керувати винятково своїми виборними, які тільки й здатні дотримати народних інтересів» [29, арк. 5 зв.]. Промова П. Блонського справила на присутніх «приголомшливе враження та викликала гучні оплески» [38, 2].

Прикметно, що головуючий на зібранні І. Ракович відмовив у задоволенні прохань поміщиків і духовенства припинити виступ П. Блонського, посилаючись на свободу слова. «За посвідченням свідків, – повідомляв прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду, – промови ... справили величезне враження на селян, які, очевидно, повірили словам оратора, чому немало сприяла й та обставина, що Блонський говорив публічно при властях те, про

що раніше селяни боялися говорити навіть між собою» [29, 5].

Спробу опонувати П. Блонському зробив І. Ракович, який наводив юридичні та моральні аргументи, проте вони не мали успіху серед більшості присутніх. Далі виступав ще якийсь семінарист, який говорив «про права на землю», після чого головуючий закрив збори [38, 2]. У залі Пушкінського дому виключили освітлення. Утім публіка, до якої приєдналися сторонні, вимагала продовження сходин у формі «мітингу». Противники та прихильники продовження зборів звернулися до губернатора, проте їхні звернення виявилися безрезультатними [29, 6; 38, 2]. Так закінчилося, за визначенням газети «Киевские отклики», «історичне зібрання» у Кам'янці-Подільському, безперечним героєм якого став український соціал-демократ, лікар П. Блонський.

Діяльність П. Блонського мала для нього сумні наслідки; як повідомляв кореспондент «Киевских откликов», на початку грудня 1905 р. його заарештували та ув'язнили в губернську тюрму. 13 грудня біля цього казенного дому зібралася юрба селян і вимагала звільнити «нашого Блонського», хоча й безрезультатно [39, 3; 40, 3].

Одним із наслідків передвиборного зібрання стало вироблення на основі промов П. Блонського «Приговора повноважних від сільських громад Кам'янецького повіту на передвиборній раді в Кам'янці-Подільському 24 листопада 1905 року». У документі містилися вимоги загальних, прямих і таємних виборів; свободи зборів, друку, релігії, недоторканості житла; «Щоби в школах вчили по українськи, в канцеляріях і судах писали по українськи, щоби в церквах і костелах провиди (священники. – Авт.) говорили по українськи» [28, 45]. Зазначений приговор протягом листопада-грудня 1905 р. поширювався в Кам'янці-Подільському [28, 45].

Справу заарештованого брата продовжував Ю. Блонський, який разом із сільським старостою містечка Лянцкорунь П. Гладуном 27 грудня 1905 р. зібрав схід селян Лянцкоруня та сіл Дрепалівки, Мар'янівки і Лятиви. На ньому він закликав обрати делегата на Український селянський з'їзд, який мав відбутися 5 січня 1905 р. у Києві. Агітатор рекомендував не проводити страйки розрізнено, а очікувати, «коли їм повідомлять, то щоб застрайкували вони всі, оскільки в цей день застрайкують селяни всієї Росії». Крім того Ю. Блонський просив селян підписати «прошеніє» на ім'я подільського губернатора «про звільнення з тюрми брата його, Блонського, на що всі селяни погодились» [41, 2, 2 зв., 3].

Промова П. Блонського в Пушкінському домі, безперечно, справила ще й інший вплив на партійно-політичне життя; вона використовувалася як зразок агітаційно-пропагандистської літератури українських соціал-демократів серед селянства. Про це свідчить такий факт. Студент Московського університету та постійний житель Кам'янця-Подільського С. Городецький двічі навідувався у с. Тарасівку Кам'янець-Подільського повіту; перший раз 10 грудня 1905 р., коли агітував селян підписати присуд і приєднатися до Всеросійського селянського союзу. Вдруге – 12 березня 1906 р., пропонував селянам

клопоталися за звільнення П. Блонського. В обох випадках селяни не піддалися на його заклики, а в березні передали агітатора в руки поліції. Серед вилучених у С. Городецького речей виявилися дві нелегальні брошури а також конспект промови П. Блонського 24 листопада 1905 р. у Пушкінському домі [36, 19, 21, 38, 42, 42 зв., 42 а, 42 а зв., 42 б, 42 б зв., 42 в.; 42, 1, 1 зв.]. Остання використовувалася, очевидно, як зразок для агітації.

Тим часом, на початку 1906 р., утворилася Кам'янецька організація УСДРП. Перша конференція українських соціал-демократів Кам'янця-Подільського мала установчий характер і відбулася на Різдво. Вона поклала початок роботі. Оскільки робітничий клас у містах краю був здебільшого неукраїнський або зрусифікований, то нечисленні робітничі організації існували лише в Кам'янці-Подільському та в містечку Городок Кам'янецького повіту. Переважна більшість партійних осередків і окремих партійців зосереджувалася на селі [43, 100–103]. Керівник Кам'янецької організації УСДРП П. Блонський у листі до відомого українського письменника та українського соціал-демократа В. Винниченка, датованому 27 червня 1906 р., зазначав: «Про становище У.С.Д. руху в Кам'янецькому і сусідніх повітах (про дальші нічого не знаю) можу сказати, що його так як нема, але ґрунт для планомірної роботи безперечно вдячний» [44, 171 зв.]. Попри це, протягом першого року роботи, окрім Кам'янця-Подільського, партійні гуртки УСДРП утворилися в дев'яти населених пунктах трьох повітів Подільської губернії: шість – у Кам'янецькому, два – у Гайсинському, один – в Ушицькому. Загалом українські соціал-демократи поширювали свій вплив на 21 село. Наприкінці 1907 р. Кам'янецька організація нараховувала близько 170 осіб [43, 100–103]. Здавалося, це були незначні досягнення, проте варто враховувати низький рівень української національної свідомості населення Поділля та постійні репресії з боку російської влади в краї. Безперечним лідером цієї діяльності партійної громади УСДРП був П. Блонський.

Здобутки подільських українських соціал-демократів стали помітними на всеукраїнському рівні. Друга конференція українських соціал-демократів Подільської губернії уповноважила П. Блонського делегатом на 3-й з'їзд партії (березень 1907 р.), де його обрали членом ЦК УСДРП [43, 100–103; 13, 172]. Це було визнанням успіхів П. Блонського як керівника організації українських марксистів на Поділлі.

Діяльність П. Блонського велася не лише в партійному напрямі, але й з метою згуртування нечисельних українських національних сил незалежно від партійної належності. Тут варто зазначити, що на початку ХХ ст. хоча й існували політичні партії, проте вони лише виробляли свої програмні засади й, водночас із цим, активні громадяни вишукували своє місце в ідейно різних українських партійних організаціях. Окрім того, в українських губерніях Російської імперії діяли загальноімперські політичні партії, членами яких були українці з національними почуваннями. Відтак, вони також долучалися до української національної роботи.

Питанням консолідації українців Поділля опікувався також П. Блонський. Про це свідчила, зокрема, конференція за участі вісімнадцяти осіб, яка відбулася 16 серпня 1906 р. у його квартирі на Руських Фільварках (район міста) в Кам'янці-Подільському. Метою цієї конференції, як згадував один з її учасників, В. Приходько, було «використати стихійний рух і революційний настрій селянства та спровадити його по якомусь організованому напрямі» та об'єднати українських діячів, створивши «українську організацію, що мала б за мету провадити спільну політичну акцію» [34, 240–241]. У конференції, окрім господаря квартири, брали участь два його брати, Юліан і Броніслав [29, 31], діяч Подільської «Просвіти» й автор цікавих спогадів В. Приходько [34], російський соціал-демократ, меншовик та організатор осередків ВСС і вчительського союзу на Поділлі Ю. Максимчук [45, 2, 2 зв., 3, 7, 7 зв., 8, 20 зв., 21., 21 зв.; 29, 31], налядач Кам'янець-Подільського двокласного міського училища, українець «з дуже лівим ухилом» С. Іваницький [34, 96], потомственный почесний громадянин, учитель грецької мови в духовному училищі с. Привороття Ушицького повіту, росіянин за національністю П. Великотний [46, 2, 8, 15], жителі цього ж села М. Вільготний, Л. Єзерницький і В. Єзерницька [29, 31, 31 зв.], усі відомі як члени Приворотської групи УСДРП і її агітатори [43, 100–103; 47, 93, 93 зв., 94]; двоє наступних – жителі м. Городок Кам'янецького повіту, син городоцького протоієрея, учитель М. Бялковський і селянин цього ж містечка Ф. Олійник, яких жандарми та поліцейські чини зараховували до городоцької групи РСДРП [29, 31; 48, арк. 87, 87 зв., 88; 49, 5, 5 зв.; 50, 94]. Проте відомо, що М. Бялковський проводив українську національно-просвітню роботу; ще навесні 1905 р. збирав підписи та кошти у жителів Городка з метою відкрити у містечку школу грамотності з українською мовою навчання [51, 348, 425, 425 зв.], а в 1906 р. став членом товариства «Просвіта» й у нього конфіскували 135 одиниць літератури [41, 79]. Тому, ймовірно, правоохоронці помилялися щодо його партійної належності. Можливо, він був членом городоцької групи УСДРП, яка діяла в містечку [43, 100–103]. З «поміркованих» громадян у нараді брали участь дядько та тітка майбутнього більшовицького діяча В. Затонського – дружина чиновника Г. Залевська та чиновник Подільської губернської земської управи В. Затонський, а також кам'янецький міщанин І. Вавжиневиц. Двоє останніх заявили, що є членами «Союзу 17 октября» – російської право-центристської ліберальної партії [52, 6 зв., 7]. Отже, попри різну партійну належність, зазначені та інші особи були прихильниками «української партії».

Організацією, яка мала б об'єднати людей таких різних політичних поглядів, був, очевидно, Всеросійський селянський союз, проєкт «Статуту волосних комітетів» якого жандарми вилучили. Проєкт складався з чотирнадцяти пунктів, у першому з яких визначалися завдання організації. «У члени Всеросійського селянського союзу, – зазначалося в документі, – може вступити кожний, хто поділяє програму союзу і вирішив активно боротися: 1) за знищення приватної власності на землю; 2) за передачу

землі в користування всього народу з тим, щоб кожний громадянин отримав не більше того, що може обробити власними силами; і 3) за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права» [52, 2, 2 зв., 3]. Отже, організація ВСС проголошувала досить радикальну програму дій.

У квартирі П. Блонського жандарми вилучили цілу бібліотеку – 330 книг і брошур, зокрема праці К. Маркса, Ф. Енгельса, А. Бебеля, Е. Бернштейна, К. Каутського, П. Лафарга, Ф. Ласяля, П. Кропоткіна, В. Леніна, Ю. Мартова, Ф. Дана, Г. Плеханова, М. Драгоманова, В. Короленка, М. Туган-Барановського та інших громадсько-політичних і культурних діячів, переважно соціалістичного напрямку [29, 192–199 зі зв.]. Стало відомо, що частину книжок П. Блонський взяв у бібліотеці товариства «Просвіта» [52, 23] і це, звісно, створило останньому погану славу в очах влади.

Після проведеного слідства справу розглядала Одеська судова палата. І тут варто зазначити, що судові органи Російської імперії дотримувались принципу презумпції невинуватості, незважаючи навіть на наявність певних компрометуючих матеріалів. Про це засвідчував, зокрема, лист прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, датований 19 вересня 1906 р., до начальника Подільського губернського жандармського управління, в якому той повідомляв, що «дизнанням не здобуто достатньо даних, які б встановлювали наявність злочинного співтовариства» [52, 11]. «Такому висновку не перешкоджає, – зазначав прокурор, – ні наявність програми волосних комітетів, ні обставини місця зібрання – де всі, очевидно, слухали, а говорив один Блонський, ні плутані чи, вірніше, необгрунтовані пояснення обвинувачених, ні, врешті, значна кількість екземплярів нелегальної літератури, виявленої в квартирі Блонського» [52, 11]. За такої позиції сторони обвинувачення, вихід на волю лікаря та його «гостей» було лише питанням часу; і справді газета «Рада» повідомляла 7 жовтня 1906 р., що «лікаря Блонського випущено з Кам'янецької тюрми під догляд поліції» [52]. Проте для П. Блонського надалі стали обмеженими можливості для професійної та громадсько-політичної діяльності в Подільській губернії, яку він полишив у 1907 р.

Висновки. Отже, Пантелеймон Блонський був яскравою постаттю українського національно-визвольного та соціал-демократичного рухів на Поділлі. Він належав до тієї когорти українських діячів, які походили з «верхів» суспільства, дворянства, але не втратили національної ідентичності та вважали своїм обов'язком здійснювати роботу, спрямовану на національне та соціальне визволення трудящих мас України. Він, як і багато інших представників української еліти, перші кроки в національній роботі зробив у студентські часи, у Варшавській студентській громаді. Проте його талант організатора та оратора яскраво проявився в Подільській губернії у 1905–1907 рр. У період розгортання селянського руху він активно працював над справою організації селянства у Всеросійському селянському союзі. Під час виборів до Державної думи П. Блонський націлював виборців на демократизацію політичного ладу в Російській

імперії та розв'язання аграрного питання в інтересах селянства. Кам'янецька організація УСДРП утворилася на початку 1906 р. і під керівництвом П. Блонського зуміла зорганізувати десять партійних осередків, переважно в сільській місцевості, які налічували близько 170 партійців. Визнанням заслуг П. Блонського в партійній роботі стало його обрання членом ЦК УСДРП (березень 1907 р.). Ще одним важливим напрямом діяльності українського соціал-демократа була робота з консолідації національних сил Поділля та надання організованого характеру селянському рухові.

Список використаної літератури та джерел:

1. Митці України. Енцикл. довід. / упоряд. М. Г. Лабінський, В. С. Мурза; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. 848 с.
2. Українські історики ХХ століття. Біобібліографіч. довід. / Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії України НАН України, Київ, 1996. Вип. 1. 150 с.
3. Українські історики ХХ століття. Біобібліографіч. довід. / Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії України НАН України, Київ, 2003. Вип. 2, ч. 1. 396 с.
4. Українські історики ХХ століття. Біобібліографіч. довід. / Інститут історії України НАН України. Київ: Інститут історії України НАН України, Київ, 2003. Вип. 2, ч. 2. 382 с.
5. URL: http://biography.nbuv.gov.ua/components/search_uba/pers_card1.php?id=1000029002
6. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. Київ: [Без видавництва], 1997. 256 с.
7. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9F%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D0%BC%D0%BE%D0%BD_%D0%99%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення: 15.12.2019)
8. URL: http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/blonsky.php (дата звернення: 15.12.2019)
9. URL: <http://pres-centr.ck.ua/print/news-9326.html> (дата звернення: 15.12.2019)
10. Висоцький О. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ: Основні цінності, 2004. 168 с. (Серія «Спадщина. Кн. 29»)
11. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
12. Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
13. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.
14. Голуб А. І. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалізм: сторінки політичної історії (кінець ХІХ – перша чверть ХХ століття). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 92 с.
15. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На злам століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.
16. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
17. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ: Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
18. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь,

1993. 176 с.

19. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.

20. Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) Колективна наукова монографія в трьох частинах / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1999. Ч. 2. С. 248–444.

21. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журн. 1992. № 3. С. 23–32.

22. Литвин В. Історія України (у 3-х томах). Т. II: Кінець XVIII – початок XX ст. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 760 с.;

23. Михальський І. С. Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. Луганськ: Альма-матер, 2003. 343 с.

24. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець XIX століття – лютий 1917 р. Монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.

25. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

26. Яремчук В. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.). Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 504 с.

27. Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. 256 с.

28. Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. 400 с.

29. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4098.

30. Киевские отклики. 6 декабря 1905 г. № 326. С. 2.

31. Дорошенко Д. З моїх спогадів про українське студентське життя у Варшаві в 1901 році // З минулого. Збірник. Том II. Український студентський рух у російській школі. Варшава, 1939. С. 123–127. (Праці Українського наукового інституту. Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху. Кн. 8)

32. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва: Индрик, 1999. 272 с.

33. Лашенко В. Українська студентська громада у Варшаві в 1901–1903 роки // З минулого. Збірник. Том II. Український студентський рух у російській школі. Варшава, 1939. С. 128–134. (Праці Українського наукового інституту. Том XLIX. Серія праць Комісії для дослідження українського руху. Кн. 8)

34. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Львів: Червона калина, 1935. 251 с.

35. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 16.

36. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 1056.

37. Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, 271 с.

38. Киевские отклики. 11 декабря 1905 г. № 331. С. 2.

39. Киевские отклики. 6 декабря 1905 г. № 326. С. 3.

40. Киевские отклики. 29 декабря 1905 г. № 346. С. 3

41. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп.1. Спр. 1105.

42. ЦДІАК України. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 4895.

43. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 8.

44. ЦДІАК України Ф. 274. Оп.1. Спр. 1417.

45. ЦДІАК України. Ф. 419. Оп.1. Спр.4097.

46. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 991.

47. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7690.

48. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 2. Спр. 14.

49. ЦДІАК України. Ф. 276. Оп.1. Спр. 95.

50. Державний архів Хмельницької області. Ф. 228. Оп.1. Спр. 7689.

51. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп. 1. Спр. 877.

52. ЦДІАК України. Ф. 419. Оп.1. Спр. 4860.

53. Рада. 7 жовтня 1906 р. № 20. С. 3.

References:

1. Myttsi Ukrainy. (1992) Entsycl. dovid. / uporiad. M. H. Labins'kyj, V. S. Murza; za red. A. V. Kudryts'koho. Kyiv: «Ukrains'ka entsyklopediia» imeni M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

2. Ukrains'ki istoryky 20 stolittia. (1996) Biobibliografich. dovid. / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp.1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

3. Ukrains'ki istoryky 20 stolittia. (2003) Biobibliografich. dovid. / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 2, ch. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian].

4. Ukrains'ki istoryky 20 stolittia.(2003) Biobibliografich. dovid. / Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 2, ch. 2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

5.URL:http://biography.nbuv.gov.ua/tcomponents/search_uba/pers_tsard1.php?id=1000029002

6. Verstiuk V., Ostashko T. (1997) Diiachi Ukrains'koi Tsentral'noi Rady. Bibliografichnyj dovidnyk. Kyiv: [Bez vydavnytstva] [in Ukrainian].

7. URL:<https://uk.wikipedia.org> (data zvernennia: 15.12.2019) [in Ukrainian].

8. URL: http://vvv.hrono.ru/biograf/bio_b/blonsky.php (data zvernennia: 15.12.2019) [in Russian]

9. URL: <http://pres-tsentr.tsk.ua/print/news-9326.html> (data zvernennia: 15.12.2019) [in Ukrainian].

10. Vysots'kyj O. (2004) Ukrains'ki sotsial-demokraty ta esery: dosvid peremoh i porazok. Kyiv: Osnovni tsinnosti. [in Ukrainian].

11. Hyrych I. (2014) Ukrains'ki intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna KhKh – pochatok KhKh st.): monohrafiia. Kyiv: Ukr. pys'mennyk. [in Ukrainian].

12. Hunchak T. (1993) Ukraina persha polovyna KhKh stolittia. Narysy politychnoi istorii. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

13. Holovchenko V. I. (1996) Vid «Samostijnoi Ukrainy» do Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. narysy z istorii ukrains'koi sotsial-demokratii pochatu KhKh st. Kharkiv: Majdan. [in Ukrainian].

14. Holub A. I. (1998) Ukrains'ka sotsial-demokratia i mizhnarodnyj sotsializm: storinky politychnoi istorii (kinets' KhKh – persha chvert' KhKh stolittia). Dnipropetrovs'k: Dnipropetrovs'kyj derzhavnyj universytet. [in Ukrainian].

15. Politychna istoriia Ukrainy KhKh st. (2002): U 6 t. / redkol.: I. F. Kuras (holova) ta in. T. 1: Na zlami stolit' (kinets' KhKh st. – 1917 r.) / Yu. A. Levenets' (ker.), L. P. Nahorna, M. M. Karmazina. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

16. Ukraina: politychna istoriia KhKh – pochatok KhKh stolittia (2007) / red. rada: V. M. Lytvyn (holova) ta in. / redkol.: V. A. Smolij, Yu. A. Levenets' (spivholovy) ta in. Kyiv: Parlaments'ke vyd-vo. [in Ukrainian].

17. Ukrains'kyj vybir (2007): politychni systemy KhKh stolittia i poshuk vlasnoi modeli suspil'noho rozvytku / V. F. Soldatenko (kerivnyk). Kyiv: Parlaments'ke vyd-vo. [in Ukrainian].

18. Kas'ianov H. V. (1993) Ukrains'ka intelihentsiia na rubezhi 19–20 stolit': sotsial'no-politychnyj portret. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

19. Kul'chyts'kyj S. (2013) Chervonyj vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli. Kn. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

20. Lavrov Yu. P. (1999) Vynyknennia i diial'nist' ukrains'kykh politychnykh partij. «Ukrains'ke pytannia» v Rosijs'kij imperii (kinets' 19 – pochatok 20 st.) Kolektyvna naukova monohrafiia v tr'okh chastynakh / vidp. red. V. H. Sarbej. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. Ch. 2. S. 248–444. [in Ukrainian].

21. Levenets' Yu. A. (1992) Livoradykal'ni partii na Ukraini naperedodni zhovtnevoho prevorotu. Ukr. ist. zhurnal. № 3.

- S. 23–32. [in Ukrainian].
22. Lytvyn V. (2005) Istoriiia Ukrainy (u 3-kh tomakh). T. II: Kinets' 18 – pochatok 20 st. Kyiv: Vydavnychyy dim «Al'ternatyvy». [in Ukrainian].
23. Mykhal's'kyj I. S. (2003) Dzherela z istorii ukrains'kykh politychnykh partij kintsia 19 – pochatku 20 st. Luhans'k: Al'ma-mater. [in Ukrainian].
24. Pavko A. I. (1999) Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarozhennia, evoliutsiia, diial'nist', istorychna dolia Kinets' 19 stolittia – liutyj 1917 r. Monohrafiia. Kyiv: Ivan Fedorov. [in Ukrainian].
25. Fed'kov O. (2017) Ukrains'ka sotsial-demokratychna spilka: u poshukakh idejno-politychnoi identychnosti. Kam'ianets'-Podil's'kyj: Kam'ianets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].
26. Yaremchuk V. (2012) Ukrains'ka bahatopartijnist' Naddnyprians'koi i Zakhidnoi Ukrainy: komparatyvnyj analiz (1899–1918 rr.). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
27. Dubins'kyj V., Fed'kov O. (2012) Ahrarne pytannia v politychnykh kontseptsiiakh ukrains'kykh partij i hromads'kykh orhanizatsij Naddnyprianschyny naprykintsia 19 – na pochatku 20 st. Kam'ianets'-Podil's'kyj: PP «Medobory 2006». [in Ukrainian].
28. Hlushkovets'kyj A. (2010) Demokratiiia v provintsii: vybory ta diial'nist' deputativ Podil's'koi hubernii u Derzhavnykh dumakh Rosijs'koi imperii: monohrafiia. Kam'ianets'-Podil's'kyj: PP Bujnyts'kyj O. A. [in Ukrainian].
29. Tsentral'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy). F. 419. Op. 1. Spr. 4098.
30. Kyevs'kye otklyky. 6 dekabria 1905 h. № 326. S. 2. [in Russian]
31. Doroshenko D. (1939) Z moikh spohadiv pro ukrains'ke students'ke zhyttia u Varshavi v 1901 rotsi. Z mynuloho. Zbirnyk. Tom II. Ukrains'kyj students'kyj rukh u rosij's'kij shkoli. Varshava. S. 123–127. (Pratsi Ukrains'koho naukovooho instytutu. Tom KhLIKh. Seriiia prats' Komisii dlia doslidzhennia ukrains'koho rukhu. Kn. 8) [in Ukrainian].
32. Horyzontov L. E. (1999) Paradoksy ymperskoj polityky: poliaky v Rossyy i russkye v Pol'she. Moskva: Yndryk. [in Russian].
33. Laschenko V. (1939) Ukrains'ka students'ka hromada u Varshavi v 1901–1903 roky. Z mynuloho. Zbirnyk. Tom II. Ukrains'kyj students'kyj rukh u rosij's'kij shkoli. Varshava. S. 128–134. (Pratsi Ukrains'koho naukovooho instytutu. Tom KhLIKh. Seriiia prats' Komisii dlia doslidzhennia ukrains'koho rukhu. Kn. 8) [in Ukrainian].
34. Prykhod'ko V. (1935) Pid sontsem Podillia. Spohady. L'viv: Chervona kalyna. [in Ukrainian].
35. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op. 2. Spr. 16. [in Russian].
36. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op. 1. Spr. 1056. [in Russian].
37. Fed'kov O., Mahas' V. (2011) «Selianstvu – vladu i zemliu!». Vserosij's'kyj selians'kyj soiuз v Ukraini (1905–1907 rr.). Kam'ianets'-Podil's'kyj: Kam'ianets'-Podil's'kyj natsional'nyj universytet im. Ivana Ohienka. [in Ukrainian].
38. Kyevs'kye otklyky. 11 dekabria 1905 h. № 331. S. 2. [in Russian]
39. Kyevs'kye otklyky. 6 dekabria 1905 h. № 326. S. 3. [in Russian]
40. Kyevs'kye otklyky. 29 dekabria 1905 h. № 346. S. 3 [in Russian]
41. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op.1. Spr. 1105. [in Russian].
42. TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op. 1. Spr. 4895. [in Russian].
43. Tsentral'nyj derzhavnyj arkhiv vyschykh orhaniv vlyady Ukrainy. F. 3807. Op. 1. Spr. 8. [in Ukrainian].
44. TsDIAK Ukrainy. F. 274. Op.1. Spr. 1417. [in Russian].
45. TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op.1. Spr.4097. [in Russian].
46. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op. 1. Spr. 991. [in Russian].
47. Derzhavnyj arkhiv Khmel'nyts'koi oblasti. F. 228. Op. 1. Spr. 7690. [in Russian].
48. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op. 2. Spr. 14. [in Russian].
49. TsDIAK Ukrainy. F. 276. Op.1. Spr. 95. [in Russian].
50. Derzhavnyj arkhiv Khmel'nyts'koi oblasti. F. 228. Op.1. Spr. 7689. [in Russian].
51. TsDIAK Ukrainy. F. 301. Op. 1. Spr. 877. [in Russian].
52. TsDIAK Ukrainy. F. 419. Op.1. Spr. 4860. [in Russian].
53. Rada. 7 zhovtnia 1906 r. № 20. S. 3. [in Ukrainian].

O. Fedkov, A. Hlushkovetsky

PANTELEIMON BLONSKYI – UKRAINIAN SOCIAL DEMOCRAT FROM PODILLIA AND THE PEASANTRY IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Introduction. *The article is dedicated to Panteleimon Blonskyi, a representative of the Ukrainian social-democratic and national liberation movements in Podillya. The relevance of the research is justified by the need to study the history of social communities and people; to fill the Ukrainian biographical archive with unknown and little-known figures of the past and, through the person of the Ukrainian Social Democrat, to show the activity of this party among the peasantry.*

Purpose. *The purpose of this article is to clarify the initial, Podil'skyi period of life of P. Blonskyi as well as his activity among the peasantry.*

Results. *It is found out that P. Blonskyi came from the nobility of Podil'skyi province and belonged to that small part of it, which did not lose its national identity and considered its duty to carry out work aimed at national and social liberation of the working class of Ukraine. It is established that his social and political activity began in his student years, when he studied at the Medical Department of the University of Warsaw and was the Deputy Chairman of the Ukrainian student community in Warsaw. The main attention is paid to the various activities of P. Blonskyi in the Podil'skyi province in 1905–1907. During the development of the peasant movement, he actively worked on the unification of the peasantry in the All-Russian Peasant Union, an independent socio-political organization. During the elections to the State Duma, P. Blonskyi aimed voters at struggle for the democratization of the political system in the Russian Empire and the solution to the agrarian issue in the interests of the peasantry. It is also defined that Kamianets organization of the USDLP was formed in early 1906 and under the leadership of P. Blonskyi it managed to organize ten party cells during the revolution, mainly in rural areas, which numbered about 170 party members. The recognition of P. Blonskyi's merits in his party activity was his election as a member of the Central Committee of the USDLP (March, 1907). Another important activity area of the Ukrainian Social Democrat, which is reflected in this article, was the consolidation of the Ukrainian national forces of Podillia and giving an organized character to the peasant movement, as evidenced by the record of the meeting in August 16, 1906.*

Conclusions. *Panteleimon Blonskyi was a leading member of the USDLP in the Podil'skyi province and directed his activities to organize the peasantry in the All-Russian Peasant Union. He aimed the farmers at the fight for the democratization of the political system in the country and solving the agrarian issue in their interests. P. Blonsky also took measures to consolidate Ukrainian figures in Podillia.*

Key words: *Panteleimon Blonskyi, Ukrainian Social Democratic Labour Party, Podil'skyi Province, peasantry.*

Методологія та історіографія аграрної історії

Methodology and historiography of agrarian history

УДК 349.4 (477) (09): 94 (477)

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-69-72

В. А. Іващенко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3230-8304>

О. М. Тараненко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5218-9763>

ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНИХ УРЯДІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1917 – 1921 РР. У ПРАЦЯХ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНІСТІВ *

У статті проаналізовано стан вивчення податкових та різних фіскальних заходів національних урядів в українському селі у 1917 – 1921 рр. представниками зарубіжної україністики. Встановлено, що загалом праці діаспорних дослідників містять багатий фактологічний матеріал з історії революції й інших суміжних проблем. Однак з-поміж них відсутнє комплексне дослідження з історії податкової політики в українському селі у 1917 – 1921 рр., в якому було б вивчено фіскальні заходи, їх еволюцію, сприйняття селянством податкової політики національних урядів та їх союзників.

Ключові слова: податкова політика, українське село, діаспорні дослідники, фіскальні заходи.

Постановка проблеми. Формування сучасних історичних знань про різні етапи та сфери розвитку державності України неможливе без вивчення та систематизації цілого спектру історичних напрацювань створеного попередниками. Зазначена теза стосується і наукового доробку щодо вивчення періоду Української революції 1917-1921 рр. загалом та фіскальної діяльності національних урядів зокрема.

* Статтю написано згідно з держбюджетною темою «Українська революція (1917 – 1921 рр.): селянський фактор» (номер державної реєстрації 0118U003864)

Зважаючи на значну кількість напрацювань з політичної, правової, соціально-економічної тематики, актуальним, на нашу думку, є дослідження податкової політики у працях зарубіжних україністів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зауважимо, що вказане питання частково висвітлено у працях низки українських науковців: В. Іващенко та С. Корновенка [1], П. Гай-Нижника [2] та інших науковців. Спеціальної публікації, присвяченої вивченню діаспорної історіографії податкової політики національних урядів в українському селі у 1917-1921 рр., нам віднайти не вдалося.

Автори статті ставлять за мету з'ясувати стан вивчення податкової політики національних урядів в українському селі у 1917-1921 рр. у працях діаспорних істориків.

Виклад основного матеріалу. Поразка проукраїнського табору та перемога більшовиків спричинила масову хвилю еміграції української еліти на захід. Колишні урядовці, поряд із політичною діяльністю, активну увагу зосередили на підготовці наукових та публіцистичних праць, присвячених різним аспектам переважно політичної історії того періоду. Зважаючи на політичне минуле, основним завданням стала популяризація на заході української державницької ідеї, оскільки українська еліта не була позбавлена ілюзій щодо її підтримки в країнах Північної Америки та Західної Європи. Внаслідок цього за кордоном друкуються праці колишніх українських урядовців та з'являється низка публікацій, присвячених українській державницькій ідеї загалом, та фінансовій і податковій політиці національних урядів зокрема.

За межами України з'явилися праці з історії революційних подій та становлення української державності, в яких узагальнено охарактеризовано основні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Одним із перших фундаментальних доробків стала 2 томна праця Д. Дорошенка «Історія України 1917 – 1923», видана у 1932 р. в Ужгороді – Нью-Йорку [3]. Вказану працю у 2002 р. було перевидано у Києві [4; 5]. У ній Д. Дорошенко виклав розгорнутий аналіз політичного, соціально-економічного аспектів внутрішньої політики урядів УНР, Гетьманату, наголошуючи на впливі на них зовнішніх факторів.

Д. Дорошенко податкової сфери практично не вивчав, хоча окремі аспекти фінансової політики, грошового обігу все ж розкрив. Разом із тим, цінною, на нашу думку, є інформація щодо продовольчої політики уряду та зовнішніх зобов'язань УНР перед Австро-Угорщиною та Німеччиною, які безпосередньо впливали на ставлення влади до аграрного сектору економіки та сприяли формуванню відповідної моделі оподаткування. Однак автор здебільшого констатує події, не аналізуючи причинно-наслідкових зв'язків. На нашу думку, це пояснюється тим, що Д. Дорошенко, безпосередньо будучи учасником революційних подій та перебуваючи біля джерел українського державотворення, свідомо уникав суб'єктивних суджень щодо тих чи інших політичних явищ.

У Мюнхені 1969 р. було випущено ще одну працю Д. Дорошенка «Мої спогади про недавнє минуле 1917 – 1920» [6; 7]. Оскільки спогади викладені особисто від автора та з його власними, інколи суб'єктивними судженнями, вказану працю ми вважаємо не тільки цінним нарративним, але й важливим історіографічним джерелом із історії подій Української революції 1917 – 1923 рр. Водночас характерним для всіх робіт Д. Дорошенка є прихильність до особи П. Скоропадського та позитивна оцінка його діяльності. Фактично його доробок є своєрідним енциклопедичним оглядом внутрішньої політики, а також дипломатичної діяльності П. Скоропадського та урядів Української Держави. Недостатня увага Д. Дорошенка до фіскальної діяльності в Українській Державі вкотре доводить зацікавленість автора політичною історією та його недооцінку фінансової, та податкової справи.

Така тенденція до вивчення здебільшого політичної історії простежується й в інших представників зарубіжної україністики. Оглядом діяльності українських урядів охарактеризував Р. Млиновецький [8]. Подібним чином можна класифікувати праці «Велику історію України» І. Крип'якевича [9], «Ілюстровану історію України. З додатком нового періоду історії України від 1914 до 1917 рр.» М. Грушевського [10], узагальнювальні студії з історії революції Т. Гунчака [11; 12], П. Мірчука [13], І. Нагаєвського [14], О. Субтельного [15].

З-поміж широкого спектру праць, в яких проаналізовано діяльність урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, виокремимо доробки, автори яких дотримувалися лівих поглядів, переважно обстоюючи доцільність соціалістичного шляху розвитку державних утворень на території українських земель. Основоположниками цього напрямку стали колишні діячі Центральної Ради та Директорії. У їхніх працях П. Скоропадського зображено переважно реставратором дореволюційних порядків та соціально-економічних відносин, заснованих на великому капіталі та поміщицькому землеволодінні. Так, варта уваги праця П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1929 рр.» [16 – 18]. Не зупиняючись лише на політичних подіях доби Української революції, автор розкрив і державницьке бачення націонал-соціалістичної інтелігенції, що є важливим у розумінні соціально-економічних

процесів, що відбувалися у революційну добу. Автором зясовано безпосередні причини переходу частини суспільства від легальної опозиції Гетьманату до фактичної збройної боротьби з урядовими та австро-німецькими військами. Разом із тим, П. Христюк приділив недостатню увагу економічному складнику національного державотворення періоду Центральної Ради та Директорії, в основному акцентуючи увагу на прорахунках Гетьманату. Податкову сферу автор безпосередньо не аналізував, частково звернувши увагу на окремі аспекти урядової політики в аграрній сфері. Водночас у його праці все ж можна віднайти згадки про фінансову сферу. Подібними є дослідження Дж. Решетаря [19], О. Підгайного [20], О. Федюшина [21] та інших.

Упродовж 1930-х рр. з'являються окремі праці, в яких все ж хоч і побіжно, але досліджено соціально-економічну історію. Так, С. Долєга та П. Покуцький [22; 23] приділили увагу реставрації поміщицького володіння за часів Гетьмана, включаючи економічні та фінансові наслідки цього для селян. Автори зосередилися на висвітленні причин та характері повстанського руху на українських землях, зображуючи Гетьмана як маріонетку у політиці Австро-Угорщини та Німеччини, який, виконуючи продовольчі зобов'язання, вдається до жорстких дій фіскального характеру, незважаючи на повстанські настрої українських селян.

На нашу думку, цінною у вивченні соціально-економічної історії Директорії УНР загалом та податкової політики зокрема є багатотомна праця М. Стахів «Україна в добу Директорії УНР» [24], видана у 1962 – 1966 рр. У ній розкрито діяльність урядів Директорії УНР, зокрема їх фінансову політику. Хоча і побіжно, але М. Стахівим зясовано й окремі аспекти податкової та фіскальної політики Директорії УНР. Як і низка інших праць, вказане дослідження характеризується певною суб'єктивністю суджень автора у ставленні до інших суб'єктів політичної діяльності, погляди яких є протилежними авторським. Така позиція автора не викликає подиву та, на нашу думку, пояснюється його безпосередньою належністю до урядових кіл Директорії УНР. Автор акцентує увагу переважно на позитивах у діяльності Директорії УНР, називаючи її наступницею Центральної Ради. Водночас жодним чином не згадує прорахунків Директорії в економічній і фінансовій політиці та рекордну гіперінфляцію.

З-поміж представників зарубіжної україністики, у наукових працях яких, хоч і побіжно, але йде мова про окремі елементи фіскальної політики влади в українському селі, виокремимо праці І. Витановича «Аграрна політика українських урядів 1917 – 1920 рр.» (видана у Мюнхені та Чикаго у 1968 р.) [25] та М. Сціборського [26]. У них чи не вперше розкрито спроби земельних реформ національних урядів в Україні, досліджено аграрні програми урядів Центральної Ради, Директорії, Гетьманату, вказано їх позитиви та недоліки.

Цінними є праці підготовлені урядовцями-практиками, державними діячами у сфері фінансів. Так, наприклад Б. Мартос та Я. Зозуля стали авторами книги «Гроші Української Держави», виданої у

1972 р. у Мюнхені [27]. Незважаючи на колишню належність до урядових кіл, їм вдалося поєднати теоретичний і фактичний матеріал із фінансової політики національних урядів періоду Української революції 1917 – 1918 рр. Так, автори зясували складнощі в наповненні бюджету в революційних умовах, особливо не деталізуючи проблемні питання наповнення бюджету за допомогою непопулярних фіскальних заходів, насамперед стосовно селянства.

У нарисі М. Гнатишика [28] подано стислу характеристику урядів України 1917 – 1920 рр., існуючих монетних систем, державних банкнот, процесів їхнього виготовлення, а також відомості стосовно різних аспектів економічної та фінансової діяльності державних утворень на території українських земель.

Цікавою працею, що за своїм змістом і наповненням ризиться від інших, є дослідження «Бюджетне право» Х. Лебідь-Юрчика [29]. Воно присвячене податковій справі та державним фінансам України періоду революції. У його монографії вміщено перший державний бюджет України за 1918 р. Показано джерела прибутків та видатки, зокрема з оподаткування аграрного сектору економіки.

На нашу думку, цінною є розвідка І. Кабачківа «Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р.» (Прага, 1932 р.) [30]. Автором державний бюджет України досліджено у контексті порівняння з бюджетом Чехословаччини.

Висновки. Таким чином, українська діаспорна історіографія податкової політики національних урядів в українському селі у 1917 – 1921 рр. представлена переважно студіями загального характеру. Формування свідомості представників зарубіжної україніки тривало за умов гострої суспільно-політичної боротьби різних політичних таборів. Відтак не є дивним те, що сфера оподаткування та заходи фіскального характеру є непопулярними діями, а тому вони мало досліджені переліченими вище авторами, які переважно належали до тогочасних урядових кіл. Характерним є те, що згаданий історіографічний доробок написаний не істориками-професіоналами, а різними партійними діячами, революційними лідерами, вченими-економістами, журналістами, урядовцями. Зважаючи на це, студії носять здебільшого пропагандистський характер, хоча деякі з них містять цінну документальну базу стосовно бюджетної сфери та податкових заходів в українському селі.

Констатуємо, що діаспорна історіографія представлена роботами, в яких переважно висвітлено політичну історію, аграрне, бюджетне питання. Податкова політика у цих доробках подається лише фрагментарно.

Список використаної літератури та джерел:

1. Іващенко В., Корновенко С. Податкова політика національних урядів в українському селі періоду революції 1917 – 1920 рр. Черкаси : видавець Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького., 2016. 160 с.
2. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української держави, УССР (1917–1930 рр.) Київ : Цифра-друк, 2006. 303 с.

3. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. Ужгород; Нью-Йорк : Накладом др. Осипа Цюпки, 1930. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. 429 с.
4. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 1. 320 с.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. : в 2 т. Київ : Темпора, 2002. Т. 2. 352 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.). Київ : Темпора, 2007. 272 с.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Київ : Темпора, 2007. 632 с.
8. Млиновецький Р. Нариси з історії Українських визвольних змагань. 1917–1922 рр. Про що історія мовчить. Без вид.: 1966. Т. 1. 126 с.
9. Крип'якевич І. Велика історія України до 1923 р. Львів ; Вінніпег : Без вид., 1948. 965 с.
10. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 рр. Київ : Либідь, 1992. 46 с.
11. Гунчак Т. Українська революція: документи. Нью-Йорк : Без вид., 1984. 487 с.
12. Hunczak T. The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution. Cambridge : Harvard University Press, 1977. 425 p.
13. Мірчук П. Українська державність 1917–1922 рр. Філадельфія : Без вид., 1967. 400 с.
14. Nahayewsky I. History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. München : W. Goldmann, 1972. 307 s.
15. Subtelny O. Ukraine. A History. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 1988. 666 p.
16. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 ч. Відень : Український Соціологічний Інститут, 1921. Ч. 1. 204 с.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 ч. Відень : Український Соціологічний Інститут, 1921. Ч. 3. 160 с.
18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : в 4 ч. Відень : Український Соціологічний Інститут, 1922. Ч. 4. 405 с.
19. Reshetar J. The Ukrainian Revolution 1917–1920. A Study in Nationalism. Princeton : Princeton University Press, 1952. 363 p.
20. Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. Toronto ; New-York, 1966. Vol. 1. 685 p.
21. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 гг. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2007. 334 с.
22. Доленга С. Скоропадщина. Варшава : Накладом Монаста Кушицького, 1934. 175 с.
23. Покуцький П. Панська отаманія. Львів : Без вид., 1937. б/а.
24. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР : в 7 т. Скрантон : Без вид., 1962–1966. Т.1. 272 с.
25. Витанович І. Аграрна політика українських Урядів 1917–1920 рр. Мюнхен : Без вид., 1968. 60 с.
26. Сціборський М. Земельне питання. Париж : Українська книгарня, 1939. 109 с.
27. Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української Держави. Мюнхен : Український Технічно-Господарський Інститут, 1972. 102 с.
28. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 рр. Ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд : Український Музей-Архів, 1974. 356 с.
29. Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право (Додаток: перший державний бюджет України на 1918 рік і пояснення найважливіших позицій бюджету). Львів : Без вид., 1927. 191 с.
30. Кабачків І. Державний бюджет України і Чехо-Словацької республіки у 1918 р. Прага : Без вид., 1932. 57 с.

References:

1. Ivashchenko, V. & Kornovenko, S. (2016). Tax policy of national governments in the Ukrainian countryside during the revolution of 1917 - 1920. Cherkasy: publisher Cherkasy National University. В. Khmelnytsky., 2016. 160 p. [in Ukrainian].
2. Gai-Nyzhnyk, P. (2006). Tax policy of the Central Rada, the governments of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian

- state, the Ukrainian SSR (1917–1930) Kyiv: Tsifra-druk, 2006. 303 p. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (1930). History of Ukraine 1917–1923: in 2 volumes Uzhhorod; New York: Published by Dr. Osip Tsyupka, 1930. Vol. 2: Ukrainian Hetmanate of 1918 429 p. [in Ukrainian].
 4. Doroshenko, D. (2002). History of Ukraine. 1917–1923: in 2 volumes. Kyiv: Tempora, 2002. Vol. 1. 320 p. [in Ukrainian].
 5. Doroshenko, D. (2002). History of Ukraine. 1917–1923: in 2 volumes. Kyiv: Tempora, 2002. Vol. 2. 352 p. [in Ukrainian].
 6. Doroshenko, D. (2007). My memories of the ancient past (1901–1914). Kyiv: Tempora, 2007. 272 p. [in Ukrainian].
 7. Doroshenko, D. (2007). My memories of the recent past (1914–1920). Kyiv: Tempora, 2007. 632 p. [in Ukrainian].
 8. Mlynovetsky, R. (1966). Essays on the history of Ukrainian liberation struggles. 1917–1922. What history is silent about. Bez vid.: 1966. T. 1. 126 s. [in Ukrainian].
 9. Krypyakevych, I. (1948). The great history of Ukraine before 1923 Lviv; Winnipeg: Unpublished, 1948. 965 p. [in Ukrainian].
 10. Hrushevsky, M. (1992). A new period in the history of Ukraine for the years from 1914 to 1919. Kyiv: Lybid, 1992. 46 p. [in Ukrainian].
 11. Gunchak, T. (1984). Ukrainian revolution: documents. New York: Bez vid., 1984. 487 s. [in Ukrainian].
 12. Hunczak, T. (1977). The Ukrainian, 1917–1922: A Study of Revolution. Cambridge: Harvard University Press, 1977. 425 p.
 13. Mirchuk, P. Ukrainian statehood 1917–1922 Philadelphia: Without ed., 1967. 400 p. [in Ukrainian].
 14. Nahayewsky, I. (1972). History of the Modern Ukrainian State 1917–1923. München: W. Goldmann, 1972. 307 s. [in Ukrainian].
 15. Subtelny, O. (1988). Ukraine a History. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1988. 666 p. [in Ukrainian].
 16. Khrystyuk, P. (1921). Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920: at 4 p.m. Vienna: Ukrainian Sociological Institute, 1921. Part 1. 204 p. [in Ukrainian].
 17. Khrystyuk, P. (1921). Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920: at 4 p.m. Vienna: Ukrainian Sociological Institute, 1921. Part 3. 160 p. [in Ukrainian].
 18. Khrystyuk, P. (1922). Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920: at 4 p.m. Vienna: Ukrainian Sociological Institute, 1922. Part 4. 405 p. [in Ukrainian].
 19. Reshetar, J. (1952). The Ukrainian Revolution 1917–1920. A Study in Nationalism. Princeton: Princeton University Press, 1952. 363 p. [in Ukrainian].
 20. Pidhainy, O. (1966). The Formation of the Ukrainian Republic. Toronto; New-York, 1966. Vol. 1. 685 p. [in Ukrainian].
 21. Fedyushin, O. (2007). The Ukrainian Revolution. 1917–1918 Moscow: ZAO Tsentrpoligraf, 2007. 334 p. [in Ukrainian].
 22. Dolenga, S. (2007). Skoropadshchina. Warsaw: Published by Monest Kuszycki, 1934. 175 p. [in Ukrainian].
 23. Pokutsky, P. (1937). Lord's Ataman. Lviv: Bez vid., 1937. b/a. [in Ukrainian].
 24. Stakhiv, M. Ukraine in the era of the Directory of the Ukrainian People's Republic: in 7 volumes. Scranton: Without ed., 1962–1966. Vol.1. 272 s. [in Ukrainian].
 25. Vitanovich, I. (1968). Agrarian policy of the Ukrainian governments of 1917–1920 Munich: Without ed., 1968. 60 p. [in Ukrainian].
 26. Stsiborsky, M. (1939). Land issue. Paris: Ukrainian Bookstore, 1939. 109 p.
 27. Martos, B. & Zozulya, J. (1972). Money of the Ukrainian State. Munich: Ukrainian Technical and Economic Institute, 1972. 102 p. [in Ukrainian].
 28. Hnatyshak, M. (1974). State money of Ukraine 1917–1920. Illustrated historical and iconographic essay. Cleveland: Ukrainian Museum-Archive, 1974. 356 p. [in Ukrainian]
 29. Lebid-Yurchyk, H. (1927). Budget law (Appendix: the first state budget of Ukraine for 1918 and an explanation of the most important positions of the budget). Lviv: Bez vid., 1927. 191 p. [in Ukrainian].
 30. Kabachkiv, I. (1932). The state budget of Ukraine and the Czechoslovak Republic in 1918. Prague: Without ed., 1932. 57 p. [in Ukrainian].

V. Ivashchenko, O. Taranenko

TAX POLICY OF NATIONAL GOVERNMENTS IN THE UKRAINIAN VILLAGE IN 1917-1921 IN THE WORKS OF FOREIGN UKRAINIANS

Introduction. *The article analyzes the state of study of tax and various fiscal measures of national governments in the Ukrainian countryside in 1917 – 1921 by representatives of foreign Ukrainian studies. It is established that, in general, the works of diaspora researchers contain rich factual material on the history of the revolution and other related problems. However, among them there is no comprehensive study of the history of tax policy in the Ukrainian countryside in 1917 - 1921, which would study fiscal measures, their evolution, the perception of the peasant tax policy of national governments and their allies.*

Purpose. *The formation of modern historical knowledge about the various stages and spheres of development of the statehood of Ukraine is impossible without the study and systematization of a range of historical developments created by predecessors. This thesis also applies to the scientific work on the study of the period of the Ukrainian revolution of 1917-1921 in general and the fiscal activities of national governments in particular. Given the significant number of works on political, legal, socio-economic issues, relevant, in our opinion, is the study of tax policy in the works of foreign Ukrainians.*

Results. *Ukrainian diasporic historiography of the tax policy of national governments in the Ukrainian countryside in 1917 - 1921 is represented mainly by general studies. The formation of the consciousness of the representatives of foreign Ukrainians continued under the conditions of a sharp socio-political struggle of various political camps. Therefore, it is not surprising that the sphere of taxation and fiscal measures are unpopular actions, and therefore they are little studied by the above authors, who mostly belonged to the then government circles. It is characteristic that the mentioned historiographical work was written not by professional historians, but by various party figures, revolutionary leaders, economists, journalists, and government officials. In view of this, the studios are mostly propagandistic in nature, although some of them contain a valuable documentary base on the budget sphere and tax measures in the Ukrainian countryside.*

We state that diasporic historiography is represented by works, which mainly cover political history, agrarian, budgetary issues. Tax policy in these works is presented only in fragments.

Originality. *The originality of the study is that the authors studied the activity of representatives of foreign Ukrainian studies in the direction of studying the fiscal and tax policies of national governments in the Ukrainian countryside in the period 1917 - 1921.*

Key words: *tax policy, ukrainian countryside, diaspora researchers, fiscal measures.*

УДК 070.23:655.3.066.13](477–022)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-73-77

В. М. Наконечний

*кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>*

СЕЛЯНСЬКИЙ ЧАСОПИС «ЛЕМКО»: ІДЕОЛОГІЯ, РУБРИКАЦІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА

Статтю присвячено аналізу видавничого феномену московфільської газети «Лемко». З'ясовано ідеологію, рубрикацію та проблематику часопису. Доведено, що світоглядною настановою видавців «Лемка» був відвертий антиукраїнізм, котрий виразно контрастував із проурядовою риторикою. Показано, що цілком позитивною була консультативно-господарська складова редакційної політики «Лемка». Часопис подавав чималі зусилля для пом'якшення своїм читачам наслідків економічної модернізації, багато уваги приділяючи питанням інтенсифікації традиційних галузей господарювання і популяризації нових форм діяльності.

Ключові слова: «Лемко», редакційна політика, русини, Друга Річ Посполита, московфільство.

Постановка проблеми. Лемківська періодика незмінно перебуває у фокусі наукових зацікавлень дослідників русинського субетносу. Це й зрозуміло, адже у часописах, створених лемками для своїх земляків, найбільш опукло проявилися ті різнопланові проблеми, котрими жили представники найбільш західної гілки українства. У вічі впадає певна наукознавча тенденція, котра полягає у фокусуванні сучасних лемкознавців на тих видавничих проєктах, котрі творилися з позицій загальноукраїнської, соборницької ідеології. Таким чином, із наукового дискурсу практично цілковито витіснено лемківську періодику, створену симпатиками інших ідеологічних орієнтацій. Особливо дошкульним це виглядає у випадку доволі популярного серед лемків у XIX – перших десятиліттях XX ст. (а в деяких діаспорних осередках і по сьогодні) московфільства. Натомість, очевидним є те, що без з'ясування та врахування всіх світоглядних оптик неможливо повноцінно відтворити ідейний світ лемківського субетносу.

Вирішення згаданої проблеми вважаємо за доцільне розпочати з міжвоєнного часу, коли в Другій Речі Посполитій з'являються перші творені русинами лемківські періодичні видання з полярними світоглядними орієнтаціями, котрі відбивали ідейну конкуренцію серед русинських діячів. Як відомо, україноцентричну оптику обстоювали видавці газети «Наш лемко», що має на сьогодні чималу літературу [1]. Його ідейним опонентом стала московфільська газета «Лемко» – видання, малознане сьогодні навіть для зацікавлених русинською проблематикою фахівців. З огляду на це, актуальним завданням лемкознавства вважаємо з'ясування видавничого феномену цього часопису.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До сьогодні газеті «Лемко» не присвячено жодної спеціальної наукової розвідки. В лемкознавчій

літературі згадки про цей часопис мають суто причинковий характер. У низці наших публікацій йдеться про газету «Лемко» в контексті ідейної боротьби, що точилася в русинському середовищі у міжвоєнний час [1].

Автор статті ставить за мету дослідити ідейну платформу, особливості редакційної політики та змістового наповнення газети «Лемко».

Виклад основного матеріалу. Ідея постанови нового лемківського видання виникла на початку 1934 р. як реакція на активізацію видавничої активності проукраїнської частини русинів, котрі проживали на гірських теренах Другої Речі Посполитої. Йдеться про те, що в січні того ж року у Львові почав виходити часопис «Наш лемко», котрий став впливовою ідейною трибуною тієї частини русинів, котрі ідентифікували себе органічним складником українства. Соборницька постава видавців «Нашого лемка» була сприйнята як загроза чиновниками молодій польській державі, котрі обрали курс на гвалтовну асиміляцію автохтонних мешканців Закерзоння. Тож була розроблена система заходів, покликаних знешкодити чи хоча б підірвати вплив нової газети серед українців гірських теренів, котрі в своїй масі нерідко ще не мали виразного національного самоусвідомлення [1].

Одним із таких заходів було створення медійної альтернативи «Нашому лемку». З цією метою в середовище лемків, котрі надалі трималися архаїчної ідеї власної етнічної ексклюзивності та культурної спорідненості з «руським» світом, було вкинуто ідею видання власного часопису, що мав стати інституційною платформою культивування московфільських настроїв у середовищі мешканців лемківських теренів. Вперше думка про видання нового часопису прозвучала на лемківському з'їзді, що відбувся в Сяноці 8 грудня 1933 р. На цьому форумі, що об'єднав симпатиків московфільської ідеології, було створено «Лемківський союз», в якому, за словами організаторів, «мають групуватися всі лемки і видавати газету Лемко» [2, 1].

Невдовзі дійшло до реалізації цієї постанови і перше число нової газети побачило світ 22 лютого 1934 р. У редакційному анонсі було вказано, що «Лемко» – «орган Лемківського союзу» – буде двотижневиком, котрий з'являтиметься у четвер «близько 15-того і 30-того кожного місяця». За кілька місяців, від восьмого числа, газета стала тижневиком. Мовна політика редакції газети полягала в тому, що вона принципово видавалася московфільським варіантом лемківської говірки. Тому наведені у нашій статті більші за обсягом цитати адаптовані до вимог сучасної української мови. Початковим місцем видання «Лемка» був Новий Сонч; згодом редакція перемістилася до лемківської столиці, котрим тоді вважалося містечко Криниця. Друкувався часопис у перемишльській друкарні Осипа Стифієго. В газеті вказувалося, що її редагує та видає комітет, склад якого жодного разу не деталізувався. Відповідальними ж за видання газети в різні періоди були Василь Тилишак та Гарас Громосяк. Про них на сьогодні не вдалося

віднайти якихось докладніших біографічних відомостей. Обсяг газети за весь період її існування був незмінним – чотири шпальти. Часопис виходив неповних два роки – до кінця 1935 р., за цей час світ побачило 84 числа. Передплатна ціна на газету була порівняно незначною: двотижневик коштував річно – 3 злотих, піврічно – 1,5 злотих, місячно – 30 грошей; для закордонних передплатників – річно 1 американський долар. Після перетворення часопису на тижневик вказані ціни зросли вдвічі.

У першому числі «Лемка» у редакційному зверненні до читача було викладено мету та завдання нового часопису. Насамперед видавці наголошували на інформаційній функції свого видання: «[...] З газети ви дізнаєтесь, як живуть інші народи, що вони роблять, щоб поправити свою долю і зменшити біду, дізнаєтесь, що чути на широкому світі і у нас в краї» [1, 1]. Далі йшлося про солідаристську місію часопису – стати об'єднавчою платформою для симпатиків москвофільської орієнтації: «Не забувайте про те, що поки ми не зорганізовані, поки живемо кожний для себе – настільки довго ми не будемо жодною силою і ніхто з нами не буде рахуватися. [...] Одна людина не багато що може зробити, але всі разом ми представитимемо велику силу» [2, 1]. Зрештою, третім завданням редакція бачила консультування своїх передплатників із різнопланових питань сьогодення – від господарських до правничих. Підсумовуючи свої обіцянки, редакція стверджувала: «Загалом газета буде старатися вмещувати лише такі дописи, котрі можуть бути корисними для лемків і буде змагатися до того, щоби нашим людям жилося краще» [2, 1]. Повноцінна реалізація цих обіцянок, як слушно йшлося у редакційному зверненні, можлива лише за умови масової передплати газети, що дозволить їй фінансово «стати на ноги». З огляду на це, і в згаданому зверненні, і надалі практично у кожному числі настійливо повторювалися прохання про поширення і популяризацію часопису. Також редакція закликала своїх читачів активно комунікувати зі своєю газетою, шляхом регулярного листування бути співтворцями її змісту.

Реалізації щойно згаданих цілей та завдань сприяла добре продумана структурна архітектура «Лемка». Зазвичай, перша шпальта була відведена для редакційних дописів та текстів програмового змісту. Також на ній містилися інформаційні матеріали загальнодержавного значення (урядові постанови, оголошення та звернення). Наступна шпальта була відведена обговоренню різнопланових проблем громадського життя лемків, а також дописів на культурну та історичну тематику. Третя та четверта шпальти зазвичай були присвячені господарській тематиці. Їхній зміст здебільшого формували читачські звернення з проханнями допомоги порадами в тих чи інших клопотах щоденного життя. Також там містилися огляди громадського руху в тих лемківських селах, де помітною була активність прихильників москвофільської орієнтації. Зрештою, як це було традиційно для більшості періодичних видань, на

останній шпальті також містилися рекламні оголошення.

Згадані матеріали були зосереджені в багатьох рубриках «Лемка». Їхня номенклатура зазнала деякої зміни протягом часу видання газети, що було природним з огляду на постійний редакційний пошук балансу складових її архітектури. Серед рубрик постійними були «От редакції», «Рух в наших селах», «Що чути в світі», «Відомости господарски», «Луць-Пуць», «Лемковски приповідки» тощо. У них було представлено більшу частину обговорюваної в часописі проблематики. Постійними в газеті були невеликі за обсягом поетичний і гумористичний відділи з домінуванням етнографічного колориту. Газета була ілюстрована замальовками зі щоденного життя русинів чи поодинокими фото визначних діячів, чий пам'ятні дати вважала за потрібне вшановувати редакція.

Ідейна платформа нового часопису була окреслена у редакторському дописі вже у першому числі. В цьому тексті були виокремлені дві стрижневі світоглядні засади, обстоювані видавцями «Лемка». Першою була теза про одвічний лемківський автохтонізм, етнічну окремішність лемків та їхню ментальну єдність зі світом «руської» культури. Така ідейна оптика була відбита вже у підназві «Лемка» – «русска газета для Лемков». Відповідно до цієї світоглядної установки була сконструйована історична міфологія редакції «Лемка», на різні лади популяризована в різнопланових дописах – від аналітичних до гумористичних.

Її ключові тези були синтезовані у статті «Що каждый Лемко мусит знати о собі». Насамперед редактори наголосили, що «мы и русски и Лемкы» водночас. Вигадуючи лемківський етногенез, у згаданому дописі відзначалося: «Лемки і той їхній невеликий край знаходяться в самій середині слов'янства і вони, їх тип, бесіда і характер нагадують нам ті часи, коли слов'яни були всі єдиним племенем. І тогочасна їх найстарша говірка була найподібнішою до сьогоднішньої лемківської. Лемки нагадують своєю бесідою і своїм положенням, що руський народ, котрий заселив Східну Європу та північну Азію, вийшов з тих Карпат – і що їхніми предками були саме лемки. Вони можуть надати багато матеріалу всім слов'янам, коли б ті хотіли запізнатися зі своїм минулим» [3, 1]. Відзначимо, що такий наївний лемкоцентризм домінував і в інших публікаціях газети на історичну тематику, маючи за мету, вочевидь, зміцнення в русинському середовищі почуття власної винятковості.

Історична ідеологія редакції «Лемка» була значною мірою сконструйована довкола опонуванню ідеї єдності українства в усьому його регіональному розмаїтті. Тут на допомогу видавцям газети прийшли імперські пропагандисти різних кольорів з їхніми тезами про інструментальне походження українства. Наприклад, відверто чорносотенну генезу має така теза, постійно трансльована зі шпальт русинського часопису: «Пам'ятаймо про те, що руський народ має тисячолітню історію і що п'ятдесят років тому про

«українців» ані вітер не свистав і що українців винайшли німці, щоб розбити слов'янські народи. І тепер німці дають гроші на українські організації і їхню зрадницьку роботу. Більша частина українських газет і книжок видається за німецькі гроші. Тому то й тримаймося разом і не даймо вбити український клин в руський народ!» [4, 1].

Більш притомним із наукового погляду було бачення видавцями «Лемка» території та кількості населення власного субетносу. Русинські землі, стверджував автор вищезгаданого допису, обмежені на заході ріками Попрадом і Дунайцем; на сході прилягають до Східної Малополющі та Підкарпатської Русі, від котрих їх відділяють річки Сян та Уж. Всіх лемківських сіл редакція нараховує «більше шести соток», котрі поділили між собою тогочасні польська та чехословацька держави. Населення ж Лемківщини – «близько 500000». Ареал їхнього компактного проживання автором часопису окреслювався так: «Той кусок нашої землі в повітряній лінії близько 80 км довгий, 40 км широкий у найширшому місці, а близько 20 км в найвужчому».

Іншою світоглядною настановою видавців «Лемка» був відвертий, а часто й брутальний антиукраїнізм. Зростання в лемківському середовищі проукраїнських настроїв і відчуття дедалі більшою кількістю русинів своєї органічної пов'язаності зі світом культурного й політичного українства трактувалося, без перебільшення, як найбільше лихо для місцевого населення Закерзоння. Тож антиукраїнську агітацію можна побачити у більшості текстів газети протягом всього часу її існування. Окремі рубрики часопису були спеціально запроваджені з метою дискредитації чи профанації ідеалів українства. Наприклад, такою була вищезгадана гумористична рубрика «Луць-Пуць», псевдонімний автор якої дотепами низької якості обговорював реальні, а найчастіше вигадані проблеми життя своїх галицьких і наддніпрянських побратимів.

Мотивація розгортання антиукраїнської агітації була вихідним пунктом обговорення «Лемком» багатьох проблем. Найчастіше вона домінувала у з'ясуванні шкільного питання. Як уже йшлося, польська влада всіляко намагалася обмежити українські культурні впливи в лемківському середовищі, фокусуючись, насамперед, на народній школі [1]. З огляду на це, чиновниками від освіти було вирішено за будь-яку ціну витіснити україномовні шкільні практики московфільськими. Для цього на державні гроші перевидавалися відверто застарілі шкільні підручники XIX ст. лемківською говіркою, що мали нівелювати в середовищі підростаючого покоління почуття спорідненості з українством. Саме популяризації такої шкільної політики були присвячені дописи «Лемка» на освітню тематику. Автори часопису відверто зізнавалися, що уряд «не робить нам труднощів і не забороняє нам плекати і розвивати [...] материнську мову» [3, 1]. Натомість українці постійно змальовувалися непроханими зайдами, котрі руйнують автентичний світ лемківської культури,

відвертаючи довірливих русинів від прадавніх духовних джерел.

Іншою проблемою, в котрій було сфокусоване антиукраїнство видавців «Лемка», виявилось церковне питання. Як і у випадку шкільного, йшлося про намагання польських урядовців замінити впливи проукраїнськи налаштованого греко-католицького духовенства православними московфільськими. З цієї метою було розгорнуто кампанію дискредитації національно свідомої частини уніатського духовенства. Їм ставилася на карб політизація релігії, що проявлялося у начебто політичній пропаганді з церковних амвонів. Таким чином трактувалися будь-які патріотичні проукраїнські промови священників до своїх вірних чи просто згадка України і українства у позитивному контексті. Як приклад такої риторики, наведемо уривок зі статті «Політика в наших церквах»: «Давно наші священники вважали церкви за доми молитви і за доми Божі. [...] Але прийшли інші священники і інші часи. Замість науки Христової, голосять ті нові священники лише політику. Місця проповіді в церквах замінилися на вікові трибуни, з котрих людей баламутиться якоюсь Україною. Тим священникам не йдеться про моральність повірених їхній опіці душ, їм йдеться лише про те, щоби всі називали себе українцями» [5, 2]. Спеціальним об'єктом брутальної критики редакції «Лемка» ставали знані зі своєї проукраїнської позиції греко-католицькі ієрархи. Чи не найбільше дісталось перемишльському греко-католицькому єпископу Коциловському [6, 2-3].

Ще одним об'єктом запеклої антиукраїнської агітації стали українські культурно-освітні інституції та видання, чие кількісне зростання на русинських теренах відверто непокоїло дописувачів «Лемка». Особливо багато уваги було відведено «Просвіті», «Бескиду», «Нашому лемку», «Новій зорі» тощо. Не пропонуючи позитивної ідейної альтернативи цим дійсним ворогам лемківського автохтонізму, автори газети доходили навіть до брутальної анімізації цих символів українства у міжвоєнній Польщі: їх часто символічно зображали як свійських тварин, що руйнують усталений порядок русинської господи. Ще одним популярним серед авторів «Лемка» прийомом іншування ідейних опонентів стало зображення українця як козака-різуна – цілком у дусі польської лубочної пропаганди. Відзначимо, що як певну ідейну альтернативу розгортанню діяльності українських інституцій на лемківських теренах, газета популяризувала ідею закладання філіалів московфільського Товариства імені Михайла Качковського.

Вищезгадане антиукраїнство редакторів «Лемка» виразно контрастувало із його проурядовою риторикою. Видавці відверто пишалися тим фактом, що «Правительство (написано саме з великої літери – авт.) не робит нам трудностей» [3, 1]. Більше того, чимало дописів мало відверто підлабузницький характер до нових господарів лемківських теренів. Так, важкозрозумілим є вшанування на шпальтах лемківської газети ювілеїв чи пам'ятних дат польських

культурних і політичних діячів, котрі не мали жодного стосунку до русинського світу. Для прикладу згадаємо привітання Юзефу Пілсудському з уродинами, де його багаторазово названо «великим чоловіком», «богатирем», котрий володіє «геніальним політичним розумом» [7, 1]. Натомість, безапеляційно критичні оцінки звучали на адресу українських громадських і культурних діячів. Найбільш дошкульні оцінки прозвучали на адресу М. Грушевського [8, 358-377].

Цікавою була історична політика редакції «Лемка». Як і у випадку більшості москвофільських інституцій, котрі функціонували в Другій Речі Посполитій, її осердям стало вшанування пам'яті жертв масових страт у таборі Талергоф в 1914 р. Часопис надзвичайно активно приєднався до цих меморіальних заходів, адже саме в 1934 р. відзначали двадцятиліття цієї, за словами «Лемка», «великої народної трагедії». На шпальтах видання постійно друкувалися інформаційні повідомлення Центрального Талергофського комітету, пов'язані з підготовкою та організацією дня скорботи, що відбувся у Львові в останній день травня.

На жаль, антиукраїнство творців «Лемка» не оминувало і цієї скорботної тематики. У багатьох дописах талергофського циклу саме українці виставлялися призвідцями трагедії православних громадян Австро-Угорської імперії. Про риторику таких закидів уявлення дає такий уривок: «А що найсмутніше, найстрашніше, що на тому кривавому банкеті німцям і мадярам допомагав наш рідний брат-каїн, німецький запродаєць, котрий перехрестився на українця. Засліплений обіцянками, втратив він людське сумління і з радісною усмішкою доносами і фальшивими свідоцтвами затягував зашморг на шиї свого брата руснака» [9, 1]. Як бачимо, і ці слова значною мірою були повторенням імперської пропаганди про штучну природу сучасного українства. Відзначимо, що поряд із такими антиукраїнськими випадками, у вічі впадає цілковите замовчування ролі довголітніх господарів краю поляків, чия адміністрація, як відомо, безпосередньо співпрацювала з військовою владою у пошуку й ув'язненні «неблагонадійних» громадян.

Натомість цілком адекватною тогочасним реаліям була консультативно-господарська складова редакційної політики «Лемка». Адже в умовах хронічної кризи польської економіки у міжвоєнне двадцятиліття найбільш вразливою групою населення виявилось селянство гірських теренів, котре не мало можливості швидко достосуватися до нових умов господарювання. Тож редакція часопису постійно докладала чималі зусилля для пом'якшення своїм читачам наслідків економічної модернізації. Подібно до більшості селянських часописів, «Лемко» чи не найбільше уваги приділяв питанням інтенсифікації традиційних галузей господарювання і популяризації нових форм діяльності в умовах гористої місцевості.

Стосовно перших, редакція русинського часопису популяризувала інформацію про удосконалення техніки народних ремесел, кращі прийоми обробітку полів і сіножатей, вирощування свійських тварин тощо. Найбільше ж писалося на сторінках часопису про нові

практики традиційного для лемків молочарства. Йшлося насамперед про механізацію процесу (застосування центрифуг) та засівання лемківських теренів збагаченими видами трав, котрі сприяли збільшенню надоїв худоби. Серед нових видів господарювання особливо багато уваги «Лемко» приділяв поясненню селянам переваг борництва, котре чудово відповідало умовам Лемківщини. Ще одним, не менш рентабельним видом господарювання, «Лемко» вважав садівництво, радячи горянам закладати на присадибних ділянках овочеві сади.

Цим новим господарським заходам, як справедливо вказували редактори «Лемка», має сприяти розвиток селянської кооперації. Газета надзвичайно активно популяризувала діяльність «Лемківського союзу», покликаною об'єднати господарські зусилля москвофільської частини лемківської спільноти. Часопис наполегливо переконував свого консервативного читача: «Щоби покращити свою долю, нам потрібно організуватися, бо тільки в той час, коли ми всі станемо в ряди Лемківського союзу в Горлицях – дамо тому Союзу силу, котру він застосує для нашого спільного добра. Тільки тоді ми можемо бути певні, що і в наше віконце засвітить сонце, а в наші оселі завітає добробут» [10, 1]. Цікаво, що ідею селянської кооперації «Лемко» популяризував також на прикладі інших народів, показуючи, що об'єднані селяни можуть перетворитися на поважну силу у власній державі. Підштовхуючи своїх земляків до об'єднання, редакція часопису писала: «Давно вже зорганізувалися селяни в інших державах і заснували аграрні (хлопські) союзи в Чехословаччині, Югославії, Бельгії, Голландії, Німеччині, Франції та в інших країнах» [11, 1].

Іншим порятунком від злиднів, справедливо наголошував «Лемко», мало бути активне здобуття освіти русинською молоддю. Газета чимало місця присвятила для популяризації ідеї віддавання лемками своїх дітей на науку не тільки до народної школи, але й до професійних закладів освіти, як також і гімназій. Це мало б забезпечити зростання кількості русинської інтелігенції, котра слугуватиме надійною опорою своєму народу. Зі шпальт часопису було кинуте гасло: «Тому, хто тільки може, нехай бере світло науки – бо без науки – ми пропадемо» [12, 1].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що «Лемко» був унікальним видавничим проектом, на шпальтах якого знайшло відбиття малознане на сьогодні щоденне життя русинів, котрі поділяли москвофільські цінності. Як ми показали вище, ідеологія газети була архаїчною – маючи відверто антиукраїнське спрямування, редактори натомість не спромоглися запропонувати якоїсь самостійної позитивної ідейної програми. У такий спосіб відбувалася консервація русинської спільноти на рівні ментальних практик XIX ст., що мало фатальні наслідки для всієї москвофільської течії. Адже така ідейна орієнтація унеможлилювала адекватне реагування на модерні виклики першої половини XX ст., котрі під силу було подолати лише свідомим своїх завдань об'єднаним національним

громадам. Натомість мешканцям Закерзоння пропонувалося надалі мислити категоріями обмеженого гірськими теренами світу. Тож попри всі значні намагання «Лемка» поглибити свій вплив на співвітчизників і розширити свою читацьку аудиторію, часопис не витримав конкуренції з проукраїнським виданням «Наш лемко» і, попри державну підтримку, після неповних двох років функціонування, припинив своє існування. Втім для лемкознавців часопис є важливим нагадуванням про тогочасні складні пошуки русинами своєї національної ідентичності, гостру конкуренційність у їхньому середовищі діаметральних світоглядних оптик, як і неочевидність вибору ними українства. І ця проблема, як демонструє проведене дослідження, потребує подальшого докладного осмислення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Наконечний В. Часопис «Наш лемко» – феномен русинської періодики міжвоєнного часу. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. Вип. 29. С. 520-528.
2. От редакции. *Лемко*. 1934. Ч. 1. С. 1.
3. Што каждый Лемко мусит знати о собі. *Лемко*. 1934. Ч. 1. С. 1.
4. Ци ест даяка рада на кризи. *Лемко*. 1934. Ч. 7. С. 1.
5. Политика в наших церквах. *Лемко*. 1934. Ч. 1. С. 2.
6. Як отбылася в Сяноці украинска парада в честь епископа Коцьоловского. *Лемко*. 1934. Ч. 1. С. 2-3.
7. Именины Маршала Пилсудского. *Лемко*. 1934. Ч. 2. С. 1.
8. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ ; Дрогобич : Вимір, 2008. 494 с.
9. Отдадиме всенародный поклон. *Лемко*. 1934. Ч. 6. С. 1.
10. Што нам робити. *Лемко*. 1934. Ч. 5. С. 1.
11. Сто тысяч делегатов хлопских на собраню в столиці. *Лемко*. 1934. Ч. 3. С. 1.
12. Що нам грозит?! *Лемко*. 1934. Ч. 4. С. 1.

References:

1. Nakonechniy, V. (2017). Newspaper «Nash Lemko» is a phenomenon of Rusyn periodicals of the interwar times. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. (issue 29), (pp. 520-528) (In Ukrainian).
2. (1934). From the editors. *Lemko*. (issue 1), (p. 1) (In Ukrainian).
3. (1934). What every Lemko needs to know about himself. *Lemko*. (issue 1), (p. 1) (In Ukrainian).
4. (1934). Is there any solution to the crisis?. *Lemko*. (issue 7), (p. 1) (In Ukrainian).
5. (1934). Politics in our churches. *Lemko*. (issue 1), (p. 2) (In Ukrainian).
6. (1934). How the Ukrainian holiday in honor of Bishop Kotsylovsky departed in Syanok. *Lemko*. (issue 1), (pp. 2-3) (In Ukrainian).
7. (1934). Name Day of Marshal Pilsudski. *Lemko*. (issue 2), (p. 1) (In Ukrainian).
8. Telvak, V. (2008). Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century). Kyiv–Drohobych. 494 p. (in Ukrainian).
9. (1934). Let's give a popular bow. *Lemko*. (issue 6), (p. 1) (In Ukrainian).
10. (1934). What should we do. *Lemko*. (issue 5), (p. 1) (In Ukrainian).
11. (1934). One hundred thousand rural delegates at a meeting in the capital. *Lemko*. (issue 3), (p. 1) (In Ukrainian).
12. (1934). What threatens us?! *Lemko*. (issue 4), (p. 1) (In Ukrainian).

V. Nakonechnyj

PEASANT PERIODICAL «LEMKO»: IDEOLOGY, HEADINGS, ISSUES

Introduction. *Lemkos periodicals are constantly in the focus of scientific interests of the Ruthenian sub-ethnos research. They presented various issues of the western branch of Ukrainians in the most comprehensive way. At the same time, we can observe a certain tendency in focusing only on those those publishing projects that were created from the standpoint of Ukrainian ideology. Thus, Lemko periodicals that were created by adherents of other ideological orientations have been almost completely eliminated from scientific discourse. One vivid example of that tendency is ignoring of rather popular Moscophiles among Lemkos. However, it is obvious that without taking into account all points of view, it is impossible to fully recreate the ideological world of Lemko sub-ethnos. We believe that it is the best to start the explanation of this tendency with the publishing phenomenon of the «Lemko» newspaper in Moscow.*

The purpose of the article is to investigate the ideological platform, the features of editorial policy and the content of the Lemko newspaper.

Results. *The idea of a new «Lemko» edition emerged in early 1934 as a reaction to activation of the publishing activity of the pro-Ukrainian part of the Ruthenians. The «Lemko» ideological platform was based on the theories about the Lemko autochthonous age, the ethnic identity of the Lemkos, and their mental unity with the world of «Ruthenian» culture. The main stance of «Lemko» publishers was straightforwardly anti-Ukrainianist, which contrasted sharply with pro-government rhetoric. At the heart of «Lemko's» historical policy, typical for most Moscophile institutions, was the commemoration of the victims of homicide at the Tellerhof camp in 1914. However, the advisory and economic component of «Lemko's» editorial policy was quite positive. The magazine's editorial staff has constantly made significant efforts to broadcast the effects of economic modernization to its readers. Like most peasant periodicals, «Lemko» paid close attention to the intensification of traditional industries and the promotion of new forms of activity in mountainous terrain.*

Conclusions. *The study has concluded that «Lemko» was a unique publishing project that reflected the little-known daily life of the Ruthenians who shared the Moscophile values. The ideology of the newspaper was archaic, leading to the preservation of the Ruthenian community at the level of mental practices of the nineteenth century. This ideological orientation made it impossible to respond adequately to the modern challenges of the first half of the twentieth century, which could only be overcome by united national communities. Therefore, despite all the significant efforts of «Lemko» to enforce its influence on compatriots and expand its readership, the periodical did not withstand competition with the pro-Ukrainian edition of «Nash Lemko» and, despite state support, after less than two years of functioning, ceased to exist.*

Key words: «Lemko», editorial policy, Ruthenians, the Second Commonwealth, Moscophilia.

UDC 070.3–051Грушевський:655.3.066](477–22)(091)(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-78-82

V. Telvak

PhD hab. (History), Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko

Drohobych State Pedagogical University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

S. Zhuravlev

Ph. D. in Education, teacher of a public school «Kharkiv comprehensive board school of Kharkiv city council,

I-II degrees»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2700-1700>

MYKHAILO HRUSHEVSKY'S EDITORIAL PROJECTS FOR PEASANTS: IDEOLOGY, TOPICS, PERCEPTION*

The article analyses the ideology, content and public perception of the newspapers «Selo» and «Zasiv» edited by M. Hrushevsky. It has been proven that newspapers gained considerable popularity both among the intelligentsia and the common people at that time. The conclusions state that M. Hrushevsky's publishing projects, that were aimed at the peasant audience, became a significant component of the Ukrainian socio-political movement in the Dnipro Ukraine in the early twentieth century.

Key words: M. Hrushevsky, «Selo», «Zasiv», editorial policy, ideology, reception.

Problem statement. For a long time, M. Hrushevsky's journalism has been the focus of attention of researchers of his intellectual heritage. This is explained by the powerful influence of his public initiatives on the modernization of all aspects of the life of Ukrainians at that time. At the same time, researchers usually focus on the most influential channel of the socio-political ideology of the scientist – the «Literary-scientific herald», thus marginalizing his other publishing projects to some extent. This situation is most noticeable in the case of peasant periodicals founded and edited by M. Hrushevsky – the weeklies «Selo» and «Zasiv». The analysis of their ideology, content and public perception is still an urgent task for modern Hrushevsky studies.

Research analysis. The «Selo» and «Zasiv» editions, founded by M. Hrushevsky, have several times become the objects of special attention of scholars. The newspaper «Selo» was analysed by I. Tkachenko as a phenomenon of the Ukrainian publishing movement [1]. He also analysed M. Hrushevsky's journalism in newspapers he edited for the peasantry [2; 3]. S. Pankova reconstructed the editorial work of a prominent historian in «Selo» through the prism of memoirs and epistolary sources [4]. We need to find out the peculiarities of M. Hrushevsky's cultural policy as editor of peasant newspapers [5], as well as to study the reception of his publishing work [6].

The purpose of the article. Focusing on the particular problems of the editorial work of M. Hrushevsky as a

publisher of the newspapers «Selo» and «Zasiv», the researchers have not managed to summarize these prominent phenomena of the Ukrainian publishing movement in the Russian Empire. Therefore, the author aims to clarify the ideology, content and public perception of the newspapers «Selo» and «Zasiv».

The statement of the basic material. The idea of publishing a newspaper for the widest circles of the Ukrainian community in the Romanov empire arose in the intelligentsia immediately after the abolition of notorious language bans after the revolutionary events of 1905. Hrushevsky substantiated the role and concept of peasant magazines [7, 327]. A year later, in the article «Our Newspaper» M. Hrushevsky developed his idea: «When there is a wider circle of readers who would fancy a more popular presentation of the material, a second, popular edition for peasants will be launched at our newspaper» [8, 3].

Dnipro intellectuals shared the views of Hrushevsky. The well-known personality of the Ukrainian community in St. Petersburg, Petro Stebnytsky, was especially concerned with the founding of the peasant magazine. In a letter to M. Hrushevsky in 1907, he wrote: «I am strongly convinced that we cannot turn our attention away from the village even for a moment and that we must exert all our efforts to publish an independent peasant newspaper» [2, 345]. He expressed similar ideas in letters to the famous patron of the Ukrainian press Yevgenii Chykalenko, stating that «...middle class intelligentsia can be brought up in the German language, but the peasantry – only in the native language, as long as it has not got rid of it...if you do not bring up intelligentsia from the peasantry, they will not care about anything but land» [9, 57–58].

Thus, when M. Hrushevsky decided to implement the project of peasant periodicals, this news found general approval in the environment of the Dnipro intelligentsia. Vyacheslav Lypynskyi in a letter to Vasily Domanitskyi emphasized: «I learned from the «Rada» that the «Selo», an illustrated peasant weekly, will be published soon, however, I do not know more – I guess it is Professor's [M. Hrushevsky - ed.] idea. In any case, this is a crucially necessary thing, and it seems to me that it should be supported with all our might, otherwise we can lose connection with the peasants and we will not be able to catch up with it for decades. [...] Peasant weekly is the urgent need that must unite all the best Ukrainian forces» [10, 559–560].

M. Hrushevsky's plan to issue periodicals for Ukrainian peasants was realised on September 3, 1909, when the first issue of the «Selo» newspaper was published. The chief editor in the introductory article «To Our Readers» outlined the purpose and objectives of the new newspaper. At the same time, he emphasized the educational mission of the magazine: «Wherever the peasantry, the workers and the whole people are intelligent, enlightened, the better, the easier, the happier lives for everyone together and for everyone in particular they have. Less ignorance – fewer lies, harm, damage. If one wants the good thing for his/her land, people, one must take care of himself/herself, be enlightened, intelligent, but also take care of the people, community, and people around him to be as intelligent and enlightened

* The article is written in accordance with the state budget theme «Ukrainian Revolution (1917-1921 gg.): The peasant factor» (state registration number 0118U003864).

as possible. This can be provided by the school, the book, the newspaper. We also want to help with our newspaper [...]» [11, 234].

The «Selo» was published weekly, on Thursday, it had 8 pages. Once a month, there was a 16 pages issue. The chosen day of the newspaper (Thursday) was not random, because the editors' principle was that the reader could already read it on Sunday. The subscription price for a year was 1 rub. 60 kopiikas, for half a year – 1 rub., for three months – 60 kopiikas. A separate issue of the newspaper cost 5 kopiikas. The newspaper had to be printed in the First Kyiv Artel of the printing business. In 1910 the subscription price was different: for a year – 2 rub., six months – 1 rub. 10 kopiikas, for three months – 60 kopiikas. Interestingly, the first issue of the newspaper was sent for free, and subsequently, every first issue of the newspaper sent to new subscribers was free of charge.

The «Selo» subscription announcement also indicated that subscribers would be able to get free additional gifts, such as the illustrated «Selo Calendar». At the end of 1909, the editorial board placed an announcement regarding the subscription for the 1910 edition in the issue № 17 of the «Selo», stating that the weekly was intended mainly for farmers and workers. It also indicated that «Selo» will submit articles and news about modern life in Ukraine, Russia and abroad. The newspaper promised to publish reports from villages and cities, paying particular attention to the educational and economic movement in the countryside, reporting on performances, lectures, parties, opening libraries, trade shops, loan and agricultural associations, trade unions of workers and more. «Selo» would also answer the questions of the subscribers, provide the advice of specialists in economic, legal, medical issues, as well as in economic and educational matters. For this purpose, the newspaper engaged many well-known Ukrainian scholars and writers from both sides of Zbruch.

Anna Yampolska, a friend of M. Hrushevsky from high school years, was the official editor-publisher from the beginning of the publication of «Selo». She performed her duties until April 1910. After two arrests of A. Yampolska, I. Malich was invited to take the post instead. From the beginning of April in 1910 A. Yampolska was only the publisher of the newspaper. However, I. Malich soon started working for «Rada», and his place was taken by V. Tovstonis, though on interesting terms. He agreed to stay imprisoned in the police station instead of paying the fines for half of the administrative punishment. This allowed to double the savings on fines and avoid a significant undermining of the budget of the publication.

Important materials were published under the main headings: «In a week», «From Ukrainian life», «From foreign Ukraine», «News from the capital». Almost in every issue, there were agricultural tips («How to cultivate arable land», «Plowmen tools», «How to store potatoes», «Should you keep goats on the farm», «How to increase the bread harvest»), submitted by A. Ternichenko, V. Korolev, Ye. Chikalenko, as well as the sections: «Replies to subscribers», «Laughs», «Posts». The weekly chronicle and column «From Ukrainian Life» was led by M. Hechter, who «managed

to submit on the one column 15-20 reports, which in whole made an impression of the act of accusation against the tsarist authorities» [12, 31]. P. Stebnytskyi was a constant observer of the «News from the capital», M. Zaliznyak led the column «From foreign Ukraine», and after his arrest V. Doroshenko overtook it. M. Shapoval and Yu. Tishchenko submitted reviews of world news. The heterogeneous content of the weekly was interesting to readers, who, while waiting for important agricultural tips, were simultaneously informed about key events in the social and political life of divided by borders Ukraine.

For M. Hrushevsky, who was one of the most active contributors to «Selo», the newspaper became one of the important means of broadcasting Ukrainian life at that time, raising national consciousness, and shaping socio-political thought. The scientist published 84 articles in 76 issues of the newspaper during 1909–1911. In addition to the introductions, he presented a gallery of historical portraits, images of leaders of the national movement and Ukrainian literary writing. Readers were presented with the history of Ukraine through vivid stories of great events of the past, a series of historical cities and monuments of Ukraine and more. As an educator, he was hurt by the ban on Ukrainian-language schooling on the lands under the Russian rule. He dedicated a lot of his publications specifically to this problem. Recognizing that competitions for the Ukrainian-language school in the Dnipro area will remain a priority of the society for a long time, M. Hrushevsky published those articles in a separate thematic collection «On the Ukrainian Language and the Ukrainian School» (1912).

Particular attention should be paid to the clear and imaginative language of M. Hrushevsky's articles. He spoke on equal terms with a common peasant while discussing the pressing problems of his life. The scientist demonstrated the talent of a promoter of science, combining the seriousness of tone with the imagery of speech in his style. S. Efremov wrote about it: «His very style, slow and a little difficult in scientific works, changes in journalism at once, acquiring flexibility, brilliance and diversity» [13, 171]. Mykola Voroniy shared similar appreciation: «When I was last year in the village in Chernihiv region, I had the opportunity to see the impatient peasants who were paying for «Selo», waiting for each new issue, which they read together aloud in the street, explaining some difficult issues to each other. Those who think that the peasant is reluctant to read about important, unfamiliar things to him are mistaken. They say, a peasant does not want to overload his head, well, I was pleasantly surprised to see how much interest the peasants expressed in historical and journalistic articles of Prof. Hrushevsky» [14, 2].

What was the reception of different categories of readers to M. Hrushevsky's editorial work? Firstly, the fascinating reaction of fellow scientists from the Ukrainian democratic camp, who rightly pointed out that it was Hrushevsky who had the power to realize the intellectual dream of a peasant newspaper. M. Kotsyubynsky shared his impressions of the first peasant newspaper with its editor: «I just read the first issue of «Selo» and I cannot wait to share my impressions with you. I am stunned. The issue is very interesting, articles, especially some, are written not only in a simple but also in a talented

language and you read them with great interest. Appearance, illustrations – all this makes the most useful experience. We have not had such a peasant magazine. [...] In general, I want to congratulate you and all those who care about our nation with a great purchase, as before it was still only a dream (a good peasant newspaper). But now the dream has come true» [15, 292].

The peasants themselves welcomed the appearance of the first newspaper in their native language. Their excitement was reflected in numerous letters sent to the editor-in-chief. To give an example, a letter to M. Hrushevsky by a peasant D. Semenchenko: «Dear editor! It feels as if we lived in the dark until recently. We have not seen or heard anything interesting or useful in our language in books or newspaper before. It was a difficult life, with rotten air. But we survived all that, because the fresh air blew, the heavy spirit was dispelled! The village now resonates with cheerful talks, we can hear our native language and Ukraine-mother is smiling now because her sad children – the peasants – became more cheerful. The «Ridnyi kraj» was first, now we have «Selo». A peasant reads it now and with a cheerful face he addresses his illiterate brother, and he cries out in astonishment: «I understand! Everything is clear! ...», and both are happy, both are happy...» [1, 97]. One 20-year-old girl in the letter to the newspaper called the magazine «the leading star in life» [16, 223].

As you can see, the common reader perceived the emergence of «Selo» as a true gift. M. Hrushevsky himself wrote about it: «And the common readers of the people appreciated it [Selo]; the editorial staff did not lack the «friends-readers» from the peasants and workers, who, in the event of an ordeal, declared to the newspaper their gratitude and sincere trust. The interest among the peasants to «Selo» was great; I know the facts where the peasants deliberately went to the railway station thirteen miles just to take «their newspaper» to have it sooner in their hands» [17, 184]. Finally, the popularity of «Selo» is evidenced by the number of subscribers – more than 2000, which made the newspaper the most read Ukrainian periodical in the Dnipro during the period between the two revolutions.

The immense popularity of «Selo» and «Zasiv» among the Ukrainian folk and intellectual circles was the reason for the specific «attention» to the publications by the tsarist censorship. It should be noted that the representatives of the administration quite seriously assessed this threat to their influence in the village. Therefore, numerous financial punishments were imposed at the publication for the explicit and fictitious miscalculations of publishers' editorial policies. When there was nothing to fine for, there were prohibitions on subscriptions to «Selo». Governors' circulars were directed its banning, with orders not to allow the newspaper to be delivered to subscribers and to destroy and burn those copies that had been received. Other orders recommended to observe the teachers who had subscribed to «Selo» and to sack them from their posts. The Katerynoslav governor even requested the Kyiv governor whether «Selo» was officially authorized or illegal. M. Hrushevsky himself was writing the readers of the «Literary-Scientific Herald» with bitter irony about these persecutions: «The fact is that no Ukrainian

publishing house has been so strictly punished: apart from the obvious repressions and punishments that this newspaper suffered, it has been oppressed from the beginning of its existence. It was «secretly» forbidden by all authorities and departments, starting from the order to not deliver the newspaper to the addressees but to send them to the office of the governor. It seems that only the «management of the state horse-breeding» and the «department of Empress Maria» did not bother to issue special circulars which forbade the subscription of the «Selo» to its subordinates» [17, 184]. It should also be mentioned that the issue of the persistent persecution of peasant newspapers edited by him is constantly present on the pages of M. Hrushevsky's diary, which described this «attention» as «irrepressible darkness of the reaction that covers the horizons without leaving any light» [18, 118].

As a result of the mass persecution, in early 1911, M. Hrushevsky announced the closure of the newspaper. On behalf of all the staff of the newspaper, he addressed the readers from the last pages: «It is difficult to publish a fair magazine in general now, and even more difficult in the Ukrainian language, and even worse – for peasant Ukrainians. [...] There is no such newspaper as ours» [11, 280]. Finally, he announced the new newspaper «Zasiv» as a continuation of the newspaper «Selo» and those of its traditions, that were established «in such a short time since the publication of the first peasant-worker newspaper in Ukrainian». M. Hrushevsky informed his readers that those subscribers who paid for the yearly subscription of «Selo» would receive «Zasiv» at no extra charge. After the final closure of the newspaper at the «Literary and Scientific Herald», M. Hrushevsky once again expressed his genuine concern about the attitude to the Ukrainian periodicals in the Romanov empire, openly emphasizing on the reasons for the closure of this important means of raising national and public awareness [17].

Therefore, «Selo» was replaced by «Zasiv». Ukrainians were granted permission for its publishing in advance, foreseeing the inconsolable fate of the Ukrainian peasant periodicals. Through the new magazine «Zasiv» (1911-1912) M. Hrushevsky addressed subscribers twice – in the first issue and six months after that. In both articles, he regretted the closure of the weekly «Selo» and urged the peasants-subscribers to be more active so that at least «Zasiv» could come out. M. Hrushevsky explained difficulties with publishing Ukrainian newspapers. He pointed out at the administration actions and certain secret bans that persecuted both weeklies [19, 1-2]. Unfortunately, the publishing history of the «Zasiv», although it significantly increased the share of discussion of purely economic issues by reducing the content of socio-political journalism, was like its predecessor. The tsarist administration quickly realized that «Zasiv» was a more deliberate continuation of «Selo» and resumed repression, with constant financial punishment which led to the closing of this newspaper [3].

The conclusions. Thus, M. Hrushevsky's publishing projects aimed at the peasant audience became a prominent component of the Ukrainian socio-political movement in the Dnipro Ukraine in the early twentieth

century. The editor of the «Selo» and «Zasiv» conveyed to the people the values of community and solidarity, pride in their history, love for their native language and respect for the cultural diversity of the inhabitants of Ukrainian lands. The reader was impressed by the seriousness with which the distinguished historian addressed him/her, as well as by his optimism, the calls to believe in his/her strength and to actively face and defeat the challenges of life. All this made «Selo» and «Zasiv» the authoritative school of national self-education, the enlightenment of the peasant. It had a significant influence on the fate of Ukrainians who later faced numerous challenges of the first decades of the twentieth century.

Bibliography:

1. Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. Вип. 10. С. 91–104.
2. Ткаченко І. Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків «Село» та «Засів» як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодики. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2015. Вип. 19. С. 344–352.
3. Ткаченко І. Видання українського народного тижневика «Засів» у Києві (1911–1912). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2004. Вип. 9. С. 29–45.
4. Паськова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004–2005. № 3–4; 1. С. 25–46.
5. Тельвак В. Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*. 2018. Вип. 19. С. 127–133.
6. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку ХХ століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
7. Грушевський М. Перші кроки // Грушевський М. Твори : у 50 т. Львів : Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1904–1907)». С. 323–328.
8. Грушевський М. Наша газета // Грушевський М. Твори : у 50 т. Львів : Світ, 2005. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. 3–5.
9. Чикаленко Є., Стебницький П. Листування. 1901–1922 роки. Київ : Темпора, 2008. 628 с.
10. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. *Архів*. Київ–Філадельфія, 2003. Т. I. – Листування. – Т. I (А-Ж). 959 с.
11. Грушевський М. До наших читачів // Грушевський М. Твори : у 50 т. Львів : Світ, 2005. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. 233–234.
12. Гехтер М. Спогади. Листи до М. Грушевського. Київ, 2005. 64 с.
13. Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського. *Український історик*. 1995. Ч. 1–4. С. 167–179.
14. Вороний М. «Село». *Рада*. 1911. № 78. С. 2.
15. Гісцова Л. Листи Михайла Коцюбинського до Михайла Грушевського. *Записки НТШ*. Львів, 1992. Т. ССXXIV: Праці філологічної секції. С. 289–294.
16. Листування Михайла Грушевського. Київ ; Нью-Йорк : УІТ, 2012. Т. 6. 640 с.
17. Грушевський М. Недооцінювання // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. Львів : Світ, 2005. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – 1914)». С. 183–188.
18. Грушевський М. Щоденник, 1910 р. *Український історик*. 2002. № 1-4. С. 100-127.
19. Грушевський М. До наших читачів. *Засів*. 1911. № 1. С. 1–2.

References:

1. Tkachenko, I. (2005). «Village» – the first Ukrainian public-political peasant newspaper. *Manuscript and book heritage of Ukraine*. (issue 10), (pp. 91–104) [in Ukrainian].
2. Tkachenko, I. (2015). Publicistic works of Mykhailo Hrushevsky on the pages of weekly newspapers «Village» and «Sowing» as a source from the history of Ukrainian peasants' and workers' prerevolutionary periodicals. *Manuscript and book heritage of Ukraine*. (issue 19), (pp. 344-352) [in Ukrainian].
3. Tkachenko, I. (2004). The publication of the Ukrainian folk weekly «Zasiv» in Kiev (1911–1912). *Manuscript and book heritage of Ukraine*. (issue 9), (pp. 29–45) [in Ukrainian].
4. Pan'kova, S. (2004–2005). Mykhailo Hrushevsky and the people's newspaper «Selo» in the light of memoirs and epistolary sources. *Ukrainian Historian*. (issue 3–4; 1), (pp. 25–46) [in Ukrainian].
5. Telvak, V. V. (2018). Cultural politics of Mykhailo Hrushevsky as an editor of village magazines. *Ukrainian peasant. Collection of scientific works*. (issue 19), (pp. 127-133) [in Ukrainian].
6. Telvak, V. V. (2006). Mikhajlo Hrushevskij's popular science works in the historiographic discussions at the beginning of XX th century. *Drohobych/ Regional/ Studies*. (issue X), (pp. 348-358) [in Ukrainian].
7. Hrushevsky, M. (2002). The first steps: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Lviv: Svit, 2002. Vol. 1: Series «Socio-Political Works (1904–1907)»*, (pp. 3-5) [in Ukrainian].
8. Hrushevsky, M. (2005). Our newspaper: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Lviv: Svit, 2005. Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 3-5) [in Ukrainian].
9. (2008) Chykalenko Ye. and Stebnytsky P. Correspondence. 1901–1922 years. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
10. Lypynsky, V. (2003). Complete collection of works, archive, studies. Archive. T.I. Correspondence. T. I (A-Z). Kyiv-Philadelphia [in Ukrainian].
11. Hrushevsky, M. (2005). To our readers: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Lviv: Svit, 2005. Vol. 3: Series «Socio-Political Works (1907 - March 1917)»*, (pp. 233-234) [in Ukrainian].
12. Gechter, M. (2005). Memoirs. Letters to M. Hrushevsky. Kyiv [in Ukrainian].
13. Yefremov, S. (1995). On the guard of national dignity. To the characteristic of the journalistic activity of M. S. Hrushevsky. *Ukrainian Historian*. (issue 1–4; 1), (pp. 167–179) [in Ukrainian].
14. Vorony, M. (1911). «Village». *Council*. (issue 78), (p. 2) [in Ukrainian].
15. Giscova, L. (1992). Letters from Mikhajlo Kotsyubinsky to Mikhajlo Hrushevsky. *Memoirs of the SSS*. (issue CCXXIV), (pp. 272-324) [in Ukrainian].
16. (2012). *The correspondence of Mikhailo Hrushevsky*. Vol. 6. Kiev - New York: UIT. [in Ukrainian].
17. Hrushevsky, M. (2005). Underestimating: *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Lviv: Svit, 2005. Vol. 2: Series «Socio-Political Works (1907 – 1914)»*, (pp. 183-188) [in Ukrainian].
18. Hrushevsky, M. (2002). Diary, 1910. *Ukrainian Historian*. (issue 1–4), (pp. 100-127) [in Ukrainian].
19. Hrushevsky, M. (1911). To our readers. *Seeded*. (issue 1), (pp. 1-2) [in Ukrainian].

В. Тельвак, С. Журавльов

СЕЛЯНСЬКІ ВИДАВНИЧІ ПРОЕКТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ІДЕОЛОГІЯ, ПРОБЛЕМАТИКА, РЕЦЕПЦІЯ

Постановка проблеми. У статті досліджено ідеологію, змістове наповнення та суспільне сприйняття редактованих М. Грушевським газет «Село» (1909-1911) та «Засів» (1911-1912).

Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що й надалі селянські видавничі проекти вченого є найменш знаною складовою його публіцистичної спадщини. Натомість, саме ці видання перебували в полі особливої уваги М. Грушевського з огляду на вагомість тогочасної потреби національного виховання народних мас з метою їх оперативного залучення до реалізації актуальних завдань українства.

Метою статті є з'ясування ідеології, змістового наповнення та суспільної рецепції редактованих М. Грушевським газет «Село» та «Засів».

Основні результати дослідження. Виявлено, що для М. Грушевського газети для селян стали важливими трибунами освітлення тогочасного життя українства, піднесення національної свідомості, формування суспільно-політичної думки. Через різнопланові дописи редактор транслиував у народне середовище цінності соборності та солідаризму, гордоців за свою історію, любові до рідної мови та поваги до культурного різноманіття мешканців українських земель. Читачеві imponувала серйозність, з якою до нього звертався видатний історик, як також і пропагований ним оптимізм, заклики вірити у свої сили та діяльно сприймати виклики життя.

Досліджено рецепцію діяльності М. Грушевського на чолі редакцій селянських газет. Першою в часі була захоплююча реакція колег ученого (М. Коцюбинський та М. Вороний) з українського демократичного табору, котрі слушно вказали, що саме львівському професору виявилось під силу втілити в життя давню інтелігентську мрію про селянську газету. Не менш піднесено появу адресованої собі першої газети рідною мовою зустріли й самі селяни, надсилаючи М. Грушевському численні подячні листи. Їхній зміст дозволяє зробити висновки, що читач з народу сприйняв появу «Села» та «Засіву» як правдивий подарунок. Неабияка популярність редактованих М. Грушевським селянських газет в українських народних та інтелігентських колах стала причиною специфічної «опіки» над виданнями з боку царської цензури. Слід відзначити, що представники адміністрації доволі серйозно оцінили загрозу своєму впливу на селі, що йшла від редактованих М. Грушевським часописів. Тож на видання посипалися численні фінансові кари за явні та вигадані прорахунки редакційної політики видавців, котрі призвели до вимушеного закриття «Села», а потім і «Засіву».

Висновки. Підсумовано, що зорієнтовані на селянську аудиторію видавничі проекти М. Грушевського стали помітною складовою українського суспільно-політичного руху на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. «Село» та «Засів» були школою національного самовиховання спраглої просвіти селянина, що мало вагомий вплив на долю українства, котре постало перед численними викликами перших десятиліть ХХ ст.

Ключові слова: М. Грушевський, «Село», «Засів», редакційна політика, ідеологія, рецепція.

УДК 930:94(436:477.83/.86)''17/18''(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-82-90

Б. М. Янишин

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Інституту історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ГАБСБУРЗЬКОЇ ГАЛИЧИНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ВИБРАНИХ АСПЕКТІВ

Статтю присвячено аналізу сучасної української та польської історіографії з соціально-економічної модернізації габсбурзької Галичини. З'ясовано здобутки в дослідженні найбільш популярних напрямів і проблем. Відзначено, що сьогодні економічні процеси вивчаються у їх щільному зв'язку з соціальним контекстом. Це дозволяє виявити раніше не зауважений взаємовплив модернізаційних факторів. Виокремлено перспективні напрями подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: соціально-економічна модернізація, габсбурзька Галичина, українська та польська історіографія.

Постановка проблеми. Проблематика соціально-економічної модернізації Галичини автономічної доби привертає прискіпливу увагу дослідників вже від кінця ХІХ ст., відколи в 1888 р. з'явився знаковий текст польського економіста С. Щепановського «Nędza galicyjska». Праця наробила чимало галасу в тогочасній публіцистиці та спеціальній літературі й по сьогодні змушує дослідників у той чи інший спосіб апелювати до змалюваної в ній картини. Як відомо, «Nędza galicyjska» була суворим порохунком із цивілізаційним та економічним відставанням Галичини: автор емоційно віднотував слабкість промисловості, вбогість сільського господарства, аналіфabetизм широких народних мас і суспільну апатію стосовно економічних викликів. Виступ С. Щепановського, заснований на статистичних даних другої третини ХІХ ст., невинувато наклав тінь на оцінку стану галицької економіки 1888-1914 рр., адже від часу публікації згаданої праці в Галичині сформувалися різноманітні економічні та соціальні практики, котрі були наслідком прогресивних змін. Тож ще сучасники С. Щепановського аргументовано довели, що його тези про фатальну кондицію галицької господарки у жодному разі не можна розтягати на наступні десятиліття.

Втім полеміка з польським економістом набула перманентного характеру: кожне нове покоління дослідників вважало питанням честі заперечити іменитому попереднику, пропонуючи щоразу нові аргументи в осмисленні феномену галицької модернізації. Не стали винятком і наші сучасники, котрі протягом останніх тридцяти років, інтерпретуючи нововідкриті масиви джерел за допомогою різноманітного методологічного інструментарію, створили розлогу літературу стосовно соціально-економічних процесів у габсбурзькій Галичині. Солідність – як кількісна, так і якісна – цих текстів вочевидь вимагає історіографічного підсумування. Оскільки повноцінно

здійснити історіографічний огляд всіх аспектів галицької модернізації у праці статейного формату неможливо, нижче ми зосередимося на ключових її моментах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спроби історіографічного аналізу проблеми соціально-економічної модернізації габсбурзької Галичини неодноразово здійснювалися сучасними дослідниками. Втім їхні студії фокусувалися на окремих її складниках: освітньому [1], науковому [2], урбаністичному [3; 4], промислового [5], фінансовому [6; 7], комунікаційному [8], гендерному [9] тощо. Досвід же підсумування літератури стосовно цілого комплексу проблем галицької модернізації на сьогодні відсутній. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в історіографічному підсумуванні сучасної наукової літератури, присвяченої проблемі соціально-економічної модернізації габсбурзької Галичини.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі, присвяченій проблемам модернізації, звернено увагу на той факт, що повсюди в Європі освіта найширших верств населення була і є ключовою умовою господарського зростання та цивілізаційного поступу, технічних інновацій чи хоча б коректної адаптації нових винаходів і методів господарювання. Альфабетизація – це насамперед заснування елементарних шкіл та поширення масової освіти. Відзначимо, що проблемі становлення та розвитку різних типів шкільництва в Галичині автономічної доби присвячено розлогу та різнопланову літературу. Оскільки ми нещодавно узагальнили освітянську історіографію Галичини в окремому тексті [1], тут зупинимося лише на тих її аспектах, що стосуються середньої спеціальної освіти, безпосередні впливи якої були найбільш відчутні для господарського поступу краю.

Як свідчить опрацьована різнопланова література, сучасні дослідники на численних прикладах доводять вагомість феномену середньо-спеціальної освіти для прогресу промислового поступу Галичини та зростання якості життя тогочасного суспільства [10, 34]. Найбільше на сьогодні написано стосовно формування та розвитку таких галузей середньої спеціальної освіти, як реальна [11; 12; 13; 14], художня [15], медична [16], торгівельна та кооперативна [17]. Про доволі високий рівень опрацювання згаданих напрямів освітянської проблематики свідчить поява узагальнювальних студій – дисертацій та монографій. Для прикладу, згадаємо дисертаційні праці З. Саф'янюк («Розвиток теорії та практики реальної освіти на західноукраїнських землях (1849-1939 рр.)»), М. Голубки («Економічні знання у системі господарського розвитку західноукраїнських земель (друга половина XIX – перша половина XX століття»), К. Цуркан («Мистецька освіта в галузі текстилю на Львівщині другої половини XIX – початку ХХІ ст. (історія, структура, художньо-методичні особливості)») та монографії С. Кравчика («Galicyskie szkolnictwo zawodowe w latach 1860-1918») і З. Гіптерс («Економічна освіта молоді в Галичині XIX – першої половини ХХ століть: теорія, досвід, персоналії»).

Дослідники професійного шкільництва єдині в переконанні, що головною метою творців цієї освітньої галузі був промисловий розвиток Галичини та покращення умов життя населення краю.

Альфабетизація та стрімке поширення елементарного шкільництва і професійної освіти спричинили появу видань для широких народних мас. Серед величезної кількості таких публікацій домінувала різножанрова популярна література невисокої якості. Поряд із нею видавалося чимало господарських порадників та інформаторів для організації громадських інституцій. Всі ці видавництва, що зазвичай з'являлися великим накладом, призвели до поступової загальної зміни ментальності широких кіл української громади галицького краю, що було важливою передумовою масового поширення і засвоєння модернізаційних ідей. Цю діяльність у зазначений період здійснювали численні українські господарські та культурно-освітні інституції. Цілком очікувано, що у фокусі дослідницької уваги перебувають діячі найстарішої української інституції «Просвіти». В сучасних студіях доводиться, що, маючи економічною основою своєї праці мережу українських кооперативів, «Просвіта» досягла значних успіхів у культурно-організаційній та просвітній праці [19; 20; 21]. Поряд із «Просвітою», економічним вихованням української громади Галичини займалося також товариство «Сила» [22]. В контексті обговорюваної проблеми варто згадати є й монографія З. Гіптерс, де в окремому розділі наведено біограми понад тридцяти українських галицьких діячів, котрі зробили помітний внесок у справу економічної просвіти своїх земляків [23].

Ще однією необхідною передумовою успішності модернізаційних змін було створення розгалуженої комунікаційної системи – доріг, залізничного транспорту та каналів. Відзначимо, що цей дослідницький напрям надалі недостатньо опрацьований українськими дослідниками, а отже й доволі перспективний. Крім невеличких екскурсів у загальних студіях із історії господарського розвитку східногалицьких теренів, маємо на сьогодні лише одну спеціалізовану колективну студію науково-популярного характеру «Львівська залізниця. Історія і сучасність» та оглядового характеру статтю В. Димитрюка «Сторінками історії галицької залізниці». Також згадаємо про нещодавно видану монографію А. Заярнюка, присвячену залізничному вокзалу Львова – столиці габсбурзької Галичини [24]. Щоправда, в цій книзі йдеться не стільки про специфіку галицьких комунікацій, скільки про історію Львова у ХХ ст. крізь призму головного вокзалу міста. Значно більшою кількістю публікацій про комунікаційний складник феномену галицької модернізації можуть похвалитися наші польські колеги. Їхні здобутки отримали історіографічне підсумування в статті Д. Опалінського [8].

Процес створення й ускладнення розгалуженої системи комунікацій, що відбувався паралельно з явищами особистого звільнення та можливістю безперешкодного пересування, мав значні соціальні наслідки. Серед них найбільш зауважувальним був феномен масової галицької еміграції, що стала

наслідком аграрного перенаселення краю. Цій проблемі протягом останніх десятиліть були присвячені численні студії, з них найбільше належить С. Качарабі. Насамперед згадаємо узагальнювальну працю С. Качараби та М. Рожика «Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр.», в якій докладно висвітлено причини та головні напрямки еміграції галицьких українців, а також і рецепція цього явища в історичній літературі та публіцистиці.

Розвиток шляхів сполучення мав поважний вплив на зростання темпів видобутку вугілля та нафти – цих правдивих економічних «двигунів» галицької модернізації. З огляду на цю важливість, вугільному та нафтовому промислам присвячено доволі розлогу літературу авторства як українських, так і польських дослідників. Із вітчизняних опрацювань для прикладу згадаємо доробок Г. Гайко, В. Білецького, О. Микулича, Є. Іваницького, В. Михалевича, О. Пасіцької тощо [25; 26; 27; 28; 29]. В їхніх працях всебічно висвітлено роль східногалицького нафтового регіону в структурі нафтогазового промислу в Австро-Угорщині, а також його чільне місце в світовій нафтопромисловій кон'юктурі на початку ХХ ст. В історіографії утвердилися тези, що завдяки багатим нафтовим родовищам Галичину асоціювали з Каліфорнією, а Борислав називали європейською нафтовою столицею. Переконливо доводиться, що нафтогазова галузь стала локомотивом модернізаційних змін у краї.

Подібні спостереження стосовно вагомості інтенсифікації вугільного та нафтового промислів для модернізації всіх галузей життя галицької громади висловлюють і польські колеги. Специфіка їхніх праць полягає у зрозумілому фокусуванні на західногалицьких теренах. Втім чимало дослідників з'ясовує особливості промислової модернізації Східної Галичини. Для прикладу згадаємо праці С. Ніцей [30], К. Лоренца [31], В. Павловського [32], Т. Славського [33] та ін. Також польська історіографія може похвалитися кількома фундаментальними узагальнювальними студіями [34], що цілком можуть бути взірцями для українських дослідників, котрі лише підходять до створення синтетичних академічних праць.

Вищезгаданий господарський імпульс у короткому часі передався іншим галузям галицької економіки. Українська історіографія має чималі здобутки в дослідженні їхньої специфіки. Для ілюстрації згадаємо напрацювання, присвячені землеробству [35], тваринництву [36], молочарству [37] чи гутництву [38]. Накопичена література покликана до життя і кілька спроб історіографічного узагальнення згаданої проблеми [39]. Поряд із такою різноплановістю праць, відзначимо їхній здебільшого вузько-сюжетний характер. Тож на часі створення синтетичних продуктів.

Чималі здобутки в осмисленні розвитку згаданих вище галузей має і польська наука. Природно фокусуєтесь на західногалицькому регіоні, польські дослідники створили низку праць також на емпіричному матеріалі східних теренів краю. Найбільш же цінними для нас є їхні синтетичні студії,

що дозволяють цілісно подивитися на становлення та еволюцію провідних галузей галицької економіки. Серед найбільш авторитетних згадаємо книги авторства Р. Ліпелюта «Hodowla zwierząt w Galicji w dobie autonomii» (Краків, 2006), А. Спири «Browarstwo Galicji doby autonomicznej» (Краків, 1994), Ю. Броди «Historia leśnictwa w Polsce» (Познань, 2000) та ін. У доробку сучасних польських колег є також узагальнювальні історіографічні праці промислової складової галицької модернізації [5].

Зі згаданими вище явищами безпосередньо був пов'язаний розвиток фінансової системи, що також демонструвала стрімку динаміку протягом автономної доби. На сьогоднішній день існує чимала, як українська, так і польська література історії банківських та кредитних установ, включно з солідними синтетичними доробками. Їхніми авторами здебільшого є економісти, що пояснює специфіку зроблених дослідницьких проблемно-тематичних акцентів. Зацікавленого читача відсилаємо до праць М. Вербового «Фінансово-кредитні інституції національного господарського руху в Західній Україні впродовж 1848–1939 рр.», С. Краузе «Монети та грошовий обіг Галичини», О. Цяпало «Іпотечні банки Галичини наприкінці ХІХ на початку ХХ ст.», А. Духневича «Кредитні спілки в Україні: історія та сучасність», Я. Грудзевича і З. Комаринської «Банки Львова: минуле і сучасне» та багатьох інших. Згадаємо також, що польська література фінансової системи габсбурзької Галичини дочекалася кількох історіографічних опрацювань [6; 7].

Переходимо до наступної, на наше переконання, ключової складової – суспільної самоорганізації, що відіграла поважну роль на шляху до модернізації. Дослідники єдині в переконанні, що від часу надання автономії наступає величезний розвиток господарських та наукових організацій. Вони охопили практично всі сфери суспільного життя, а його члени могли вільно комунікувати за допомогою різноманітної профільної періодики. Оскільки ми вже підсумували історіографію наукового руху в габсбурзькій Галичині [2], нижче стисло узагальнимо літературу, присвячену українським господарським інституціям.

У фокусі зацікавлень українських дослідників господарського життя на східногалицьких теренах Дунайської монархії вповні виправдано перебуває кооперативний рух. Сучасні дослідники єдині в переконанні, що, розвиваючи власне господарство, українці того не могли створити завершену систему національної економіки. Не маючи своєї державності, їм довелося розраховувати лише на господарську самоорганізацію. Кооперація тут стала масовою всенародною організацією, охоплювала різнобічні сторони життя населення. Вона, захищаючи економічні й соціальні права галичан, виховувала їх національно-свідомими громадянами. В основі діяльності українських кооперативів лежала національна кооперативна ідеологія, яку виробили піонери української кооперації на початку ХХ ст. Вони слушно вважали, що сила кооперації не лише в результатах господарської діяльності кооперативів, а й у людській солідарності та взаємодопомозі. Такі

погляди узаasadнюють та розвивають автори численних різноформатних праць, бібліографія яких склала би чималеньку за обсягом книгу. Тож ми для прикладу згадаємо лише авторів узагальнювальних студій М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея, Я. Гончарука та І. Гавліч [40; 41; 42].

Серед найбільш популярних сюжетів українського кооперативного руху в останні десятиліття назвемо дослідження заангажованості в ньому греко-католицької церкви [43], цілісне опрацювання феномену господарського товариства «Сільський господар» [44], з'ясування значущості економічного питання у програмах українських політичних партій та організацій [45] тощо. Спробу реконструкції цілісної картини основних інституціональних засад національного господарського руху в умовах Австро-Угорської монархії здійснила О. Вербова [46].

Протягом останніх десятиліть все більшої популярності набирає осмислення досвіду українського кооперативного руху, в основі якого лежав національний персоналізм. Йдеться насамперед про з'ясування особистісного виміру соціально-економічної модернізації. На численних прикладах біографій галицьких підприємців сучасні дослідники показують, що у складному протистоянні з антиукраїнською дискримінаційною політикою місцевої влади, лідери українського підприємництва поступово формували основи національного солідаризму на принципах колективної дії та національно-господарської самосвідомості [47]. На сьогодні маємо найбільшу кількість праць стосовно економічних візій та господарської діяльності Костя Паньківського [48], Євгена Олесницького [49], Івана Левинського [50], Костя Левицького [51], Івана Франка [52] та ін.

Протягом досліджуваного історіографічного періоду помітно зросло зацікавлення господарською активністю греко-католицьких ієрархів. Тут у центрі уваги перебувають постаті Андрея Шептицького [53] та Тита Войнаровського [54]. Ще однією ознакою нашого часу є дедалі активніше звернення до жіночих проявів явища економічного персоналізму – з'ясування феномену українських бізнес-леді. Найбільш популярними серед дослідників є постаті Климєнтини Авдиківич-Глинської, Олени Левицької, Герміни Шухевич, Олени Кульчицької [55].

Накопичений протягом майже третини століття емпіричний історіографічний матеріал уможливив створення декількох синтетичних студій про модернізаторів українського соціально-економічного життя. Для прикладу згадаємо фундаментальну колективну тритомну працю «Українські кооператори (Історичні нариси)», в якій містяться розлогі біографи провідних галицьких господарників. Проблему візуалізації феномену українського економічного персоналізму почасти реалізувала А. Ільницька, котра подала опис індивідуальних і групових фотографій кооперативних діячів Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. з фондів Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, здебільшого невідомих широкому

загалу. Віднайдені групові фото, які відтворюють події, авторка доповнила історичним коментарем [56].

Одним із важливих елементів економічного розвитку Галичини у складі Австро-Угорщини була конкуренція, а часто і протистояння між польськими та українськими кооперативними, кредитними та фінансовими установами. На ці процеси доволі помітно впливала крайова та місцева адміністрація, що здебільшого знаходилася в руках поляків. Згадана конкуренція була органічною складовою дедалі зростаючого протистояння між домінуючими національними спільнотами краю, лідери яких розуміли невідворотність майбутнього конфлікту за східногалицькі терени. Це цікаве явище в своїй статті дослідив М. Вітенко. Зібраний і опрацьований ним матеріал засвідчив наявність глибоких економічних і політичних протиріч між поляками та українцями напередодні Першої світової війни [57].

Ще одним важливим проявом суспільної самоорганізації стало виникнення перших профспілкових організацій. І в цьому аспекті сучасна українська історіографія має чималі здобутки, адже згадана проблематика активно досліджувалася ще радянськими вченими, тож було накопичено чималий емпіричний матеріал та запропоновано цікаві інтерпретативні підходи. На сьогодні найбільше напрацьовань з історії профспілкової проблематики належить І. Бересту. Поряд із низкою статей, присвячених численним аспектам історії галицьких профспілок, він також є автором ґрунтовної узагальнювальної студії «Історія професійних спілок України (Східна Галичини 1817–1918 рр.)».

Черговою ділянкою, процеси в якій свідчили про наростаючі модернізаційні зміни, була сфера так званих «цивілізаційних інвестицій». Від часу отримання самоврядування можемо бачити постійне створення умов, котрі сприяли зростанню якості життя дедалі ширших верств населення. В останній третині XIX ст. доходить до повсюдного розпланування вулиць, появи міського транспорту та електричного освітлення, запровадження санітарного нагляду, будови приватних лікарень, централізованого водогону та каналізації тощо. Звісно, згадані маркери цивілізаційних трансформацій найбільш яскраво можемо побачити на прикладі великих галицьких міст (насамперед Львова та Кракова), але й вигляд провінційних містечок помітно змінювався. Протягом останніх десятиліть урбаністичній проблематиці присвячено чималу кількість статейних та монографічних студій, що вже стали об'єктом історіографічного аналізу як в українській [3], так і в польській науці [4].

Постання багатьох промислових осередків викликало очікуваний в таких обставинах ефект доміно: почали з'являтися різноманітні заклади, котрі працювали на потреби виробництва та їхніх працівників, а також численні комунікаційні, освітні, банківські, логістичні фірми. При промислових осередках поставали робітничі поселення, найчастіше заселені вихідцями з навколишніх сіл. Нова праця і нове місце проживання поступово спричиняли повільні, але незворотні зміни у свідомості найширших верств галицької громади. Цей аспект модернізації також на

сьогодні має чималу за обсягом літературу. Ми ж у цьому тексті для прикладу звернемося до історіографії одного із найбільш яскравих проявів свідомісних змін та важливих компонентів модернізації суспільств наприкінці XIX – на початку XX ст. – емансипації жінок.

В окреслений історіографічний період спостерігаємо справжній бум гендерних студій, виконаних і на галицькому матеріалі. Хоча найбільшою популярністю може похвалитися міжвоєнний період, дедалі ширше коло дослідників фокусується на автономічній добі, в котрій слушно вбачають вигоди пізніших успіхів інституційного плану. В працях О. Маланчук-Рибак [58], М. Богачевської-Хом'як [59], Р. Томчика [60], І. Чернович [61] та ін. всебічно узасаднюється теза, що період другої половини XIX – початку XX ст. був добою істотних змін у житті жінок у Галичині. Вони стали наслідком політичних, суспільно-господарських й ідейно-культурних трансформацій, котрі переживало тогочасне галицьке суспільство. Емансипація слабкої статі як складова цих процесів спричинила переосмислення статусу жінок, унаслідок чого особливо актуальними ставали проблеми їхнього виховання, освіти, громадської та професійної діяльності. Перелік доступних для жінок сфер життя дедалі більше розширювався: в часах «перших» вчительок, телефоністок та лікарки традиційні погляди на тему суспільної ролі жінок, перед тим трактованих винятково крізь призму дому та родини, піддавалися докорінній верифікації та суттєвим корективам.

На сьогоднішній день доволі повно висвітлені такі аспекти емансипації галицьких українок, як напрями їхньої професійної спеціалізації та самореалізації [62]; господарська активність [63]; розбудова професійної жіночої освіти [64; 65]; становлення та розвиток жіночої преси [66]; участь жінок у культурно-науковому русі [67; 68]; особливості їхньої праці на різних типах підприємств [69] тощо. Незважаючи на таку різноплановість студій, надалі існує чимало проблем, котрі чекають на свого дослідника. Найчастіше йдеться про потребу виходу за межі традиційної проблематики, з чим тісно пов'язане питання методологічного переоснащення історії жінок [9]. На черзі також поява узагальнювальних студій, де вкотре взірцем можуть нам слугувати праці польських колег.

Підводячи кількісний та якісний баланси модернізаційних змін в Галичині, сучасні дослідники одностайно стверджують, що їхня оцінка не може бути однозначною. Серед багатьох висловлених на сьогодні спостережень, найбільш зваженою видається позиція Юліана Дибца: «До загальної великої зміни не дійшло, бо Галичина опинилася в потрійних кліщах. Один бар'єр творила економічна політика віденських влад, котрі фаворизували австрійські провінції та їхню продукцію. Другий бар'єр становили міжнародні картелі та капітал, що безоглядно спихали провінцію на маргінес. Зрештою, третій бар'єр я бачу в досить егоїстичній політиці місцевих керуючих класів. Тим не менше, у всіх галузях життя наступили зміни. Однак можна сказати, що до великого зламу дійшло лише в галузі створення усвідомленого, національного та

громадянського суспільства – однаково польського, як і українського-русинського та єврейського» [10, 41-42].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати значну зацікавленість сучасних учених різноманітними аспектами соціально-економічної модернізації галицького краю автономічної доби. На підставі ретельного вивчення архівних і бібліотечних колекцій Польщі та України, поряд із традиційною проблематикою (насамперед, історія промисловості, кооперації та сільського господарства), дедалі активніше економічні процеси досліджуються у щільному зв'язку з соціальним контекстом, що дозволяє виявити раніше не зауважений взаємовплив модернізаційних факторів. Таким чином, у сучасних студіях уперше всебічно обґрунтовано пов'язаність феномену самоуправління зі швидким поступом освіти, що дало імпульс промислового зростанню, котре мало наслідком зауважувальні зміни інфраструктурного плану. Це призвело до нової якості щоденного життя більшості галичан, що остаточно змінило їхню ментальність.

Разом із тим, поряд із відзначеним поступом у галузі досліджень над феноменом галицької модернізації, ряд сюжетів надалі очікує на своїх авторів. Крім багатьох вищезгаданих актуальних питань, вкажемо на потребу ґрунтовних монографій всіх галузей тогочасного господарського життя, котрі мали б підсумувати існуючу розлогу літературу та збалансовано підійти до проблеми їх впливу на галицьке суспільство. Ці узагальнювальні праці повинні містити висвітлення раніше маргіналізованої проблематики: особливостей менеджменту, взаємин працедавець-працівник, маркетингову та рекламну діяльність, дозвілля працівників і їхній соціальний захист тощо.

Монографічного опрацювання потребують і провідні громадські інституції (насамперед часописи та товариства), співробітники котрих найбільше доклалися до поширення нових ідей і популяризації новочасних практик серед мешканців краю. Виразно бракує узагальнювальних студій над ключовими інституціями тогочасного фінансового сектору з акцентом на східногалицьку регіональну специфіку. На часі також опрацювання життєписів діячів українського промислового руху «другого плану», котрих праця хоча й була менш відчутною, ніж вищезгаданих лідерів, але незамінною для загального економічного поступу краю. Ці життєписи повинні бути конструйовані в жанрі інтелектуальної біографії: охоплювати питання професійної освіти, перебігу кар'єри, господарської активності (історія успіху, ставлення до інновацій, розміщення капіталів), ментальності, зацікавлень і стилю життя, непрофесійної діяльності та участі у громадсько-політичному житті.

Все це актуалізує подальший науковий пошук із урахуванням дослідницьких традицій та історіографічних здобутків.

Список використаної літератури та джерел:

1. Янишин Б. Шкільництво Східної Галичини в період місцевого самоуправління: історіографічний огляд. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017.

Вип. 27. С. 292-315.

2. Янишин Б. Наука в Східній Галичині доби автономії: огляд сучасної історіографії. *Symposium historiographicum Czercasiensium* = Черкаський історіографічний симпозиум. 2017. Т. II (Нові сенси історичного знання). С. 176-195.
3. Янишин Б. Міста та містечка Галичини другої половини XIX — початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 497-503/4.
4. Purchia J. Problematyka badac nad dziejami Krakowa i Lwowa w XIX wieku z perspektywy ostatniego dwudziestolecia. *Refleksja urbanologiczna // Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badac.* Praca zbiorowa. Rzeszyw, 2011. T. 1. S. 200-212.
5. Brocski K. Problemy gospodarcze Galicji w polskiej historiografii na przełomie XX i XXI wieku // *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badac.* Praca zbiorowa. Rzeszyw, 2011. T. 1. S. 134-151.
6. Zamoyski G. Badania nad dziejami instytucji finansowych w Galicji // *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badac.* Praca zbiorowa. – Rzeszyw, 2011. T. 1. S. 152-166.
7. Marks B. Gieida we Lwowie – stan i potrzeby badac // *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badac.* Praca zbiorowa. – Rzeszyw, 2011. T. 1. S. 167-180.
8. Opalicki D. Polska badania nad historią kolejniactwa galicyjskiego 1847-1914. Stan i potrzeby badac // *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badac.* Praca zbiorowa. Rzeszyw, 2011. T. 1. S. 187-199.
9. Kozak Sz. Kobiety w życiu gospodarczym Galicji. Stan i perspektywy badac. *Region i regionalizm w archeologii i historii.* Rzeszyw, 2013. – S. 174–183.
10. Dybiec J. Galicja na drodze do wielkiej przemiany. *Krakow i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914).* *Studia i szkice.* – Krakow, 2011. – S. 27-36.
11. Саф'янюк З. Історико-педагогічні аспекти діяльності реальних гімназій у Підкарпатській Русі. *Гірська школа Українських Карпат.* № 11. С. 230-232.
12. Голубка М. Основні напрями розвитку економічної освіти на західноукраїнських землях 1848–1918 роках. *Економічний вісник університету.* 2016. № 5. С. 48–52.
13. Субтельний А. Благодійні фонди як джерело розвитку приватного професійного шкільництва Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Педагогіка і психологія професійної освіти.* 2006. № 5. С. 155–166.
14. Jadytyski A. Niższe i średnie szkoły zawodowe w Galicji doby autonomicznej. URL: <http://www.tradycjegospodarcze.pl/tekst/98>
15. Цуркан К. Структура, організація й осередки містечкої освіти у галузі текстилю в Галичині третини XIX – початку XX ст. *Народознавчі зошити.* 2016. Ч. 1 (127). С. 153–170.
16. Ївиебода J. Ївредне шкoлництво медычне в Галіціі. *Archiwum Historii i Filozofii Medycyny.* 1995. Z. 4. S. 397–414.
17. Гелей С., Пастушенко Р. З історії торгівельної та кооперативної освіти в Галичині. *Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти.* 1996. Вип. 1. С. 87-98.
18. Ївиебода J. Szkolnictwo handlowe w Galicji. *Analecta: studia i materiały z dziejów nauki.* 2010. T. 19. N. 1-2 (36-37). S. 203-272.
19. Гелей С., Пастушенко Р. „Просвіта” і кооперативний рух у Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2010. Вип. 19. С. 145–150.
20. Зуляк І. Роль „Просвіти” у поширенні економічних знань у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2010. Вип. 19. С. 151–159.
21. Потапюк Л., Потапюк І. Становлення економічної освіти на прикладі діяльності західноукраїнських громад (кінець XIX — початок XX століття). *Економічний форум.* 2015. № 2. С. 5-12.
22. Пасіцька О. Національне питання у діяльності українського робітничого товариства “Сила”. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* 2009. Вип. 18. С. 263-267.
23. Гіптерс З. Економічна освіта молоді в Галичині XIX – першої половини XX століть: теорія, досвід, персоналії. Львів, 2006. 220 с.
24. Zayarnyuk A. Lviv’s Uncertain Destination: A City and Its Train Terminal from Franz Joseph I to Brezhnev. Toronto ; Вуьало ; London : University of Toronto Press, 2020. 392 p.
25. Микулич О. Нафтовий промисел Східної Галичини до середини XIX ст. Дрогобич, 2004. 32 с.
26. Іваницький Є., Михалевиц В. Історія Бориславського нафтопромислового району в датах, подіях і фактах. Дрогобич, 1995. 102 с.
27. Нафта і газ Прикарпаття: нариси історії. Краків ; Київ : Наукова думка, 2004. 572 с.
28. Гайко Г., Білецький В., Мікось Т., Хмура Я. Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). Донецьк : УКЦентр, Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої енциклопедії», 2009. 296 с.
29. Пасіцька О. Розвиток нафтового бізнесу в Галичині: від «нафтової столиці Європи» до кризи «Галицької Каліфорнії». *Гілея.* 2019. Вип. 142(1). С. 118-122.
30. Nicieja S. Kresowe trymjiasto: Truskawiec – Drohobycz – Borysław. Opole, 2009. 296 s.
31. Lorenz K. Muszkietierowie schodniccy: Odrzywolski i Wolski. *Biul. Stow. Przyjacieli Ziemi Drohobyckiej.* 2017. T. 20. S. 27–28.
32. Pawiowski W. Borysław – stolica Polskiego Zagłębia Naftowego w Karpatach Wschodnich (do 1939 roku). *Technika Poszukiwac Geologicznych.* 1995. № 4–5. S. 72-79.
33. Siawski T. Początki i rozwój kopalnictwa naftowego na Podkarpaciu w historycznym zarysie. Tuchów, 1997. 36 s.
34. Historia polskiego przemysłu naftowego. Brzozyw-Krakow, 1994. T. 1. 748 s.
35. Жулканич Н. Аграрні перетворення в регіоні Карпат (середина XIX – 20–30 рр. XX ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2011. Вип. 1. С. 72–76.
36. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: історико-етнологічне дослідження. Ужгород : Карпати, 1994. 556 с.
37. Матейко Р. Роль товариства «Просвіта» у встановленні та розвитку української молочної кооперації. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства.* 2005. Т. IV. С. 255 – 264.
38. Курдина Ю. Гутництво на західноукраїнських землях у контексті європейського склярства. *Вісник Прикарпатського університету. Історія.* 2014. Вип. 25. С. 188-194.
39. Випасняк А. Традиційне скотарство українського населення Східної Галичини (90-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): історіографія проблеми. *Галичина.* 2011. Вип. 18–19. С. 297–303.
40. Бабенко С., Аліман М., Гелей С. Історія споживчої кооперації. Львів, 1996. 384 с.
41. Історія кооперативного руху / С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук та ін. Львів, 1995. 410 с.
42. Гавліч І. Українська кредитна кооперація у Східній Галичині (остання третина XIX ст. – 1914 р.). : автореф. дис... Львів, 2010. 19 с.
43. Колб Н. Господарсько-економічна діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства. *Галичини наприкінці XIX ст. Історія релігій в Україні.* 2010. Кн. 1. С. 472–480.
44. Рева-Родіонова Л. Українське товариство “Сільський господар” (1899–1944). Історія. Досвід. Тернопіль, 2000. 368 с.
45. Пасіцька О. Економічне питання у програмах українських політичних партій та організацій Галичини кінця XIX – першої третини XX ст. *Гілея.* 2019. Вип. 141 (2). С. 131–137.
46. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років. Львів : ПАІС, 2009. 368 с.
47. Вербова О. Економічний персоналізм як домінуюча риса національного господарського менеджменту в Західній

- Україні другої половини XIX-го – першої половини XX ст. *Економічний часопис-XXI*. 2015. № 1-2 (1). С. 7-8.
48. Вербова О. Кость Паньківський – фундатор кооперативно-економічної науки в Галичині. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2005. Вип. 15 (2). С. 296-302.
49. Чуйко І. Роль Є. Олесницького у розвитку українського кооперативного руху. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 1. С. 76-81.
50. Вербова О. Іван Левинський – фундатор інноваційного підприємництва в Галичині. *Український соціум*. 2016. № 4 (59). С. 78-89.
51. Гелей С., Томашик Л. Кость Левицький – визначний діяч української кредитної кооперації в Галичині в кінці XIX – першій половині XX століття. *Вісник Львівської комерційної академії*. 2009. Вип. 8. С. 75-88.
52. Вербова О., Хомич О. Іван Франко і національний господарський рух у Галичині. *Перехідні економічні системи*. Вип. 8. 2006. С. 12–13.
53. Голубка М. Особливості розвитку економічних поглядів та думок митрополита А. Шептицького у формуванні економічних знань серед громади. *International scientific conference Economy and Management: Modern Transformation in the Age of Globalization*. Klaipeda; Lithuania: Baltija Publishing, 2017. Part I. P. 1–3.
54. Голубка М. Вплив економічних поглядів Т.Войнаровського на стимулювання поступу економічних знань в Західній Україні другої половини XIX – першої половини XX століття. *Економіка країни: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали конф.* Тернопіль, 2014. С. 94–100.
55. Пасіцька О. Підприємницька діяльність галицьких жінок у першій третині XX ст. *Молодий вчений*. 2019. № 5(1). С. 89-93.
56. Ляницька А. Кооперативні діячі Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. (на матеріалах фонду фотографій Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника). *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2018. Вип. 10 (26). С. 549-570.
57. Вітенко М. Конкуренція між польськими та українськими споживчо-кооперативними і кредитними організаціями Галичини у 1867–1914 рр. *Гілея*. 2011. Спецвипуск. С. 106–116.
58. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно – історичний контекст. Київ, 2006. 500 с.
59. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 423 с.
60. Tomczyk R. Rusinki (Ukrainki) w austriackiej Galicji Pomiedzy konserwatyzmem a radykalizmem. *Przegląd Zachodniopomorski*. 2012. T. XXVII. S. 89-111.
61. Czerczowycz I. Realizacja zawodowa kobiet koczca XIX – pocznętku XX w. na przykladzie spoieczestwa ukraickiego w Galicji. *Przegląd nauk historycznych*. 2014. R. XIII. № 2. S. 147-161.
62. Kozak Sz. Kierunki aktywizacji zawodowej kobiet w Galicji w koczcu XIX i na pocznętku XX wieku w ńwielte spisyw ludnońci. *Prace Historyczne*. 2019. N 146 (1). S. 101-128.
63. Kozak Sz. Aktywnońż gospodarcza kobiet w Galicji w ńwielte Skorowidza przemysiowo-handlowego z 1912 roku. Zarys problematyki. *Studia z Historii Spoieczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*. 2014. T. 13. S. 81–95
64. Цимбалюк О. «Труд» – жіноча кравецька школа. Львів, 1998. 56 с.
65. Козакевич О. Фахова жіноча освіта в Східній Галичині кінця XIX – першої третини XX століття: в'язання (класифікація, осередки, навчальні програми). URL: <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2010/231.pdf>
66. Kupidura J. Ukraicka prasa kobieca w Galicji Wschodniej w latach 1884–1939. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2013. № I. S. 265-270.
67. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 440 с.
68. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.
69. Тимець І. Жіноча праця на тютюнових підприємствах Галичини кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами газети «Robotnik w fabrykach tytoniu»). *Гуржійські історичні читання*. 2014. Вип. 7. С. 222-225.

References:

1. Yanyshyn, B. (2017). Schooling in Eastern Galicia during the period of local self-government: historiographical review. *Problems of the History of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries* (issue 27), (pp. 292-315) [in Ukrainian].
2. Yanyshyn, B. (2017). The science in Eastern Galicia during the autonomy period: the review of modern historiography. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Cherkassy historiographical symposium*. (issue 2), (pp. 176-195) [in Ukrainian].
3. Yanyshyn, B. (2011). The cities and towns of Galicia in the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries. in the writings of contemporary Ukrainian and Polish historians. *Problems of the history of Ukraine of the 19th - beginning of the 20th centuries*. (issue 19), (pp. 497-503) [in Ukrainian].
4. Purchia, J. (2011). Issues of research on the history of Krakow and Lviv in the nineteenth century from the perspective of the last twenty years. Urban reflection. *Galicja 1772 - 1918. Methodological problems, the current state and needs of research. Collection of works*. (issue 1), (pp. 200-212) [in Polish].
5. Brocski, K. (2011). Economic problems of Galicia in Polish historiography at the turn of the 20th and 21st centuries. *Galicja 1772 - 1918. Methodological problems, the current state and needs of research. Collection of works*. (issue 1), (pp. 134-151) [in Polish].
6. Zamoyski, G. (2011). Studies on the history of financial institutions in Galicia. / *Galicja 1772 - 1918. Methodological problems, the state and needs of research. Collection of works*. (issue 1), (pp. 152-166) [in Polish].
7. Marks, B. P. (2011). Lviv Guild - status and needs of research. *Galicja 1772 - 1918. Methodological problems, the state and needs of research. Collection of works*. (issue 1), (pp. 167-180) [in Polish].
8. Opalicki, D. (2011). Polish research on the history of Galician railways 1847-1914. Current state and needs of research. *Galicja 1772 - 1918. Methodological problems, the state and needs of research. Collection of works*. (issue 1), (pp. 187-199) [in Polish].
9. Kozak, Sz. (2013). Women in the economic life of Galicia. Research status and perspectives. *Region and regionalism in archeology and history*. (issue 1), (pp. 174–183) [in Polish].
10. Dybiec, J. (2011). Galicia on the way to a great transformation: Krakow and Galicia in the face of civilization changes (1866–1914). *Studies and sketches. Krakow*, (pp. 27-36) [in Polish].
11. Safianiuk, Z. (2014). Historical and pedagogical aspects of activity of real high schools in Subcarpathian Rus. *Mountain School of the Ukrainian Carpathians*. (issue 11), (pp. 230-232) [in Ukrainian].
12. Holubka, M. (2016). The main directions of development of economic education in the Western Ukrainian lands of 1848–1918. *University Economic Bulletin*. (issue 5), (pp. 48–52) [in Ukrainian].
13. Subtelna, H. (2006). Charitable foundations as a source of private professional school development in Galicia in the late nineteenth and early twentieth centuries. *Pedagogy and psychology of vocational education*. (issue 5), (pp. 155–166) [in Ukrainian].
14. Jadyjycki, A. Lower and secondary vocational schools in Galicia during the autonomous period. [Access mode] <http://www.tradycjegospodarze.pl/tekst/98>
15. Tsurkan, K. (2016). The structure, organization and centers of art education in the field of textiles in Galicia in the last third of the nineteenth - early twentieth centuries. *Ethnic studies notes*. (issue 1 (127)), (pp. 153—170) [in Ukrainian].
16. Ђwieboda, J. (1995). Secondary medical education in

- Galicia. *Archives of History and Philosophy of Medicine*. (issue 4), (pp. 397–414) [in Polish].
17. Helei, S., & Pastushenko, R. (1996). From the history of trade and cooperative education in Galicia. Consumer cooperation of Ukraine: historical and socio-economic aspects. (issue 1), (pp. 87-98) [in Ukrainian].
 18. Їввєбодд, J. (2010). Commercial education in Galicia. *Analecta: studies and materials from the history of science*. (issue 19), (pp. 36-37) [in Polish].
 19. Helei, S., & Pastushenko, R. (2010). “Prosvita” and the cooperative movement in Galicia (second half of XIX - beginning of XX century). *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. (issue 19), (pp. 145–150) [in Ukrainian].
 20. Zuliak, I. (2010). The role of “Prosvita” in spreading economic knowledge in Eastern Galicia (end of XIX - beginning of XX century). *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. (issue 19), (pp. 151–159) [in Ukrainian].
 21. Potapiuk, M. & Potapiuk I. (2015). Formation of economic education on the example of activities of Western Ukrainian communities (end of XIX - beginning of XX century). *Economic Forum*. (issue 2), (pp. 5-12) [in Ukrainian].
 22. Pasitska, O. (2009). National issue in the activity of the Ukrainian workers’ society “Power”. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. (issue 18), (pp. 263-267) [in Ukrainian].
 23. Hipters, Z. (2006). Economic education of young people in Galicia in the 19th - first half of the 20th centuries: theory, experience, personalities. Lviv. [in Ukrainian].
 24. Zayarnyuk, A. (2020). Lviv’s Uncertain Destination: A City and Its Train Terminal from Franz Joseph I to Brezhnev. Toronto-Бувард-Лондон: University of Toronto Press. [in English].
 25. Mykulych, O. (2004). Eastern Galicia oil industry until the middle of the XIX century. Drohobych. [in Ukrainian].
 26. Ivanuckyj, Ye. & Mychalevych, V. (1995). History of Boryslav oilfield in dates, events and facts. Drohobych. [in Ukrainian].
 27. (2004). Oil and gas of the Carpathian region: Essays on history. *Popular science publication*. Krakiv-Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
 28. Haiko, H. (2009) and others. Mining and underground structures in Ukraine and Poland (essays on history). Doneck. [in Ukrainian].
 29. Pasitska, O. (2019). The development of an oil business in Galicia: from the “oil capital of Europe” to the crisis of “Galician California”. *Gilea: a scientific bulletin*. (issue 142(1)), (pp. 118-122) [in Ukrainian].
 30. Nicieja, S. (2009). Borderland Tri-City: Truskavets - Drohobych - Boryslav. Opole. [in Polish].
 31. Lorenz, K. (2017). Skhidnytsia Musketeers: Odrzywolski and Wolski. *Bulletin of the Association of Friends of the Drohobych Region*. (issue 20), (pp. 27–28) [in Polish].
 32. Pawiowski, W. (1995). Boryslav - the capital of the Polish Oil Basin in the Eastern Carpathians (until 1939). Geological Exploration Technique. (issue 4-5), (pp. 72-79) [in Polish].
 33. Siawski, T. (1997). The beginnings and development of oil mining in *Subcarpathian region in a historical outline*. Tychyw. [in Polish].
 34. (1994). History of the Polish oil industry. T. 1. Brzozyw-Krakyw. [in Polish].
 35. Zhulkanych, N. (2011). Agrarian transformations in the Carpathian region (mid-nineteenth to twentieth-twentieth centuries). *Scientific notes of the Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University of Ternopil. Series: History*. (issue 1), (pp. 72–76) [in Ukrainian].
 36. Tyvodar, M. (1994). Traditional stockbreeding of the Ukrainian Carpathians in the second half of the 19th - first half of the 20th century: historical and ethnological study. Uzgorod : Karpaty. [in Ukrainian].
 37. Mateiko, R. (2005). Role of “Prosvita” in establishing and developing Ukrainian dairy cooperative. *Collection of scientific works of the Research Institute of Ukrainian Studies*. (issue IV), (pp. 255-264) [in Ukrainian].
 38. Kurdyna, Yu. (2014). Glass manufacturing Western European Land in the Context of European glass manufacture. *Bulletin of the Carpathian University. History*. (issue 25), (pp. 188-194) [in Ukrainian].
 39. Vypasniak, A. (2011). Traditional cattle breeding of the Ukrainian population of Eastern Galicia (90-ies of XIX - 30-ies of XX century): historiography of the problem. *Galicia*. (issue 18–19), (pp. 297–303) [in Ukrainian].
 40. Babenko, S. (1996) and others. History of consumer cooperative. Lviv. [in Ukrainian].
 41. Babenko, S. (1995) and others. History of the cooperative movement. Lviv. [in Ukrainian].
 42. Havlich, I. B. (2010). Ukrainian Credit Cooperative in Eastern Galicia (last third of XIX century - 1914): author’s abstract. diss... Lviv. [in Ukrainian].
 43. Kolb, N. (2010). Household and Economic Activity of the Greek Catholic Parish Clergy of Galicia at the End of the 19th century. *History of religions in Ukraine*. (issue 1), (pp. 472–480) [in Ukrainian].
 44. Reva-Rodionova, L. (2000). Ukrainian Society of Agriculture (1899–1944). History. Experience. Ternopil. [in Ukrainian].
 45. Pasitska, O. (2019). Economic Issues in the Programs of Ukrainian Political Parties and Organizations of Galicia at the End of the Nineteenth - First Third of the Twentieth Century. *Gilea: a scientific bulletin*. (issue 141 (2)), (pp. 131–137) [in Ukrainian].
 46. Verbova, O. (2009). National Economic Movement in Western Ukrainian Lands during 1848-1944. Lviv. [in Ukrainian].
 47. Verbova, O. (2015). Economic personalism as a dominant feature of national economic management in Western Ukraine in the second half of the nineteenth and first half of the twentieth century. *Economic Journal-XXI*. (issue 1-2 (1)), (pp. 7-8) [in Ukrainian].
 48. Verbova, O. (2005). Kost Pankivsky as the sponsor of cooperative economics in Galicia. *Scientific Bulletin of NLTU of Ukraine*. (issue 15), (pp. 296-302) [in Ukrainian].
 49. Chuiko, I. (2011). E. Olesnitsky’s role in the development of the Ukrainian cooperative movement. *Scientific notes of the Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University of Ternopil. Series: History*. (issue 1), (pp. 76-81) [in Ukrainian].
 50. Verbova, O. (2016). Ivan Levinsky is the sponsor of innovative entrepreneurship in Galicia. *Ukrainian society*. (issue 4 (59)), (pp. 78-89) [in Ukrainian].
 51. Helei, S. & Tomashyk, L. (2009). Kost Levytsky is a prominent figure in the Ukrainian credit cooperative in Galicia in the late 19th and the first half of the 20th century. *Bulletin of the Lviv Commercial Academy*. (issue 8), (pp. 75-88) [in Ukrainian].
 52. Verbova, O. & Homych, O. (2006). Ivan Franko and the National Economic Movement in Galicia. *Transitional economic systems*. (issue 8), (pp. 12–13) [in Ukrainian].
 53. Holubka, M. (2017). Peculiarities of the development of economic views and thoughts of Metropolitan bishop A. Sheptytsky in the formation of economic knowledge of the community / M. M. Golubka: *International scientific conference Economy and Management: Modern Transformation in the Age of Globalization. Klaipeda; Lithuania: Baltija Publishing. Part I*. (pp. 1–3) [in Ukrainian].
 54. Holubka, M. (2014). The Impact of T. Voynarovsky’s Economic Perspectives on the Promotion of Economic Knowledge in Western Ukraine in the Second Half of the Nineteenth - First Half of the Twentieth Century. *Country Economy: Current State and Development Prospects: Conf.. Ternopil* (pp. 94–100) [in Ukrainian].
 55. Pasitska, O. (2019). Business activities of Galician women in the first third of the twentieth century. *Young scientist*. (issue 5(1)), (pp. 89-93) [in Ukrainian].
 56. Ilnytska, A. (2018). Cooperative figures of Galicia at the end of XIX - the first half of XX century. *Notes of the V. Stefanyk National Scientific Library of Lviv*. (issue 10 (26)), (pp. 549-570) [in Ukrainian].
 57. Vitenko, M. (2011). Competition between Polish and Ukrainian Consumer Cooperative and Credit Organizations in Galicia in 1867–1914 *Gilea: Scientific Bulletin*. (special issue), (pp. 106–116) [in Ukrainian].
 58. Malanchuk-Rybak, O. (2006). Ideology and social practice of women’s movement in the West Ukrainian lands of the 19th

- the first third of the 20th century: typology and European cultural and historical context. Kyiv. [in Ukrainian].
59. Bohachevska-Khomiak, M. (1995). White on white. Women in public life in Ukraine. 1884–1939. Kyiv. [in Ukrainian].
60. Tomczyk, R. (2012). Ukrainian women in Austrian Galicia. Between conservatism and radicalism. *West Pomeranian Review*. (issue XXVII), (pp. 89-111) [in Polish].
61. Czerczowycz, I. (2014). Professional participation of women of the late nineteenth and early twentieth century on the example of the Ukrainian society in Galicia. *Review of historical sciences*. (issue 2), (pp. 147-161) [in Polish].
62. Kozak, Sz. (2019). Directions of professional activity of women in Galicia at the end of the 19th and beginning of the 20th century according to censuses. *Historical Works*. (issue 146 (1)), (pp. 101-128) [in Polish].
63. Kozak, Sz. (2014). Economic activity of women in Galicia according to Industrial and Commercial Index of 1912. Outline of the problem. *Studies in Social and Economic History of the 19th and 20th Centuries*. (issue 13), (pp. 81–95) [in Polish].
64. Tymbaliuk, O. (1998). “Trud” – women’s tailoring school. Lviv. [in Ukrainian].
65. Kozakevych, O. Professional Women’s Education in East Galicia at the End of XIX - First Third of XX Century: Knitting (Classification, Cells, Training Programs) Access Mode: <http://mue.etnolog.org.ua/zmist/2010/231.pdf>
66. Kupidura, J. (2013). Ukrainian women’s press in Eastern Galicia in 1884–1939. *Studia ukrainica posnaniensia*. (issue 1), (pp. 265-270) [in Polish].
67. Telvak, V. & Pedych, V. (2016). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
68. Telvak, V. (2008). *The creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the evaluation of contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the twentieth century)*. Kyiv–Drohobych. [in Ukrainian].
69. Tymets, I. V. (2014). Women’s work at tobacco enterprises in Galicia in the late 19th - early 20th centuries. (based on “Robotnik w fabrykach tytoniu” newspaper. *Gurzhiyev historical readings*. (issue 7), (pp. 222-225) [in Ukrainian].

B. Yanyshyn

SOCIO-ECONOMIC MODERNIZATION OF THE HABSBERG GALICIA: HISTORIOGRAPHY OF SELECTED ASPECTS

Introduction. *The article examines contemporary Ukrainian and Polish historiography on the problem of socio-economic modernization of Habsburg Galicia. The topicality of this problem is due to the fact that in the last decades a considerable amount of studies on socio-economic processes in the Galicia of the Autonomous Age was created. The solidity, both quantitative and qualitative, of this historiographical work requires consolidation.*

The purpose of the article is to summarize the current scientific literature on the problem of socio-economic modernization of Habsburg Galicia.

Results. *It has been revealed that, along with the traditional problems (first of all, the history of industry, cooperatives and agriculture), modern scientists are increasingly exploring economic processes in their close connection with the social context, which reveals the previously unnoticed interconnection of modernization factors. Thus, modern studies, for the first time, substantiate the connection between the phenomenon of self-government and the rapid progress of education. That, in turn, gave impetus to industrial growth, which resulted in a remarkable change in the infrastructure plan. The latter, in turn, led to a new quality of daily life for most Galicians, which finally changed their mentality.*

It has been proved that, along with the remarkable progress in the field of research on the phenomenon of Galician modernization, many aspects remain unexplored. First of all, let us point to the need for thorough monographs on all branches of economic life of that time, which should summarize the existing explanatory literature and approach the problem of their influence on Galician society in a balanced way. These generalizations should include coverage of previously marginalized issues: management features, employer-employee relationships, marketing and advertising, employee leisure and social protection, and more.

Leading public institutions (first of all, journals and societies) require monographic research as well, as their employees were the most interested in spreading new ideas and popularizing modern practices among residents of the region. There is a clear lack of generalizing studies on key institutions of the financial sector of the time, with an emphasis on Eastern Galician regional specificity. At the same time, it is also necessary to study the biographies of the less significant personalities of the Ukrainian industrial movement, whose work, although less influential than that of the cooperative leaders, was irreplaceable for the general economic progress of the region.

Conclusions. *I has been summarized that the historiographic analysis actualizes further scientific research, taking into account the research traditions and achievements.*

Key words: *socio-economic modernization, Habsburg Halychyna, Ukrainian and Polish historiography.*

Рецензії Reviews

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-91

Куций І. П. «Ткаченко В. Феномен українського писанкарства кінця ХІХ – початку ХХІ ст. (історіографічний і джерелознавчий зріз). Київ : Міленіум, 2020. 420 с.»

Монографія В. Ткаченка є необхідною і важливою в умовах сьогодення. Автором створено узагальнену історіографічну працю на основі комплексного аналізу різноманітних за походженням і формою джерел. Як свідчить зміст рецензованої монографії, дослідник опрацював чисельний масив літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст., радянського та сучасного періодів, ввівши до наукового обігу документальні джерела кінця ХІХ – початку ХХ ст. з архівних фондів установ; значну частину узагальнювальних і монографічних досліджень, наукових статей, матеріалів конференцій, дисертацій, навчальних посібників і розробок, науково-популярних праць, довідкової літератури та бібліографічних покажчиків, закордонні публікації тощо.

Структура рецензованої праці логічна, зумовлена поставленими цілями й завданнями. Вона складається зі вступу, шести розділів із відповідними підрозділами, висновків, списку використаних джерел та літератури.

У першому розділі подано історіографічні дослідження з розвитку писанкарства; історіографія питання пов'язаного з біографіями дослідників цього народного мистецтва та проблематикою регіональних студій, зокрема й орнаментальних; авторське бачення теоретико-методологічних засад теми. Другий розділ присвячено аналізу архівних документів різночасових фондів та установ кінця ХІХ – поч. ХХ ст. («Волинський краєзнавчий музей», «Етнографічна комісія», «Кабінет музичної етнографії», «Інститут українського фольклору», «Етнографічна комісія при науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка у Львові», «Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка»), окремі матеріали 40-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст.

У третьому розділі розглянуто матеріали, в яких засвідчено існування керамічних писанок та їх розповсюдження в Х – ХІІІ ст. Таким чином, автор обґрунтовано стверджує про тяглість традицій у виготовленні української писанки.

Четвертий розділ присвячено аналізу наукового дискурсу з проблем етнографічного дослідження писанкарства, його регіональних та діаспорних досліджень.

У п'ятому розділі характеризувано мистецтвознавчі дослідницькі студії ХІХ – початку ХХІ ст. про писанку, її орнаментальні особливості та композицію.

У шостому розділі розкрито діяльність музейних закладів, майстрів-писанкарів, освітніх установ кінця ХХ – початку ХХІ ст. під кутом зору історіографії;

їхній внесок у збереження, відродження та популяризацію народного мистецтва.

В. Ткаченко довів, що публікації рубежу ХІХ – поч. ХХ ст. здебільшого мали описовий характер та були насичені фактажем. Радянський період виявився не особливо плідним у збиранні писанкових колекцій, у вивченні осередків писанкарства, індивідуальної творчості майстрів; крім того, боротьба з релігією, а особливо з писанкою, як атрибутом великодньої обрядовості, символом Воскресіння Ісуса Христа, не сприяли дослідницькому інтересу до згаданої теми. Не можна не погодитися з думкою автора про те, що набагато краща ситуація для вивчення писанкарства як явища склалася серед діаспорних дослідників. На сторінках праці обґрунтовано думку, що сучасними вітчизняними дослідниками проводиться значна робота щодо відродження писанкарства, перевидання наукових праць попередників, каталогів, альбомів, відтворення відомих колекцій писанок; дослідження осередків писанкарства; проведення виставок і фестивалів; залучення молоді до пізнання народного мистецтва тощо.

Відзначимо, що висновки монографії є ґрунтовними, вагомими та не викликають сумнівів з приводу їх виваженості й об'єктивності. Крім того, В. Ткаченко з'ясував як фактологічний рівень, якісну повноту історичної інформації й тематичну репрезентативність історіографічних джерел, так і обґрунтовано перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямку.

Віддаючи належне праці й ґрунтовним аналітичним розробкам у напрямку систематизації, узагальнення, класифікації віднайденого матеріалу, звернено увагу на ті аспекти, які не були б зайвими на сторінках монографії. Мова йде про дослідження писанкарства в історико-етнографічних регіонах України. Зокрема, на наш погляд, автор знеповно розкрив тему в окремих етнографічних районах.

Загалом за змістовним наповненням, структурою і глибиною наукового пошуку рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона буде корисною для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто зацікавлений у дослідженні народного мистецтва писанки, проблем, пов'язаних із цим, історії науки, а також українською історіографією. Запропонована В. Ткаченком проблематика є доволі перспективною з точки зору теоретико-методологічних підходів та історіографічних досліджень.

*Куций І. П., доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3556-1962>*

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-92-93

Січкаренко Г. Г. «Петрова І. Описово-статистичні джерела з історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: етапи упорядкування документів. Вінниця : Вид-во: ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 490 с.»

Важливим складником розвитку історичної науки на сучасному етапі є розширення джерельної бази історичних досліджень, запровадження до наукового обігу нових документів, удосконалення методики джерелознавчого аналізу. Серед пам'яток історії України, які досі лишаються недостатньо дослідженнями, істотне місце посідають описово-статистичні джерела останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. (топографічні й камеральні описи, Економічні примітки до картографічних матеріалів Генерального межування, військово-топографічні описи, матеріали первинного обліку населення). Рецензована монографія І. В. Петрової присвячено вивченню системи фондоутворення, зберігання та використання згаданих документів. Дослідження є суттєвим доповненням до низки джерелознавчих праць із проблеми описово-статистичних джерел, які тією чи іншою мірою можуть бути використані для реконструкції соціально-економічного становища українських земель останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Представлена монографія має чітку та цілком логічну структуру. На підставі змісту монографії можна стверджувати, що авторка досягла мети дослідження і зробила комплексний аналіз описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII – початку XIX ст. У першому розділі монографії – «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» розглянуто історіографію проблеми, охарактеризовано джерела, на яких вона ґрунтується. Не викликає особливих заперечень теоретико-методологічні та концептуальні засади наукової праці, у ролі яких авторкою монографії було обрано системний підхід, принципи історизму та об'єктивності. Для збору, систематизації та аналізу необхідної інформації з предмету дослідження І. В. Петрова використала достатньо широкий арсенал методів дослідження (філософських, загальнонаукових, конкретнаукових).

Монографія І. В. Петрової логічно структурована за проблемно-хронологічною ознакою. В дослідженні велику увагу приділено питанням становлення Межової служби в Російській імперії, проведенню заходів Генерального межування на теренах українських земель. Авторка зауважила, що провідною подію для становлення кадастрового обліку земельних ресурсів у Російській імперії було проголошення 19 вересня 1765 р. «Манифеста о Генеральном размежевании земель по всей империи». Для проведення Генерального межування було створено розгалужену систему центральних та місцевих межових установ (Межова експедиція – провінційна (губернська) межова канцелярія – межова контора). Для реалізації технічних засад межування було затверджено низку нормативно-

правових актів. Наприклад, «Инструкция землемерам, к генеральному всей империи размежеванию» (1766 р.), «Инструкция Межевым губернским канцеляриям и провинциальным конторам» (1766 р.), «Наставление правительствующего Сената из Межевой экспедиции определенным к государственному земель размежеванию землемерам...» (1766 р.) тощо. На теренах українських земель межування розтягнулося на декілька десятиліть. Серед причин, що гальмували межові роботи в національних районах Російської імперії, авторка називає такі: побутування в регіонах традиційних форм землеволодіння та землекористування, велика кількість земельних конфліктів, неуккомплектованість штатного розкладу межових контор та низький рівень кваліфікації їх співробітників, знищення великої кількості межових документів внаслідок незадовільних умов їх зберігання (Новоросійська/Катеринославська межова контора).

Проведений джерелознавчий аналіз документів, утворених у межах виконання межових робіт, дав можливість авторці висвітлити закономірності формування кадастрового обліку земельних фондів підвладних районів Російської імперії. Дослідниця презентувала повний перелік документів, які виникли у процесі межових робіт (польова записка, межові плани, межові книги, польові економічні журнали, генеральний повітовий план, Економічні примітки до матеріалів Генерального межування), проаналізувала їх інформаційне навантаження та основні структурні компоненти. Було зосереджено увагу на аналізі встановлення атрибутивних ознак Економічних приміток до картографічних матеріалів Генерального межування, виявлено рівень їх інформативної репрезентативності. Авторка наголосила, що цю групу документів можна активно залучати до вивчення проблем мікроісторії (наприклад, історії окремих населених пунктів, родинної історії таких прошарків населення як поміщики й священослужителі).

У третьому розділі авторка дослідила військово-топографічні описи кінця XVIII – першої половини XIX ст. У дослідженні розглянуто становлення та функціонування установ Військово-топографічної служби Російської імперії (Особистого Його Імператорської Величності Депо карт, Військово-топографічного депо тощо), практики проведення топогеодезичних та описових досліджень в окремих районах російської держави. В монографії зроблено наголос на появі військово-топографічних описів за наказами О. Аракчеева (на вимоги виконання «Актів о благополучном следовании»), М. Баркляя де Толлі (обстеження західного прикордонного простору), М. Гартінга й М. Хоментовського (рекогносцирувальні роботи на території дислокації 1-ої армії та 2-ої армії), О. Нейгардта («Инструкция генерал-квартирмейстера 1 армии обер-квартирмейстерам армейских частей о составлении описаний местности, где расквартированы их части») та ін. Окремо як різновид військово-топографічних описів було розглянуто «Сведения об удобствах квартирному размещению всех родов войск в пределах Российской империи». На думку ініціаторів цього обстеження

(Ф. Шуберт та А. Скалон), такі заходи повинні були сприяти вирішенню поточних завдань російської армії: найбільш ефективному розквартируванню військ та їх матеріально-технічному забезпеченню; плануванню наступальних та оборонних операцій; проведенню військових навчань та стройових оглядів. Як зазначає авторка, процес становлення формуляру документу завершився наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст., коли з'явилася нова серія «Военно-статистических обозрений Российской империи...», упорядкована за програмою О. Чернишова (1847 р.).

У наступному розділі досліджено історію укладання топографічних і камеральних описів, їх інформативні можливості щодо реконструкції соціально-економічної історії України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Авторка охарактеризувала історичні обставини, що призвели до появи цієї групи описово-статистичних джерел, визначила коло основних замовників і виконавців описових та картографічних робіт. На сторінках дослідження презентовано інформацію про основні нормативно-правові документи, за якими відбувалося проведення обстеження регіонів України: настанова П. Рум'янцева від 18 листопада 1776 р., Інструкція А. Милорадовича, програма топографічного обстеження П. Соймонова, наказ 1805 р. П. Лопухіна тощо. Також детальну увагу було зосереджено на вивченні інформаційних можливостях топографічних та камеральних описів. Топографічні та камеральні описи містять цінні дані для формування джерельної бази спеціальних історичних дисциплін – сфрагістики та геральдики. Деяким укладачам краєзнавчих розвідок вдалося досконало описати процес формування гербів та печаток за польських королів, українських гетьманів та Російської імперії. Найбільш інформативним джерелом із історії геральдичних традицій міст Лівобережної України є топографічний опис Чернігівського намісництва О. Шафонського (1786).

У п'ятому розділі монографії авторка розкрила поступове поширення на теренах українських земель системи адміністративного обліку населення знаних як ревізії. Зазначено, що з IV ревізії, яка охопила населення Лівобережної України, почався

систематичний загальноімперський облік населення українських земель. Авторкою визначено функції ревізії у суспільстві, проаналізовано зміни, що відбулись у формулярі «сказок», а також системі контролю за їх заповненням, систематизацією та обробкою. В монографії досить докладно розглянуто еволюцію формуляра ревізької «сказки» та проаналізовано інформаційні можливості цього історичного джерела. У дослідженні зроблено наголос на реконструкції генеалогії селянських родин та військових обивателів за ревізькими «сказками». З метою встановлення ступеня інформаційних можливостей матеріалів первинного обліку були проаналізовані ревізькі «сказки» селища Темрюк Олександрівського повіту Катеринославської губернії за 1816-1817, 1835-1836 рр., слободи Мартової Чутуївського повіту Харківського намісництва за 1782-1835 рр.; села Тернівка Черкаського повіту Київської губернії за 1795-1834 рр.

Проаналізувавши основні аспекти джерелознавчого дослідження описово-статистичних джерел І.В. Петрова сформулювала висновки, які містять узагальнення з теми монографії. Авторка відзначила наукове значення інформації з регіональної історії України, які містять описово-статистичні документи останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. У монографії визначено ступінь інформативності описово-статистичних джерел, достовірність того матеріалу, який міститься в них. Авторка здійснила масштабне джерелознавче дослідження. Проведений у роботі джерелознавчий аналіз описово-статистичних документів українських губерній дав можливість висвітлити закономірності процесу створення цих джерел, встановити рівень їх інформаційних можливостей та ступінь функціонування в сучасному інформаційному середовищі.

*Січкаренко Г. Г., доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри документознавства та
інформаційної діяльності Державного університету
телекомунікацій*

ORSID: <https://orcid.org/0000-0003-3292-4681>

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 23

(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2020. – Вип. 23. – 94 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 28.07.2020. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 11,6. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com